

VERSÖ

Tröskomörten följande

1/1000

VERSO

Irodalomtörténeti folyóirat

2019/I

Verso

Irodalomtörténeti folyóirat

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2019/1

Szakmai védnökök
Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

A szerkesztőbizottság tagjai
Boszoki Petra
Laczkó András
Milbacher Róbert
Pálffy Eszter
Pap Balázs

Tördelőszerkesztő
Pap Balázs

Borító
Simor Kamilla

Az idegen nyelvű rezümék nyelvi lektora
Maczelka Csaba

ISSN 2630-8479

Felelős kiadó
a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti
és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének vezetője
(7624 Pécs, Ifjúság u. 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

EFOP-3.4.3-16-2016-00005

Korszerű egyetem a modern városban: Értékközpontúság,
nyitottság és befogadó szemlélet egy 21. századi felsőoktatási modellben

TARTALOM

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

MILBACHER RÓBERT	
„Szeresd a magyart, de ne faragd le”	
A csinosodás-program kiterjesztése és visszavonása (?) a Toldiban és a Toldi estéjében	5
MACSKÁSI ÁRPÁD	
Mikszáth körül a mező	
Ideológiai csatározások Mikszáth körül a felépülő irodalmi mezőben	21
RADNAI DÁNIEL SZABOLCS	
A nemzeti irodalom nagyelbeszélése Mikszáth Kálmánnál.....	39

TÁRSALKODÓ

PÁLFY ESZTER	
Szerelem és házasság Kemény Zsigmond Özvegy és leánya című regényében.....	52
TÓTH ORSOLYA	
Özvegyek leánya	
Vallásos, képzelődési és szerelmi rajongás	
Kemény Zsigmond Özvegy és leánya című regényében	65

KRITIKAI LAPOK

FAJT ANITA	
Izolációtól börtönig: A régi magyarországi tudós társaságokról (Learned Societies, Freemasonry, Sciences and Literature in 18th-century Hungary: A Collection of Documents and Sources, ed. Réka Lengyel, Gábor Tüskés, Bp., MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2017.).....	89
BOLDOG-BERNÁD ISTVÁN	
A feledésből kiemelve? (Eötvös-újraolvasó, szerk. Devescovi Balázs, Bp., Eötvös Kiadó, 2018.)	97

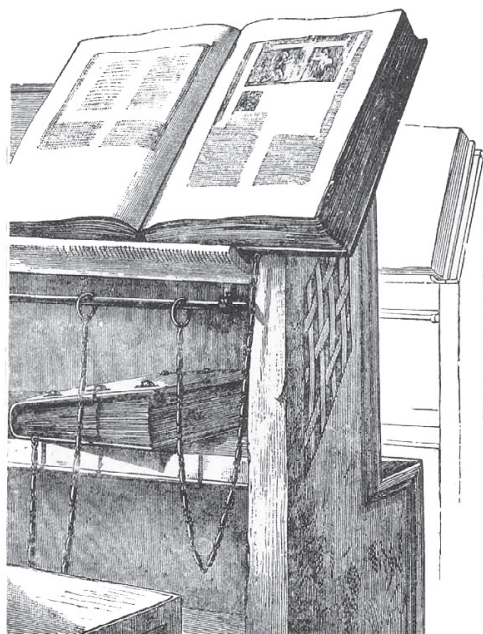
HASZNOS MULATSÁGOK

S. LACZKÓ ANDRÁS	
„...mily boldog enyészet!”	
Manipuláció és nyelvi teremtés Vörösmarty Mihály Éj és csillag című versében	103

FILLÉRTÁR

SZŰCS KATA ÁGNES	
Szent Erzsébet 16. századi portugál nyelvű életrajza (forrásközlés)	112

T u d o m á n y o s
G y ű j t e m é n y .

Milbacher Róbert

„Szeresd a magyart, de ne faragd le”

A csinosodás-program kiterjesztése és visszavonása (?) a *Toldiban* és a *Toldi estéjében*

A *Toldi* fogadtatásának történetében Toldy Ferencnek, aki az elsők közt üdvözölte Arany művét, a szöveg kanonizációjára irányuló felfogása részben beépült a nép-nemzeti iskola *Toldi*-értelmezésébe, részben viszont zsákutcának bizonyult a recepcióban. Mint ismeretes, Toldy a művet az irodalom népies ágának legmagasabb fokú realizációjaként, vagyis – szemben például Gyulaival – „folytathatatlan zárköveként” értelmezte,¹ és leginkább a nép civilizálásának processzusában betöltött szerepét méltatta, amit viszont összefüggésbe hozott a kor „demokratizálási” tendenciájával:

„míg végre (1846) a népies beszélyre is tűzvén jutalmat, Arany halhatatlan Toldiávallépett epályára. Ekképp találkozáva egymással a politikai, az irodalmi, sőt a szokásokban a demokratizmusis [...], segyik támogatván a másikat, keletkezett azon kultusza a népnek és népiesnek, mely életben és irodalomban társadalmi és míveltségtörténeti nevezetességre volt emelkedő.”²

Toldy Ferenc értelemszerűen a reformkor irodalmi programjai felől olvasta a *Toldit*, és benne a nép művelésének, emelésének törekvését üdvözölte, és a reformkor csinosodás-programjának³ a népre való kiterjesztéseként kezelte az irodalom népies ágát is. Ugyanakkor a *Toldi* máig ható kanonizációja egyfelől Erdélyi János népieség-elmélete felől zajlott le, amely a nép-nemzeti irodalom egyik első megvalósulását köszöntötte Arany művében, másfelől, ezzel összefüggésben, Gyulainak azon vélekedése érvényesül mindmáig, mely szerint a szöveg a magyar nemzet immans jellegetességeit reprezentálja: „Minden magyar embernek olvasni kellett, mert Toldi jellemében minden megvan, mi a magyar ember természetében nagy.” Jól látható, hogy mind Erdélyi, mind Gyulai felől olvasva a *Toldi* nem *kérdésfölvetésként*, hanem *válaszként*, mégpedig saját ideológiájukra adott válaszként értelmeződik. Ha jól ér-

1 „A magas művészet, a legöntudatlanabb naivságba burkolva felfogásban és előadásban, oly diadalt szerzett a népiesnek, melyhez hasonlót az többé nem vívott ki.” (TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története (1864–1865)*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 396.)

2 *Uo.*, 356.

3 A „csinosodás” politikai beszédmódjával kapcsolatban főleg Takáts József tanulmányaira támaszkodtam.

tem, Gerencsér Péter kiváló, a *Toldi* korai recepcióját vizsgáló tanulmányában éppen ezt a problémát feszegeti, amikor arról ír, hogy „[a]z elméletek megformálta elvárás-horizont olyan nagy súllyal terhelte meg a Toldit, hogy az elmélet még a konkrét szöveg létrejötte előtt olvasni kezdte azt. A Kölcseyvel, majd Erdélyi Jánossal létrehozott paradigma azonban nemcsak megszabta, miként kell olvasni a Toldit, hanem egyúttal hatott Aranyra is, aki ennek alapján formálta ki felfogását.”⁴

Ebbsen dolgozatban annak igazolására teszek kísérletet, hogy Arany nemeszerint, a szöveget a nemzeti irodalom hagyományába integráló paradigma szerint írta művét, hanem a Toldyval inkább rokonítható eszme- és irodalomtörténeti narratíva kínálta számára a mű megírásához az elsődleges kontextust.

*

Azt már egy korábbi tanulmányomban igyekeztem igazolni, hogy a *Toldi* írása idején Arany még nem volt tisztában a Kölcseyből kiinduló, bár azt félreolvasó, Erdélyi-féle népiesség-teóriával, hanem az azt megelőző népiesség-felfogás alapján járt el.⁵ Szilágyi Istvánnak írt és sokat idézett 1847-es nagypénteki levelében így vall erről:

„Azt akarom mondani, hogy a népköltő feladata nem az, hogy elvegyüljön a durva nép közt, s legyen egyszerűvé velek, hanem az, hogy tanúlja meg a legfensőbb költői szépségeket is a népnek élvezhető alakban adni elő. Ez lebegett előttem, midőn a Toldit írtam, s ez úton haladok ez után is.”⁶

Ezt még az 1855-ös Gyulaihoz írott önéletrajzi levelében is megerősíti, vagyis a *Toldi* születését reflektáltan maga is elválasztja a Szilágyinak írt levelét követő néhány hónapon belül megismert, és a továbbiakban magáénak vallott Erdélyi-féle népiesség-felfogástól.

A kétféle nézet ugyan nem zárja ki egymást, de a különbségük nem is árnyaltatni. Ugyanis míg az Erdélyitől tanult elmélet a népies hangot az új irodalmi kánon alaprétegeként a nemzeti irodalomnak mint célképzetnek a szolgálatába állítja, ami egyben új irodalmiságeszmény létrejöttét eredményezi, addig az Arany által a *Toldi* írása idején vallott felfogás a reformkorban forgalomban lévő népiesség-elképzelésekkel összhangban, inkább az irodalom egyik speciális megszólalási módjaként kezelte a népiességet (ezt tükrözi Toldy Ferenc felfogása), aminek a nép művelésében, civilizálásában szántak döntő szerepet. (Aranynak a *Toldi* előtt írt kísérletei a reformkor irodalmiságeszményéhez igazodó próbálkozások voltak, kivéve alkalmi költé-

4 GERENCSÉR Péter, „...nehéz aranyhím terheli ruháját”: A *Toldi* kanonizációja 1856-ig, ItK, 2004/3, 348–376, 361.

5 MILBACHER Róbert, *Arany János és az emlékezet balzsama: Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*, Bp., Ráció Kiadó, 2009, 169.

6 Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1847. április 2. = *Arany János levelezése (1828–1851)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1975 (Arany János Összes Művei XV. Levelezés I.), 77.

szetét,⁷ amelynek az életműre tett katalizáló hatása csak a későbbiekben érvényesült.) Amellett érvelek tehát, hogy a *Toldi* születésének elsődleges kontextusa a reformkor végének az ontorekvéseihez kapcsolódik, amelyek elsődlegesen a népnevelést tűzték ki célul, vagyis a népre is igyekeztek kiterjeszteni a nemzet csinosodásának, pallérozdásának programját.

Arany első nyomtatásban megjelent írása, amelyet *Jeandor* névvel írt alá – a mely álnév egy későbbi, Petőfihez írott episztolájának a nagrammatikusjátékaént vált ismertté – tulajdonképpen hozzászólás volt a *Társalkodó* 1841-ben zajló jegyző-vitájához. A vita az 1836-os, a községeknek belső igazgatásáról szóló törvény IX. cikkelyének második bekezdésével kapcsolatban zajlott, amely így hangzott:

„Jegyzőt pedig, ki jó erkölcséről és ügyességéről ösmeretes, a Földes-Úrnak jóváhagyása mellett az illető Község szabadon fogad, melly jóváhagyás megtagadása esetében a Megye Közönsége a fennforgó nehézségeket elintézi, és minden esetre arra fog figyelmeztetni, hogy a Községek Jegyzők nélkül ne maradjanak.”

A *Társalkodó*ban folyó vita a jegyzők feladatai, kinevezési gyakorlata stb. apropóján végső soron a népnevelés szükségességéről, módjairól, nehézségeiről szólt, amiben egyértelműen olyan törekvést kell látnunk, amely a reformkor csinosodás-diskurzusát a népre terjeszti ki. Thurzó Miklós teoretikus igénnyel és alapossággal foglalta össze október 2-i cikkében a népnevelés szükségét a reformkor csinosodás-programjának elméletét, kultúra-koncepcióját visszahangozva:

„A' teremtés czélja? Tökéletesedés. A' teremtés' remeke, (mint az embert nevezik) már természeténél fogva képes a' tökéletesülésre, 's bár az átmenetikor megsemmíteni láttatik is ezen állítást, épen ezen átmenetiség, épen ezen látszat erősíti valóságát. – Míg az emberek nagy tömegének egyes nemzeti részei az átmenetikor négy szakain anyagilag 's szellemileg áthatolnak, t. i. a' fejlődés, virágzás, mesterség 's az ismét előbbeni helyzetébe visszaesés' szakaira; addig az egész, ezen egyesek' fölemelkedésin, 's bukásukon építi a' tökéletesülésre előhaladását.”⁸

Arany maga – nyilván saját jegyzői tapasztalatainak tanulságaival a háttérben – meglehetősen szkepszissel vélekedik a szociológiai értelemben vett nép kulturáltsági fokáról, amelyet ebben az állapotában nem is tart alkalmasnak arra, hogy ismerje és érvényesítse érdekeit: „Kisfaludy Sándorkint »a' pór nem tudja mit, miért szeressen« 's fajdalom! ez honunkban még sokáig fog allani; mindaddig t. i., mig a' műveltségnek hozzáillő fokáig kiképezve nem leend...”⁹ Ugyanakkor más kiutatót nem lát a jelen

7 Erről lásd SZILÁGYI Márton, „*Mi vagyok én?*” *Arany János költészete*, Bp., Kalligram, 2017, 31–45.

8 THURZÓ Miklós, *Társalkodó*, 1841. oct. 2., 314–315.

9 JEANDOR, *Népnevelési ügyben*, *Társalkodó*, 1841. júl. 14., 222.

helyzetből, mint az oktatást, amelynek viszont aktuálisan hatékonyságáról, illetve a paraszti társadalomba való kellő beágyazottságáról koránt sincs meggyőződve:

„Vessünk csak egy pillanatot pórnépünk’ eddigi, ’s fájdalom! jelenlegi mivelődésére serdülő’ s felnőttkorában. Kikerülvéna’ pórfiú iskolájából, (ha ugyan oda bekerült volt, mi ugyan még sok helyen csak kivételkép történik) mint börtönből szabadult rab, nyílt ajakkal fut a’ szabad légnek élvezetére, apja’ ökrei őrzésére, az unalmas szótagolást, minél talán tovább három télen-át számtalan ütleg’ daczára sem haladhatott, osztorosi hivattal felváltandó. Őszszevegyülten azokkal, kik iskolában soha nem voltak, ’s azoktól gúnytárgyul tétetve-ki: szégyenli kevés lelki elsőbbségét, mint új czimboráitul kinevetett tulajdont; szégyenli a’ művelődésnek rá ragadt némi kis jelenségét; az iskolában netalán megtiltott hajzsirozást, a’ zord tekintetet adó homlokhaj-nevelést (vidékünket értve) új erővel életbe hozza; tiszta ruhát, nehogy a’ szurtosok által gunyoltassék, nem vészén; imát mondani, iskolában nyert ismereteit napfényre hozni, közkacajtól rettegve, nem meri; — ellenben, csupán hasonlat’ kedviért, káromkodik, iszik, ’s mivel ez utóbbinak föltéte, a’ pénz, ritkán honos nála, aprólékos lopásokra, majd némellyik nagyobbakra vetemül, ’s mindezt a’ tanyaczimborák’ kedviért! így töltve el az iskola ’s nözület közti időt...”¹⁰

Minden szkepszise ellenére Arany korának szellemeként nevezi meg a népnevelés ügyét, a mivel bizonyosságát adja annak, hogy honoráciorként, vala mint gyakorló és nyilván a népet testközlelől ismerő jegyzőként reflektált módon elkötelezett a reformkori civilizálódás programja mellett; vagyis ezzel kapcsolatos vélekedése programatikusanak tűnik:

„Már pedig, hogy a’ tanácsháznak kellene lenni azon iskolának, honnan ’s miben a’ bár jól rendezett iskolában, jó tanítók’ vezérlete alatt, czél-szerűleg oktatótt pór ifjoncz további képeztetését, ismeretei’ bővülését nyerné, rendet, b a l- ’s előhit’ legyőzését, hasznos ujitástételt volna tanulandó, illetőleg kezdeni merészelendő: úgy hiszem ez állításom senkiben, *ki századunk’ üdvös szellemétől ihletve van, ellenmondóra nem talál.* (Kiemelés tőlem, M. R.)”¹¹

A csinosodás-program népre történő kiterjesztése a harmincas-negyvenes évek érdekegyesítő politikájának következménye, a mellyel szemben korábban meglehetősen negatív és szkeptikus vélemények fogalmazódtak meg még az elkötelezett csinosodáspártiak részéről is. Takáts József idézi Pápay Sámuel, aki szerint a pallérozódás nem az egész nemzetnél megy végbe, legfeljebb a felsőbb osztályoknál, hiszen

¹⁰ Uo., 221.

¹¹ Uo., 223.

a köznép tagjai „csak emberi ábrázattal különböznek az oktalan állatoktól.”¹² Nem véletlen, hogy Magda Pálnak kantiánus kultúra-felfogásában az általános emberi mindenekben meglévő potencialitására kell hivatkoznia, amikor végső soron még a *vadság állapotában leledző* pórnépet is alkalmasnak tartja a művelődésre:

„Valóban az egész látható világon nincs szebb, ’s szeretetre és tiszteletre méltóbb valóság az embernél, ha magas rendeltetéséhez képpest elméjét szívét, minden tehetségeinek kifejtőztetése által felemeli a ’bölcesség’ és tökéletes humanitás méltóságára: vala mint ellenben rútabb, útalatosabb teremtése nincs az Istennek az embernél, ha minden nevelés, miveltség nélkül elvadulván, rendeltetéséről semmit sem tudván, vagy arra semmit sem hajtván, eltávozik a ’természettől, az emberi természet ’s méltóságát levetkezteti, ’s mélyen a ’baromi állapotig lealacsonyítja magát. Hogy még a ’porig megalacsonyította, megvetett pórság is ama magas emberi méltóságra rendeltetett légyen-el, nyilván kitetszik abból, mivel a ’legnyomorultabb, a ’legmegvetettebb állapotban lévő ember is ugyan azon szép és felséges lelki erőiben és tehetségekben részesült, mellyeket az előkelő, nagy rangú, cultus, tökéletes, nagy emberekben csudálunk; kitetszik abból is, mivel gondos és bölcs nevelés, oktatás által még a ’legalacsonyabb sorsú embernek fiából is közhasznú nagy embert, nemzetének, sőt az egész emberi-nemzetnek díszére szolgáló embert lehet nevelni. (Perfectibilitas*).”¹³

Az 1840-es évek elejére – amint azt a *Társalkodó*ban jelentős számú hozzászólóval lezajló vita is mutatja – megérett a helyzet a nép „vadság” állapotából való kiemelésére. Hipotézisem szerint Arany a *Toldit* ennek a diskurzusnak a kontextusában írta meg, mégpedig mintha – az idézett Thurzó-szöveg fényében – az *egyesben* allegorikusan mutatná fel a *z*egész nemesedésének és fölemelkedésének processzusát: „addig az egész, ezen egyesek ’ fölemelkedése, ’s bukásukon építi a ’ tökéletesülésre előhaladását.”¹⁴

A *fölemelkedés* narratívája persze mind a Toldy-féle, mind pedig az Erdélyi-Gyulai-féle kanonizálási iránynak része volt, csakhogy míg az előbbieket – különösen Gyulai¹⁵ – a nép emelkedésére egyfajta „karrierregény”-sujet szerint tekintettek, addig Arany inkább a „nevelődési regény” fejlődésszerkezetéből gondolhatta el a folyamatot. Míg az első esetben ugyanis a (társadalmi) viszonyok jármának lerázása vezet

12 TAKÁTS József, *A csinosodás politikai nyelve* = T. J., *A megfelelő ötvözet: Politikai eszmetörténeti tanulmányok*, Bp., Osiris, 2014, 83–98, 94.

13 MAGDA Pál, *A’ Culturáról*, Felső-magyarországi Minerva, 1826. február, 562.

14 THURZÓ, i. m., 314–315.

15 „S vajon Toldi, a pórsuhanc, kilerázza a viszonyok jármát, fölfelétör, népünk eszményi oldalait tünteti elő, nem hangzott-e össze azon kor vágyai és élményeivel, melyhez az első rész megjelent?” (GYULAI Pál, *Szépirodalmi szemle* = Gyulai Pál *Válogatott Művei*, vál., s. a. r. Kovács Kálmán, jegyz. ifj. Kovács Kálmán, Bp., Szépirodalmi, 1989, (Magyar Remekírók), 509.

a fölemelkedéshez, addig a másodikban a belső vadság, ösztönösség stb. megzabolázása, vagyis a lelki-szellemi nemesedés vezet a kor legmagasabb társadalmi státusához, adott esetben a király szolgálatahoz.

Persze Toldi Miklós esete több szempontból is speciális: egyrésztől ki van szolgáltva önmaga belsőzabolátlanóságának, másrésztől viszont bátyja korlátozó hatalmának alávetett. Ráadásul az allegória is sántít (Toldi = nép stb.), ugyanis Toldi Miklós nemes, és mint ismeretes, meg is sértődik, mikor leparasztozzák („»Hm, paraszt én!« emígy füstölög magában” / „Hát ki volna úr más széles e határban?”). Ugyanakkor jól ismerjük Aranyt a korban ugyan nem általánosan elfogadott, de a későbbiekben mégis igen termékenynek bizonyuló nézetét arról, hogy a nép – amely maga is a honfoglalóktól származik, így nem eredeténél fogva alávetett – nem a nemzetből kirekesztett státusban vesztette el eredendő szabadságát és egyenrangúságát, hanem a történelem folyamán, a feudális állam kialakulásának hierarchizáló kényszerénél fogva. Ezt Petőfihez írott 1847. februári levelében foglalja össze szinte teoretikus igényrel, s ez egyben tehát világossá teszi, miért volt fontos a nemesi eredet és a paraszti létforma egyesítése Toldi Miklós figurájában:

„Ha én valaha népies eposz írására vetném fejemet: a fejedelmek korából venném tárgyat. Festeném a népet szabadnak, nemesnek, fegyverforgatónak... a fejedelmet a tyáknak, patriárkának, elsőnek a z egyenlők közt. Festenék szabad hazát, közös hazát; megtanítanám a népet, miképp szeresse a hont, melyért előde vére folyt. Mert bizony nem a mai nemesség vére volt az, mely visszaszerezte Etele birodalmát: az a vér részint csatatéren folyt el, részint a magvetők igénytelen gubája alatt rejlik. Az a vér szolgavérré sohasem fajúlhatott; mai napig is dacol a zsarnoksággal; azért durva, nyakas, megigázhatatlan; de azért merész, őszinte és tiszta is. S e nemes vér, minthogy az egy igaz úr előtt szolgál ilag csúszkálni nem tud, szolgává kényszerített: ellenben jöttek idegen földről, támadtak a haza megnyűgött idegen népe közül szolgák, s azok lőnek urakká.”¹⁶

Toldi személyében tehát nem a társadalmi státuson, hanem sokkal inkább az egyéni diszpozíción van a hangsúly: nem elsősorban a társadalmi emelkedés – hiszen Miklós oda jut, ahová születésénél fogva a műgy is tartozik, vagyis az udvarba –, hanem az egyéni nemesedés, ha tetszik, a felnőtté válás a tétje a nevelődési folyamataknak, amely persze végül társadalmi értelmű emelkedéssel is jár. Miklós nevelődése, mely végső soron önmaga ösztönösségének megzabolázásában mutatkozik meg, egyfajta mintát kínál a fejlődésre, amivel a szöveg példázattá avatja önmagát, és önnön befogadásának autentikus módját a didaktikus tanító és értelemszerűen allegorizáló költemények befogadási tradíciójához igazítja (mint ahogy ez az olvasási mód máig kanonikusnak tekinthető a *Toldi* kapcsán).

¹⁶ Arany Petőfihez, Szalonta, 1847. február 28. = AJÖM XV., 58.

A *Toldi* első része Miklós férfité válásának, a gyermeki állapotból a felnőtt állapotba való átlépésnek a folyamatát mutatja be, amelynek első és szükségszerű lépése az anyától, azaz az anyai háztól való elszakadás,¹⁷ a mit viszont csakis az elkövetett vétségkatalizálhat. Toldielbujdosása szerkezetileg sokban nemlékeztet Kukoricai Jancsi vándorlásának okára, hiszen ő is kötelességszegése, vétsége miatt kényszerül világgá menni, ami elengedhetetlen feltétele az emelkedésének (ott valóban társadalmi értelemben!), névszerzésének.

Toldi gyilkosságba „esése” („Gyilkosságba estem, lettem bujdosóvá” IV.15.), amint a kifejezés is mutatja, a tett nem szándékolt, véletlenül elkövetett mivoltára utal, azaz nem bűnként, hanem a sors által determinált életút szükségszerű rendlékeként jelentkezik. Dramaturgiai funkciója nem Toldi bűnössé válásában, majd a bűntől való megtisztulásában van, hanem a gyermeki állapotból való kilépés kikényszerítésében: a tett végső soron már az általa is szűkösnek érzett Paradicsomból való kiűzetés szükségszerűségében nyeri el értelmét. Kemény Zsigmond is a mellett érvel, hogy Arany nem ítéli el erkölcsi értelemben hősét, elbujdosásának egyéb motivációt kölcsönöz: „Szerinte [t.i. Arany szerint] Toldi nem azért bujdosik el, mintha a büntetés elől futna. Ez hősünk elhátározásánál csak mellékszerepet játszik. A fölgerjesztett hírvágy után jött a katasztróf, mely a különben is előbb-utóbb bekövetkezendő távozást új indokok által sietteté.”¹⁸

Toldi csak az anyától való elszakadás után képes a cselekvés útjára lépni, a mit igazán csak a teljes, a vegetatív természeti állapotba való visszakerülés során tapasztalhatja meg az én. Igaza van tehát Szilágyi Mártonnak, amikor arról értekezik, hogy a bujdosó Miklós mind a természeti elemek, mind az állati lét metaforáival jellemezte-tik egészen a farkaskalandig, ami az ösztönös létmódból a morálisba való átmenetet metaforizálja: „A farkasokkal vívott küzdelemnek ugyanis a legfőbb tétje az, hogy ezáltal a zállati léthez kapcsolts, bűnben élő Toldi a farkasok világán keresztül juthat el a saját morális állapotára való reflektáláshoz.”¹⁹ Ugyanakkor nem arról van szó, hogy Toldi bűnben élne, és célja a bűntől való szabadulás volna, ugyanis továbbra sem érzi magát morális értelemben bűnösnek: gyilkosságáért csakis bátyja ármánykodását tartja felelősnek, vagyis tisztában van vele, hogy csak a *világ* és nem Isten szemében bűnös. De a narrátor is csak Miklós testvérgyilkos tervét tekinti bűnös gondolatnak, és óva inti annak elkövetésétől; vagyis a véletlen emberölés miatt maga a szöveg sem tekinti bűnösnek a fiút:

...Állj meg, állj meg, Toldi! gyilkos a szándékod,
Jaj ne vess bosszúdnak véres martalékot.
Tudd meg: a legyilkolt atyafinak vére
Bosszuért kiált fel az egek egére.

17 Vö. Hadas Miklós *A modern férfi születése* (Bp., Helikon, 2003.) című könyvének gondolatmenetével, amely a modern férfi megszületését a ffektusainak folyamatos kontroll alatt tartásából vezeti le.

18 KEMÉNY Zsigmond, *Arany Toldija* (1854) = *Báró Kemény Zsigmond munkáiból*, s. a. r. GYULAI Pál, Bp., Franklin-Társulat, 1905, 152–185.

19 SZILÁGYI, i. m., 84.

Tudd meg: ha megölnéd tennen testvéredet,
 Akkor meggyilkolnád örök életedet;
 Ne félj, fenn az Isten; ő majd igazat lát,
 Bíz rá a büntető bosszuállás dolgát. (V.15.)

A gyilkos *szándék* szükséges előfeltétele a tragikus vétségnek, amelytől végül Miklósnak – legyőzve legsötétebb belső késztetését – sikerül megszabadulnia. A narrátor ebben a szakaszban Istent mint a világi igazságszolgáltatást (a világi bűnfogalmat) felülbíráló hatalmat említi, vagyis Miklós vétkét – minthogy nem szándékosan követte el – nem tekinti bűnnek. Ennyiben tehát nem áll meg Szilágyi Márton – egyébiránt igen heurisztikus – értelmezése, amely szerint a műben Toldi vezeklésének és az Isten kiengesztelésének folyamatát láthatjuk. A VII. ének első versszakában – a hős „vezeklési” folyamatának lezárulása és az isteni kiengesztelődés elérése előtt – az Isten Toldi mellé áll, ami, a narrátor felfogását tükrözve, azt sugallja, hogy Miklós az Úr szemében sem számít bűnösnek.²⁰

Kinek az ég alatt már senkije sincsen,
 Ne féljen: felfogja ügyét a jó Isten.
 Toldi Miklósét is lám miként felfogta:
 A holdat egy vastag felhőbe burkolta;
 Lett olyan sötétség, hogy semmi sem látszott,
 Zengett az ég szörnyen, csattogott, villámlott:
 Az Isten haragja megütött egy hajdút,
 Vége lett azonnal, még csak el sem jaldúlt. (VII.1.)

A férfivá válás feltétele a gyermeki állapotból való kiemelkedés az affektusok önkontrollja révén. A gyermeki létállapot Aranynál korántsem pozitív állapot, hiszen éppen a zsal vegetatív ösztönösséggel, vadsággal jellemezhető, amely a kultúrának alárendelt társadalmi cselekvés szempontjából gátló tényező. Arany itt annak az életkor-metaforikának a hagyományára támaszkodik, amelyet jellemzően Herdertől eredeztetünk, de amely általánosságban a felvilágosodás és annak nyomán a csinosodás-diskurzusegyik alapnarratívája. A magyar irodalomban leginkább Kölcsey Ferenc *Nemzeti hagyományok* címmel elhíresült tanulmányából ismert, de ahogy Takáts József megjegyzi, több 19. század eleji magyar nyelvű szövegben is használatos volt (Pápay, Teleki stb.) a nemzetek és az egyén életkorainak a analógiás megfeleltetése.²¹ A gyermeki vagy/és ifjú kor egyrészt a vadság állapota,²² ami azonban, ahogyan Takáts fogalmaz, egyben a republikánus erényeknek (a puhálkodás, elkorcsosulás hiányá-

20 A Toldi istenképzete sokban emlékeztet Vörösmarty *A Délsziget* című kiseposzának istenképzetére: a szigetre kített és zabolátlán gyermeket (később Hadadúrt) óvón és kisebb-nagyobb vétkei iránt elnézőn szemléli az isten, míg ki nem tanulja a létezés (a sziget) titkait.

21 TAKÁTS József, *Politikai nyelvek a Nemzeti hagyományokban* = TAKÁTS, i. m., 136–137.

22 Gondoljunk csak *A Délsziget* gyermekére, aki zabolátlánul hatalma alá hajtja a szigetet, többek között hanga fásíja segítségével, de végül „sípja csapás lett a szigeten, maga rettenet, és gyász: / Minden rendülakók iszonyodva futottak előtte”. Ebből a zabolátlán állapotból kell (nem melleleg a szerelem magasabb eszménye által csinosodván) felnőnie, és az Isten tiltó/büntető gesztusa nyomán kényszerűen betöltenie küldetését.

nak, harci kedvnek és erőnek stb.), másrészt viszont az esztétikai, költői őserőnek is korszaka, amely a civilizált fázisba, vagyis férfikorába lépő nemzetnek lelkesítő, buzdító forrásául is szolgál.²³

Kézenfekvőnek tűnheta Toldi-trilógiát úgy értelmezni, hogy a hárommű a központi figura három életkori (persze nem a megírás sorrendjében: *Toldi*=gyermek/ifjúkor; *Toldiszerelme*=férfikor, *Toldiestéje*=öregkor) fázisának allegóriájaként mutatja be a nemzet/nép csinosodási folyamatának stádiumait, azok egyes lépéseit és lehetséges következményeit. Csakhogy nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Arany a *Toldi* „derekát” csak jóval később írja meg, vagyis eredetileg nem három-, hanem kétfázisú fejlődésként (vagy inkább stádiumként) mutatja be a nevelődés folyamatát. A gyermek- és ifjúkor után a *Toldi estéjében* rögtön az öregkor dilemmáit fogalmazza meg, ráadásul azt is két, egymástól jelentősen eltérő változatban. Amennyiben tehát a *Toldi* eredendően dilógiának²⁴ készült, a férfikor cselekedetei nem képezték volna tárgyát Arany csinosodás-allegóriájának.

Az életkorok kalkapcsolatos analógia allegorikus továbbgondolása szükségszerűen oda vezet, hogy a *Toldi estéjét* ne (vagy pontosabban: ne csupán) a *Toldi* egyfajta ellenpontozásaként,²⁵ vagy ahogyan Szilágyi Márton fogalmaz, palinódiájaként,²⁶ értelmezzük, hanem logikus folytatást lássunk benne, legalábbis az 1848-ban befejezett változatban. Nacsády József tanulmánya²⁷ óta ugyanis nem tekinthetünk egyetlen műként az 1854-ben megjelent *Toldi estéjére*, hiszen azok a változtatások, amelyeket Arany az egyszer már lezárt 1848-as szövegen tett, a közelmúlt eseményei, vagyis a forradalom és szabadságharc bukása és az új berendezkedés nyomán egészen új kontextusba helyezik a művet, immár a mindannyiunk által ismert értelmezési hagyomány mentén, amely már mindent továbbinélkül alkalmazható a palinódia vagy ellenpont kifejezés.

„Az összevetés ugyanis kénytelen két Toldi estéjével számolni: egy 1847-48-ban írottal és egy 1854-bélivel[...] az 1847-48-as Toldi estéje a költő eredeti szándéka szerint is lezárt mű volt, s kiadása a körülmények gátolták csupán, de még inkább az szolgál e vállalkozás indokául,

23 TAKÁTS, *Politikai nyelvek...*, i. m., 135–136.

24 Dilógiaként értelmezi a két szöveget legutóbbi rendkívül inspiratív tanulmányában Szörényi László: SZÖRÉNYI László, *A Toldi-dilógia = „... és palota épül a pusztá beszédből”: Akadémiai tudományos ülésszakok a 200 éves Arany Jánosról*, szerk., GÁBORI KOVÁCS József, MAJOR Ágnes, Bp., reciti, 2017, 17–30.

25 Az azonos motívumokat, amelyek ellenpontot képeznek a két szöveg között már Bánóczi Dénes is észrevette: BÁNÓCZI Dénes, *Arany János Toldija és Toldi estéje*, EPhK 1901/25, 869–870.

26 „Arany nem folytatni kívánta a művet: a mi mégis elkészült, az nem is annyira folytatásnak tekinthető, ha nem inkább Toldi»ellenda rabjá«-nak. Mondhatni, a fféle palinódiának, amely ironikus ellenfénybe állítja a korábbi nagy művet...” (SZILÁGYI, i. m., 91.)

27 NACSÁDY József, *Motiváció változások a „Toldi estéje” két kidolgozásában*, ItK, 1967/ 5–6, 624–630.

hogyan az első és második kidolgozás között Arany életében és a magyarság történetében olyan események zajlottak le, amelyek közismerten nagy hatással voltak a költő alkotói szemléletére és magatartására.”²⁸

Ennek első pillantásra némileg ellentmondani látszik, hogy maga Arany az 1854-es *Végszó*-ban „egy más kor szüleményeként”²⁹ határozza meg a művét, amelyet azonban azonosnak tart az 1848-ban befejezettel: „E művet, alig néhány vers-szakpótlással, ép azon alakban veszi a tisztelt közönség, mint az nálam 1848 óta készen hever.” Persze ez így nyilvánvalóan nem igaz, hiszen több változtatással is él Arany. A *Végszó*-ban mintha inkább annak a félelmének adna hangot, hogy az új történelmi-politikai helyzet nem kedvez műve fogadtatásának, amelyben így az olvasó a kronizmust fog látni, vagy ahogy ő írja: „más kor szüleményét, hangot a múltból, melynek – ha egyéb nem – lesz tán mégis irodalomtörténeti érdeke.” Mindezt a megírás és a megjelenés között bekövetkező változásokkal magyarázza: „Ugyanis a körülmények nem azok többé, melyek befolyása alatt első *Toldi* született s napfényre került.” Mindennek fényében persze a változtatásokat úgy is értelmezhetjük, mint a műnek éppen az új korhangulathoz való igazítási kísérletét.³⁰ Másrészt Arany attól való félelmét is megosztja a *Végszó*-ban, hogy „azon népileg őszinte, gyermekelőadást, azon könnyedséget” fogja hiányolni az olvasó, ami az első *Toldi*-t olyan nyira jellemezte és sikeressé tette. Ezt a különbséget azonban – amelyet a recepció részben az előző bekezdésben jelölt „körülmények megváltozásának” tudott be – nem a megírás és a megjelenés közötti földindulás következményével, hanem magából a tárgyból fakadó okkal, vagyis az öregségnek, az elmúlásnak a zábrázolhatóságával indokolja: „azonban ne feledjük, hogy a hanyatlás, pusztulás már magában humoros jellemű; különösen a vén *Toldi*-t fogta fel humorosan mind a nép, mind utána Ilosvai és Vörösmarty.”³¹

Ha figyelmesen és némi gyanakvással olvassuk a *Végszót*, akkor két tanulságot vonhatunk le belőle: 1) Arany a korszerűtlenségtől féltette művét, ami a beavatkozásokat, változtatásokat a korszerűsítésre tett utolsó kísérletként és nem egyszerű stilisztikai korrekcióként kínálja értelmezésre a kutatónak; 2) a *Toldi estéjében* valóban az öregség és a hanyatlás idejének és antropológiai, pszichológiai, sőt társadalmi kontextusainak ábrázolását kísérli meg. Ez a feltételezhető csinosodás-kritika perspektíváját az 1848-as változatban inkább a halálra készülődő *Toldi* személyéhez rögzíti, mint sértődésének és háttérbe szorulásának szélesebb perspektívájához, vagyis magához a csinosodás-program általános értelemben vett kritikájához.

*

28 Uo., 624.

29 ARANY János, *Végszó: Az első kiadáshoz* = ARANY János, *Az elveszett alkotmány, Toldi, Toldi estéje*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1951 (Arany János Összes Művei II.), 216.

30 Lásd SZÁNTÓ Gábor András, *Csinossággra kaptatás és glória*, *Liget*, 2013/10, 79–97; SZÁNTÓ Gábor András, *Lélekjárás – Arany János: Toldi estéje*, *Liget*, 2011/7, 52–61; SZÁNTÓ Gábor András, *Szentek és szentségtörők (Arany János: Toldi estéje) = Szín – játék – költészet: Tanulmányok a Nyolcvanéves Kilián István tiszteletére*, szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta, Zsuzsanna, Budapest–Nagyvárad, Partium Kiadó–Protea Egyesület–reciti, 2013, 386–400.

31 ARANY, *Végszó*, i. m.

Mindennek megértéséhez végig kell gondolnunk a *Toldiestéje* két változata közötti koncepcionális eltéréseket. Nacsády összevetése, illetve a kritikai kiadás jegyzetapparátusában közölt változtatások vizsgálata alapján az első és legfontosabb különbségnek a két változat között az tűnik, hogy az 1854-es szövegben Arany betold egy szakaszt (az első ének 6. versszakaként), amelyben rögtön a szöveg elején világossá teszi, mi volt az oka Toldi és Lajos király három évvel korábbi összeveszésének:

Három éve történt, hogy-az agg levente
A király haragját ősz fejére vette,
Gáncsolván az udvart, annak puha kényét,
Csinosabb szokásit és olaszos fényét.
Szálka volt szemében a sok díszpalota,
Szüntelen csak zsémbelt: »nem való ő oda«,
Míg szaván marasztva, elküldé a király:
Hazamene halni, és most holt híre jár.

Aranynak az 1848-as variációban azért nem volt fontos megokolnia Toldi sértődöttségét – a mellett, hogy ezzel kapcsolatban a forrásul szolgáló Ilosvai sem kínált támpontot –, mert magától értetődőnek tarthatta, hogy az öreg Toldi életkorából fakadóan olyan etikai diszpozícióval rendelkezik, amely összeegyeztethetetlen az udvar másirányú fejlődésével. (A Budára érkező Toldi külseje mind a narrátor, mind a budai nép nézőpontjából valóban rozsdás, elavult, ütött-kopott stb.: „Rezes volt valaha, most is rajta, / Csakhogy a réz most már zöldet játszik rajta.” (III/6.) – így a narrátor, míg a budaiak Bencét csúfolva: „Rozsdás fegyvernöke a rozsdás vitéznek!” (III/7.), és lehetne a sorolni a Bencére irányuló, pl. az általa hordozott fegyverek ócskaságát csúfolódó megjegyzéseket. (De az apródok is első sorban Toldi öregségén csúfolódnak mind az 1848-as, mind pedig az 1854-es változatban.) Mindezek arra szolgálnak, hogy hangsúlyossá tegyék, az újnak a fényében az öregkor csakis avittas, anakronisztikus jellemvonásokkal bírhat.

Az már az 1848-as változatban is nyilvánvaló, hogy Toldi az udvar túlfinomodásának, ráadásul idegenné és ezzel párhuzamosan erkölcsstelenné válásának fényében válik anakronisztikussá. Az 1848-as változat egyfajta rousseau-ista háttérrel egyszerűen az udvariság etikai kritikáját adja, mellyel szemben Toldi a régi, republikánus erények képviselőjeként lép föl. Toldi valójában a Batsányitól, Berzsenyitől stb. jól ismert, nemesi republikánus erénykatalógust állítja szembe az udvar elpuhult, ármánykodó erkölcssteleniségével. Azaz az 1848-as változat *etikai* síkon fogalmazza meg a csiszoltság lehetséges negatív következményeit, ám, minthogy Toldi személyes sértődöttségéhez köti, nem vonja kétségbe általános érvényét. Arany az öreg Toldi pallérozottságának modellértékű fokában – amely az önkontroll mellett megőrizte az erőt, az egyenesség, az egyszerűség stb. ősi erényekből fakadó jellemvonásait – ellenpontozza a túlciszoltság etikai következményeit. Végző soron tehát Aranya naiv természetességet állítja szembe a mindenkori udvar álnokságával, amivel a *Toldiestéjének* 1848-as változata az udvaroncok viselkedésében tulajdonképpen visszaidézi Toldi György mint udvari ember álnokságát, erkölcssteleniségét, a min mit sem változ-

taott a műveltség, vagy ahogyan Zlinszky Aladár írja: „A műveltség nem tette jobbá, sőt gonoszabbá [ti. Toldi Györgyöt], mert olyan igényeket támasztott benne, melyeket csak mások rovására lehet kielégíteni. Az ész kiképzése, a tanulás aztán megadta hozzá a ravaszság eszközeit, melyekkel az együgyűbbeket tönkreteszti.”³²

Csakhogyan Arany azzal is tisztában van, hogy ez a „naiv természetesség” nem egyszerűen önmagától előálló állapot, hanem egyfajta belső pallérozódás következménye. Vagyis nem a rousseau-i értelmű természet diadalmaskodik itt, hanem a humanitás kiteljesedését biztosító nevelődés, vagy Magda Pál kantianus érvelésének kifejezéseit használva,³³ a vad embertől a civilizátuson át az erkölcsi-emberig ívelő pallérozódásként leírható nevelődésifolyamat. Ennek fényében azt kell mondanunk, hogy Zlinszky Aladárnak nincs igaza, amikor a rousseau-i természeti állapothoz köti Toldi Miklós természetességét. A Toldi ugyanis azt mutatja meg, hogy hősnének a közösség számára valóban hasznos és cselekvő emberré váláshoz éppen a természeti állapotból kell kibontakoztatnia emberségét; vagyis ez a természetes állapot viszonyfogalom: csupán az udvarhoz képest határozódik meg.

Az 1848-as *Toldi estéje* szerint Arany ideális, csinosodott embere egyszerre képes a vadságát-ösztönösségét legyőzni önmagában, és egyszerre képes megmaradni természetesnek, amely fogalom a rousseau-ista szótárban az udvari túlfinomultság ellenpárjaként van jelen. A természeti ember tehát Arany szövegében természetes emberré „csiszolódik”, de még mindig megőrzi naivságát, ami az egyszerűséggel, egyenességgel, őszinteséggel, ártatlansággal jellemezhető, és ami így leginkább a schilleri naivítás-fogalomnak feleltethető meg, hiszen a Miklósban felmutatott természetes naiv állapot maga mögött tudja Schiller nevelődéseszményét is mint a vadságból való kiemelkedés szükségszerű feltételét, amely éppen a rousseau-i természeti állapot elhagyását feltételezi.

Az 1848-as változatban ennek a naiv, természetes embernek a morális fölháborodása áll a pallérozódást illető kritika középpontjában, ami arra figyelmeztet, hogy miféle aránytalanságokat eredményezhet a régi és az új közötti egyensúly megbillenése. Arany azonban az 1854-es változathoz kihagyta az V. ének 11-17. szakaszait, amelyekben a szemtelen apródok egyenesen Toldinak célzott *előre eltervezett*, provokatív, csúfolódó magatartása váltja ki belőle a gyilkossággal végződő dühöt, ami a maga helyén az udvari romlottság versus természetes naivság szembeállítását reprezentálta:

Egyszer egyik éles hangon közbevágtott:
 „Hé. Fiuk, mit [mondok] kérdek: tudtok-e újságot?
 [Visszajő közénkbe a vén morgó medve]
 Udvarunkhoz jó ma Toldi, a vén medve,
 Kit Heródes király sem látott nevetve.”
 [„Baj is az!] Hát baj az? Hiszen majd nevetünk mi rajta.

32 ZLINSZKY Aladár, *Toldi, a természetes ember*, EPhK, 1907, 460.

33 MAGDA, i. m., 574–575.

Ő aztán morogjon, ríjon ha akarja.
 [Szó mint száz.]
 Bizony a mi fogunk ő hozzá nem fűlik,
 És addig bosszantjuk, [míg] hogy megint elzüllik.³⁴

Ehhez képest az 1854-es változatban az apródok nem tudatosan és célzatosan vegzálják Toldit, hiszen még nincs is a teremben, amikor eléneklik a pikáns szerelmi kalandjáról szóló dalt, amelynek megtörténtében maguk sem biztosak: „Jobbra balra dőlnek a nevetés miatt, / Űtik a kis pizsét: 'Nem való ez vessz meg!' / Kiáltják kacagva: 'Sose történt ez meg!'”³⁵ A belépő Toldit nem is ismerik fel, hiszen Arany maga is úgy fogalmaz az apródok nézőpontjából – amit a bajnok szó kurziválásával is megerősít –, hogy „[d]e nyílik az ajtó és belép a *bajnok*”. Az 1854-es változatban Arany jelentősen lerövidíti azt a jelenetet, amelyben Toldi a gyilkosság után ráront a királyra és őrjöngve vádolja, mintegy tökéletesen vissza zuhanva a vadság kontrollálatlan állapotába:

Avvagy hát csihések leszünk itten már mi?
 Az igaz magyarnak tilos idejárni,
 Hacsak mint a cigány, tamburát nem penget,
 Nem kendőzi arcát s viganót nem kerget?
 Ezt tanuljuk el, mi átkozom a lelkét,
 Vesszen országában az ilyen műveltség!

Nem ezzel szereztek a hazát őseink,
 De majd [elveszejtjük] elveszítjük így mivelődve mink,
 Hát szégyell a magyar cserfa lenni végre,
 Minthogy annak durva, darabos a kérge,
 És azon törekszik, hogy lehessen káka,
 Mert tetszetősbnéki annak simasága!

Hová lesz, hová lesz a sívó oroszlány,
 Melynek hangja végig mennydörgött a pusztán?
 Gyíkkal és kígyóval egy tanyába vonul,
 És tőlük sziszegni, csúszni-mászni tanul!
 Verjen meg az isten, csúszatok, másszatok
 Gyilkos nyelvű kígyók, elfajult állatok!

Tegyetek úgy, majmok! mint a majom aki
 Beretvát lopott és torkát vagdalta ki;
 Ördög bánja többet, ha veszni akartok:
 Én maholnap úgy is a sír felé tartok;
 Ne is érjem azt meg, azt a cudar szégyent,
 Hogy az ős magyar nép külföld majma légyen!³⁶

Nacsády tanulmánya és a magam összehasonlítása is arra enged következtetni, hogy Arany az 1854-es változatban a Toldi Miklós öregségéből és az udvar romlott-

34 AJÖM II., 285.

35 AJÖM II., 204.

36 AJÖM II., 287.

ságábóltámadó, etikai dilemmaként megfogalmazódó feszültséget, a mia zöreg Toldi republikánus erényeket őrző nézőpontjának érvényesülését mutatja, áthelyezi egy általánosabb problémára, a csinosodás program megkérdőjelezésére: „1847–48-ban ehelyett csak idegen majmolásról és annak végzetes következményeiről olvashatunk. Nincs szó országot csinosítani akaró királyi tervről, a rossz nem bő ráadás a sok jóra, nincs kiművelésről szó, amely gyakran »kétélű tőr«-ré teszi az elmét, hanem csak ledérségről.”³⁷

Az 1854-es változatban például az udvar külföldön tanult ifjai egyrésztől nem idegenek, hanem a legfontosabb magyar nemesi családok sarjai, akik külföldi egyetemeken művelték ki magukat, másrésztől pedig a régi, spártai, republikánus erénykalógus következményeinek is megfelelnek, a mennyiben testi erő és ügyesség terén sem maradnak el apáiktól; vagyis koránt sincsenek „elpuhulva”:

Mert szolgálta ottan sok úri csemete:
Losonczy-, Maróti-, Bánfiak nemzete,
Kanizsai, Szécsi, Kont, Balassa, Csupor,
És ama nagy híres, fényes Laczfi-Apor;
Köznemes rendből is egy jóforma csapat,
Kiket Lajos ottan csínosságra kapat;
Idegen udvartól is jöttek cserébe,
Hol magyar ifjúság van azok helyébe.
[...]

De habár az ifju néha könyvet forgat:
Nem hiányzik nála kész testi gyakorlat,
Hogy karra se légyen gyöngébb, mint az atya.
Ellenben, ha lehet, fővel meghaladja;
Ez volt a királynak terve és szándéka.³⁸

Ezzel a gesztussal Arany elbizonytalanítja Toldi főlháborodásának etikai alapját, hiszen sem az idegenség, sem pedig az elkorcsosulás vádjá nem áll meg az udvarral szemben; így nyilván érthető, miért rövidül le a Lajost számonkérő vádbeszéde. Vagyis Lajos király későbbiekben kifejtett programjának igazságához nem férhet kétség, miközben nyilvánvalóan a haldokló Toldi Miklósnak is igaz a maga módján, a az egy másik, mégpedig etikai síkon. A két igazság így kizárja egymást, vagyis választásra kényszeríti a kései olvasót: republikánus, nemzeti erények vagy kötelező és kényszerű csinosodás.

Megítélés szerint Arany a szabadságharc bukása után eltelt néhány esztendő tanulságai alapján, a robbanásszerű civilizációs fejlődést látva a csinosodást valami külső, kényszerítő erőként, valami nem organikus, nem a nemzeti sajátosságokból fakadó folyamatként érzékelhette. A kívülről jött és a nemzeti sajátosságokat figyelmen kívül hagyó erőszakos fejlesztés részben elbizonytalanította a *Toldi*ban még követett program nemzeti értelemben vett jótékony hatásába vetett hitét, a mia reformkor csi-

³⁷ NACSÁDY, *i. m.*, 627.

³⁸ AJÖM II., 198–199.

nosodás-diskurzusának kudarcát és egyben szimbolikus lezárását is reprezentálja.³⁹ Önvédelemképpen pedig látszólag nem maradt más eszköze, mint az immanens és perszemitikusan felnagyított nemzeti értékekbe való bezárkózás paradigmává emelése, ami – és ezt is pontosan látta Arany – a másik oldalról azonban gátját képezheti a nemzet fejlődésének. (*Az elveszett alkotmány*, „maradás” versus „haladás” mátrixában – már ott is ironikusan – megfogalmazott patrióta dilemmája itt a „haladás” versus „megmaradás” nacionalista látomásává válik.)

Ugyanakkor a *Toldi estéjének* két variánsa megengedi, hogy revitalizáljuk a mű és egyben a fenti dilemma Arany által felkínált humoros olvasatát,⁴⁰ amely szerint mindkét paradigma egyszerre érvényesül a döntés folytonos elhalasztásával még akkor is, ha kizárni látszanak egymást, a közösségről való gondolkodásnak olyan, a magyar nemzeti önszemléletből mindmáig hiányzó alternatív modelljét kínálva fel, amely képes a kizárólagosságról lemondva oscillálni a két elbeszélés végletessége között.

Összefoglaló

A tanulmány a Toldit a csinosodás diskurzus kontextusában értelmezi újra, nevezetesen Arany egy korai népneveléssel kapcsolatos cikkének keretei közé helyezi. A vadságbóla kulturáltságba való átmenet folyamata tintszövegszervező elvet követhetjük nyomon a szöveg elemzése során, és arra az eredményre jutunk, hogy a Toldi inkább egy a reformkor csinosodás diskurzusának nagyelbeszéléséhez kapcsolódik, mint a népnemzeti paradigma akkor újnak számító kontextusához. A Toldi estéjében ennek a népre is kiterjesztett nevelődéseszménynek a visszavételét, és végsősoron a nacionalista paradigma immanenciájába való feloldódását diagnosztizálja ez az írás.

39 Széchenyi Blickben Magyarországot egy túlcsiszolt gyémánthoz hasonlította, amelyet éppen az osztrákok csiszoltak túl, és egyben gyengítette el. Érdemes összevetni mindezt Madách Imre *A civilizátor* című szatírájával/vígjátékával.

40 Z. Kovács Zoltán a humor etikai kritikái olvasatáról (igaz, Arany László *A délibábok hőse* című művét elemezve, de szerintem a *Toldi estéjére* is érvényes módon) ezt írja: „A példázatosság-allegorikusság igényének és beteljesítetlenségének együtt állása teszi kulcsfontosságúvá a humor fogalmát, amelynek retorikai-poétikai és ideológiai-politikai [...] oldalai egyszerre igénylik a történeti és poétikai vizsgáldást.” (Z. Kovács Zoltán, *„Mert vesztni fog, bizony, kinyer”: Etikai narratívák a magyar romantikában (és a romantika után)*, Bp., Ráció, 2017, 133.

„Szeresd a magyart, de ne faragd le”

Extending and reclaiming (?) the program of embellishment in *Toldi* and in
Toldi estéje

The paper offers a reinterpretation of *Toldi* within the context of the discourse on embellishment (“csinosodás”), more specifically, explores the relationship between the work and an early article of Arany on people’s education. The analysis of the text reveals a transitional process from savagery to cultivation, arriving to the conclusion that *Toldi* is more closely related to the embellishment discourse of the Reform Age than the popular-national paradigm, which was still a relatively new context at that point. In the *Toldi estéje*, the paper identifies an act of reclaiming these educational ideals, extended to the people now, together with the eventual dissolution of them in the immanent nationalist paradigm.

Macskási Árpád

Mikszáth körül a mező

Ideológiai csatározások Mikszáth körül a felépülő irodalmi mezőben¹

Függetlennek maradni

E dolgozat jobbjára alkalmazás. Egy függetlenségi elmélet alkalmazása egy független alkotóra, egy elmélet alkalmazása egy korszakra, azon belül egy pályaképre, egy kritikaikonfliktusforrásra, Mikszáth Kálmánra, rajta keresztül pedig a magyar irodalmi mező 1908 körüli állapotára.

Pierre Bourdieu irodalmimező-elméletéről van szó, amely nagyon leegyszerűsítve az irodalomnak, ennek a strukturált mikrokozmosznak az önállósodási történetét írja le, amelyben ez a strukturált – tehát belső ellentétektől sújtott – világ leválik a mecénásokról, akadémiai elvárásokról, és öntudatosabb tagjaiban a adott korban bevált, a befogadók számára kényelmesnek ható koncepcióknak, a kellemesnek, populárisnak ellene mond, és ebben az ellene mondásban megszületik a felismerés (ami minden irodalmi avantgárdjelszava): irodalom az, ami nem hazudik, ami műgonddal íródik, és elzárkózik a népszerűségtől. Ha zugság az, ami kiszolgálja a generációkkal korábbantalanúyszerű megoldásokat, amelyekmára befogadottá éskényelmesséváltak. Önértékké válik a szellemi függetlenség, ami egyben azt is jelenti, hogy ahogy le kell vetni a mecénásoktól való függést, úgy az irodalmi piac elvárásainak is ellene kell mondani, és ebben a koncepcióban a siker bukást, a bukás sikert jelent.²

Pierre Bourdieu elméletében Gustave Flaubert a középpont, aki kétségtelenül műgonddal író, lassan alkotó, pedáns-precíz művész, nemkülönben saját társadalmának és írói világának kegyetlen kritikusa, írói erkölcstelenség miatt bíróság elé citált író.

És mihozzá akarjuk hasonlítani Mikszáth Kálmánt, a politikai publicistát, a tárcáíró, a közönség kedvencét, akinek életműve hosszú polcokat tesz ki. Maradhat-e független egy olyan alkotó, aki tagja a Kisfaludy-Társaságnak, a Magyar Tudományos Akadémia-nak, az országgyűlésnek, számos kormánypartilapnak, sőt ő maga is alapít egy lapot? Első látásra kevés beágyazotta alkotót tudnánk mondani, de a dolgozat végére bebizonyítjuk, hogy közönségsikere ellenére Mikszáth mégis példázni képes

¹ Jelen dolgozat egy hosszabb tanulmány első része. A második rész a következő lapszámunkban lesz olvasható.

² BOURDIEU, Pierre, *A művészet szabályai: Az irodalmi mező genezise és struktúrája*, ford. SEREGI Tamás, Bp., Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, 2013.

az önállósuló aktort a felépülő irodalmi mezőben – mi több, az irodalmi mező felépültségét éppen az bizonyítja, hogy benne Mikszáth képes, ha nem is anyagilag, de intellektuálisan független pozíciót betölteni. Függetlent, hiszen relativizáló tendenciáival, multiperspektivikus látásmódjával és főként jobb művei mélyén meghúzódó felforgató szubtextusaival nem illik be semmilyen rendbe, sem a hagyományörzők közé, sem a társadalomjobbítók rendjébe.

A Mikszáth alakja kapcsán megfogalmazott kritikák 1889–1908 közötti történetének feltérképezését – mely dolgozatunk egyik célkitűzése – az indokolja, hogy a mondott időszakban a szerzőt két oldalról is támadták. Márpedig az az alkotó, akinek munkássága és pozíciója körül ádáz irodalmi perpatvarok zajlanak, aligha nem az irodalmi mező kulcsfigurája. Az irodalmi mező kialakulásának vitákkal övezett történetét így Mikszáth művészete és alakja körül kívánjuk fölrajzolni; és míg az irodalmi mező fogalmának megalkotója, Pierre Bourdieu *Gustave Flaubert* köré pozicionálja az irodalmi mező létrejöttének történetét, mi itt *Mikszáth Kálmánt* mozgatjuk a középpontba, mert a korszak irodalmi életének alakjai közül ő tűnik igazán autonóm személyiségnek: olyan alkotó, aki őrzi függetlenségét, nem repül kötelékben, és ami a legfontosabb, nem fűti világjobbító szándék és nem moralizál.

Mivel is támadták Mikszáth Kálmánt a mondott időszakban? Az akadémiai kritika, Gyulai Pál vezetésével sokszor találta túl könnyűnek alkotásmódját, önismétlőnek és pajtáskodónak, a az túlságosan könnyen befogadhatónak (populárisnak); az 1900-tól kibontakozó, Ignotus fémjelezte szecessziós kritika pedig Mikszáthot mint a Kisfaludy-Társaság oszlopos tagját, mint kormánypárti lapok szerkesztőjét ítéli el, abból a gyanúból kiindulva, hogy Mikszáth esztétikai véleményei mögött ugyanaz az ideológiai alap munkál, ami a Társaságot és az Akadémiát, az egyetemet, sőt a kormánypárti sajtót működteti. Vagyis Ignotus szecessziós kritikája annak a nemzeti ideológiának a használatával vádolja Mikszáthot, ami (1) falusiast, (2) hazafiast, (3) múlton merengőt ír elő esztétikai kritériumként,³ és ami már csak azért is populáris ideológia, mert a kulturális intézményrendszer minden (hatalmi helyzetben levő, társadalmilag szentesített) aktora ezt képviseli emlékművekben, szobrokban, beszédekben, ünnepségekben,⁴ ez pedig a függetlenséget, autonómiát hirdető – ám feltűnően nagy küldetésstudattal bíró – szecessziós kritika szerint a legrosszabb, ami történhet, hiszen (Bourdieu terminológiája szerint) a hatalmi és a politikai mező szövetségre lép a művészeti mező ellen; nevezetesen a Beöthy-féle Kisfaludy-Társaság ideológiai szövetségre lép a nacionalista ideológia véleményvezérével, a Rákosi Jenő vezette sovinizta politikai napi sajtóval.⁵

E dolgozat annak a kérdésnek erednyomába, hogy miként olvassa az akadémiai kritika felületesen a Mikszáth-műveket (döntően 1900-ig), és miként olvassa a szecessziós kritika felületesen a Mikszáth-előszókat (döntően 1900-tól).

3 IGNOTUS, *Hazafiság és irodalom: Egy kis polémia*, A Hét, 1904/7, 98–99.

4 TAKÁTS József, *A tér és az idő nemzetiesítése és az irodalmi kultuszok* = T. J., *Ismerős idegen terep: Irodalomtörténeti tanulmányok és kritikák*, Bp., Kijárat, 2007, 137–151.

5 IGNOTUS, *Irodalmi agrárizmus*, A Hét, 1901/7, 111.

Végső soron mind az akadémiai, mind a szecessziós kritika populáris elbeszélőnek tekinti Mikszáthot. Az akadémiai kritika azért, mert Mikszáth nincs tekintettel a mögöttes eszmékre, az irodalom magasztosabb hivatására. A szecessziós kritika azért, mert a szerző nincs tekintettel mindarra a sokrétű változásra, ami a magyar városokban történik; egyszerűen elzárkózik a jelentőla megszokott, a közönség által kultivált, mókázó, félbolond szereplőkkel levezényelt falusi vagy kisvárosi történetek kedvéért, így nem újat mond és új mondatokkal, nem lelkesedik a modernnel, hanem kiszolgálja az előzetesen kialakult (vagy éppen a hatalom által éppen most elfogadtatni kívánt) falusi, vidéki, mindenesetre nem budapesti igényeket.

Pedig mindaz, amit Mikszáth ír, bár könnyednek tűnik, olvashatónak és szórakoztatónak, szubtextusaiban sokkalta modernebb implikációkat tartalmaz, mint akár a népies-hazafias, akár a modernista-szecessziós írások.

Mielőtt tehát rátérnénk a szecessziós kritika 1900-tól jelentkező, Mikszáth beágyazottságát elmarasztaló vádjaira (és felvázolnánk az irodalmi mező 1908 körüli állapotának egy modelljét), tekintsük át, hogy az akadémiai kritika 1890 és 1900 közötti operettszerűségi vádjával mit kér számon a szerzőn, milyen megfontolásokból rekeszti ki Mikszáthot a komolyan vehető, tehát díjazható szerzők sorából.

Mikszáth körül a mező 1.: a Gyulai-éra operettvádja (1890–1900)

Mikszáth pályáját végigkísérik a kisebb terjedelmű, történelminek is olvasható szövegek. *A két koldusdiák* története a török világ utolsó napjaitól Apafi udvarán át Rákóczi föllépéséig szcenírozza a magyar történelmet, alulnézetből. *A beszélő köntös* szintén a török végidőkbe, a kezdődő kuruc–labanc időkbe visz; *A kis primás* és *A szelistyei asszonyok* Mátyás idejében játszódik, *Akli Miklós* története és a *Farkas a Verhovinán* című kisregény pedig a napóleoni háborúk korát idézi meg. *A Kisértet Lublón* cselekményideje helyel-közzel azonos *A fekete városéval*, mindkettő Rákóczi idejében játszódik. Mindegyik történetre igaz, hogy a nevezetes történelmi figurákat nem a bevetten műfajalapítónak számitó Walter Scott modorában idézi meg, de még csak nem is Kemény Zsigmondéban.

A történelmi alakok nem a szokásos arcukat mutatják, a Mikszáth-féle történelmreprezentáció e figurák kapcsán ellenkánont kezdeményez. Mátyás a legkevésbé sem igazságosként mutatkozik meg *A szelistyei asszonyokban*, Erős Ágost lengyel királyt a szerelmi csábító szerepében idézi meg a *Kisértet Lublón*, az *Akli Miklós* I. Ferenc királya pedig nem a nemzetet romba döntő, mélységesen konzervatív Habsburg uralkodó, hanem mindenekelőtt a családi káracsonyokért élő, intrika által félrevezetett, ám megbocsátó figura, akinek pénzügyi nehézségei vannak, és aki maga is sajnálkozik Martinovicsékon, de főként a büntetés hiábalóságán. *A Farkas a Verhovinán* című elbeszélés zárlatában megjelenő I. Ferenc király megkegyelmez az ő nevében gáláns kalandokat folytató máramarosi ál-királynak, és a halálos ítéletet kilenc évi fogsággá enyhíti – minden megtévesztett lány után egy hónapnyi fegyház a bűnös jussa.

A bevett I. Ferenc-figura újszerűségével kapcsolatban nehéz a dolgunk, ugyanis Mikszáth kora óta elterjedt a z a felfogás, miszerint egyik legkártekonyságbtörténelmi alakunkról van szó. Nemcsak a hagyományosan Habsburg-ellenes marxista történelemírás (és szolgáltatóléánya, a közoktatás) alakítja a nevezett uralkodótegezsensá táni-vá; Szerb Antal is elmarasztalja a királyt irodalomszociológia i kiindulópontú *Magyar irodalomtörténetében*.⁶ De ha ez újabb, Mikszáth utáni idők hatásától megtisztítjuk a szöveget, akkor is elmondható, hogy a *Farkas a Verhovinán* és az *Akli Miklós* szövegét a korabeli kritika történelmi regényként nem tudta értékelni.⁷ A két opusból hiányzik a történelmi lépték, még jobban hiányzik a morális álláspont – a szövegek semmilyen támpontot nem adnak a z uralkodó kurucos vagy labancos megítéléséhez. 1900 körül az akadémiai kritika iránymutatást és nemzeti teleológiát vá r a műfajtól⁸ – helyette Mikszáthnál derűt és jókedélyt; tragikum- és katarzishíányt tapasztalnak. Történelem és jó kedély? A tét nem csupán egy partikuláris figuráról való beszéd helyessége – sokkal nagyobb dolog forog kockán: annak kérdése, hogy van-e létjogosultsága a történelem újszerű, nem tragikus módusban való megidézésének.⁹

Mikszáth kis terjedelmű történelmi regényei kevésbé alkalmasak mítoszalapításra vagy mítoszfenntartásra. E feladatot Mikszáth előtt Jókai végzi el, Mikszáth idejében pedig a (kiírt pályázatokra beadott) történelmi színművek és az ifjúsági regények jobban ellá tják. A Mikszáth-féle történelmi regényt kritikusa i szempontból léhá nak nevezik, hiszen kevésbé építi olvasóközössége ép nemzeti tudatá t. A léhaság vádjához a komázó modor és az operettes jelleg vádja csatlakozik.

A Mikszáth-féle történelmi regényről való kritikai beszéd diszkurzusalapítója Péterfy Jenő. Így fogalmaz:

„A török regények azelőtt hősi operákhoz hasonlítottak, romantiko-tragikusak voltak; Mikszáth *Beszélőköntöse*-ben pedig már az operett zenéje hallik.¹⁰ Lestyák Mihály uram, a mese hőse, ki szabólegényből Kecskemét főbírájává zökkent föl, kész operetthős; Cinna, a szép

6 SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1986, 258.

7 A korabeli minősítések: A *Farkas a Verhovinán* rosszul sikerült, történelmi levegőt nélkülöző, nagyra nőtt anekdota (MKÖM, 4, 248.), az *Akli*-történet Mikszáth-idill, esetleg Mikszáth-szatíra (MKÖM 16, 237–240, illetve 236. és 242–244). Általános megfigyelés, hogy Mikszáth nem a letűnt kor szellemét, a z az eszméit idézi meg, hanem csak hangulatát. Ezzel párhuzamosan nemzeti sorskérdések helyette régi társasélet apróságairól olvashatni beszámolókat, így a Mikszáth-féle történelem teljességgel magá nérdékű, amely jobbesetekben nem nélkülözi ugyan a régikor hangulatát, de fő erőssége az időtől független kalandszöve és a szerelmi idill, valamint a sokat emlegetett előbeszéd szerű előadásmód. Történelmi regényként csak olyan szöveg értékelhető, ami más szerű történelmi hangulat helyett történelmi koeszme ket ragad meg.

8 Ennek okát lásd később.

9 A szakirodalom a Mátyás király figuráját illető mikszáthi ellenkánont már feltárta: MARGÓCSY István, *A király mulat. Fejedelmi csábítás a magyar romantikában* = M. I., „...a férfikor nyarában...”, Pozsony, Kalligram, 2013, 214–240.

10 Az idézetek kiemelései minden esetben tőlem származnak.

cigányleány, hozzá való csinos párja; a telhetetlen Olajbég, kinek vad-sága a császári kaftán láttán merő alázaattá juhászodik meg, operetthős a javából. S a mellékalakok is mind megférnek egy operett keretében; a csávába került szenátorok, a vén Lestyák, a csodaszabó; a nagy bajuszú kuruc hadnagy, Csoda Gergely, a szultánnak vitt négy magyar „virág” stb. Ezt nem akarjuk gánccs gyanánt emlegetni; régi regényeink török világát ma aligha türethetők meg másként, mint az operett mezében; s Mikszáth – Jókai után – már csak ezt a vidámbb hűrt pengetheti. [...] Az egész elbeszélésnek azonban – könnyed vidámságán kívül – mélyebb költői érdeke nincs. [...]

Mikszáth tehetsége a genre-szerű jellemvonások rajzában tetőzik; azontúl megszűnik minden pszichológia, s alakjai nem keltenek az olvasóban érdeket. [...] A fiatal Lestyák és Cinna viszonya a szerzőt akaratlanul is a tragikai összeütközés felé vezette volna, ha komolyan veszi a lélektani problémát. De még idejekorán meggondolta magát, s az olvasók örömeire regényes fordulatok útján végül a két emberből mégis egy pár lesz.”¹¹

Gyulai Pál pedig ezt írja a *Galamb a kalitkában* kapcsán:

„Úgy látszik, Mikszáthnak inkább sikerülnek a humoros életképek, könnyeden odavetett vázlatok, adomás elbeszélések, mint a bonyolultabb beszélek vagy éppen regények. Mihelyt mélyebb lélektani föladata tűz maga elébe vagy társadalmi viszonya inkább akarja rajzolni, győzi ugyan szóval, de nincs elég tájékozottsága a viszonyok fölfogásában, sem elég képzelme, hogy érdekes cselekvényt tudjon alkotni [...]. Itt is, ha mondanivalója egy-egy adomán vagy élcsen fordul meg, elég mulattató, de ha elmélkedni vagy ítélni kezd, üres vagy félszeg. [...] Mikszáth tudniillik föltette magában, hogy földolgoz egy középkori mondát a *Gesta Romanorum*ból. [...] Aztán egy másik elbeszélésben megkísérli, hogy egy hasonló történet hogyan eshetnék meg a XIX. században Magyarországon. Ez magában érdekes föladata mind írói stíl, mind korrajz szempontjából. Az elsőben utánozhatja a szerző a középkori mondák naiv hangját, jellemrajzi módját, világfölfogását; a másodikban éles elentétben mutathatja föl az újabbkor elbeszélő és jellemrajzi sajátságait s mind a kettőben visszatükröztetheti a különböző kor és műveltség hatását az erkölcsökre s a viszonyok és szenvedélyek fejlődési árnyalatait. Azonban Mikszáth mindezzel nem gondolt; meglegedett azzal az élczes ötlettel, hogy egy tárgyról két elbeszélést ír s megírta mindkettőt ugyanabban a komázó, operette-stílbán. De ily torzításban is még lehe-

11 PÉTERFY Jenő, *A beszélő köntös [Kritika]* = P. J. *Válogatott művei*, Bp., Szépirodalmi, 711–713.

tő vala mit vissza tükröztetni a két kor viszonyai, erkölcsi és szenvedélyei árnyalatai különbségeiből. Lássuk, van-e ennek valami nyoma a két elbeszélésben? [...]"

Itt tartalomismertető következik, majd:

„Mit tükröztet hát vissza a két elbeszélés? Azt, hogy a középkorban az emberek mind becsületesek voltak, kivált Olaszországban, az újkorban pedig mind hitványak, kivált Magyarországon. De ha nem egymáshoz viszonyítva s nem a korfestés szempontjából tekintjük is e műveket, úgy is meglehetősen léha művek. Az emberek bennök jók az ostobaságig, minden emelkedés nélkül, és gonoszak a kedvtelésig, minden küzdelem nélkül, a szerző pedig nem épen jó óráiban összeírt tíz ívet, minden komolyság nélkül.”¹²

Péterfy Jenő a szereplők lélektanát mélység nélkül valónak, egydimenziósnek ítéli, és megrója Mikszáthot, mivel kihagyott egy logikusan kifejlő tragikus mozzanatot. *A beszélő köntösben* ugyanis a szöveg egy pontján Lestyák Mihály halálra ítéli szerelmesét, ám a szöveg Péterfy megítélése szerint nem aknázza ki az ebben rejlő lehetőséget, és ahelyett, hogy belső magánbeszédben, *in situ* láthatnánk a kecskeméti főbíró önmarcangolását, a főszereplő egyszerűen megszökik a lánnal együtt. A tragikus végkifejlet elkerülése, a konfliktusok elsimítása az operett műfajának jellemző stratégiája, a vád tehát jogos.

Gyulai Pál kritikája pedig azért marasztalja el Mikszáthot, mert a szerző nem érti az eltérő korok eltérő szellemét, és nem tükrözteti ez eltérő szellemet az írásmódban. Ítélete szerint a szöveg végigfelszínes marad – felszínes és komolytalan, tehát operettszerű. És operettszerű azért is, mert írásmódja egyáltalán nem emlékeztet a kritika kedvenc történelmi regényírójára, a korfestésben professzionális, lélektanilag megalapozott Kemény Zsigmondra.

Az akadémiai kritika ideológiai alapjai (A történelem hasznáról)

Miért annyira fontos a korszellem tükrözése és a helyes lélektan? Miért fontos egyáltalán a történelem, és miért kell Kemény Zsigmond elvei szerint írni?

A kritikusként Világos után induló Gyulai Pál számára az irodalom nem a tetszés világa elsősorban; ha az író a pusztán tetszésért ír, akkor méltatlan a szerepére, hiszen az író „nem henye lelkek mulattatója, hanem az élet fennkölt magyarázója, s [a nemzet] mély részvétű vigasztalója”.¹³ A nézeteit a Bach-korszakban kidolgozó Gyulai Pál szerint a minden addig megszokottat megszüntető, új, pénz- és haszonelvű vi-

¹² GYULAI PÁL, *A galamb a kalitkában [Kritika]* = GY. P., *Bírálatok 1861–1903*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1911, 383–387.

¹³ GYULAI PÁL, *A költészet lényegéről* = GY. P., *Emlékbeszédek II.*, Bp., Franklin-Társulat, 1914, 228.

lágban az irodalom a végső mentsvár és a létéért küzdő nemzet eszméltetője. Az irodalom Gyulai Pálé számára nemszínesszórakoztatás,¹⁴ ha nem (nemzet)pedagógiai funkcióval bír, eszméltető erő, amely a fantáziára és túlzásokra hajlamos nemzetet képes eltéríteni a fantasztáktól, a rétoroktól, a légváráktól.¹⁵

A helyesen írott irodalom ugyanis *összefüggések felismerésére* nevel, a legfőbb jó az okok és okozatok rendszerének befogadói feldolgozása. Különösen így van ez Kemény Zsigmond nemzeti történelmet feldolgozó regényeiben, melyekben a történelmi elfogultságok, szenvedélyek és baklövések nyomon követhetők, elkerülhetetlen büntetéseikkel együtt. Talán Gyulai protestáns életelveiből, talán a Világos utáni szünetéből adódik, hogy számára a történelem lehetséges cselekményesítési módjaiból a tragikus cselekményesítés tűnik fajsúlyosnak, a determináció mindenekelőtt. Legyen determinált a szöveg, horizontális, *logikai kapcsolóelemek*¹⁶ mutatkozzanak meg kétféleképpen is: a cselekményben csak úgy, mint a lélektanban. A regény legyen regény, működtesse azt a kétféle huzalozás.

E realista poétikához képest a Jókai- és Mikszáth-féle eljárás mód megbocsáthatatlan, mert azt ötletek (griffek) működtetik, történelmi előtanulmányok helyett helyi legendákra, kétes igazság-státuszú anekdotákra épül, a korszellemre fittyet hány, és legfőképp a hatásra, fél szemmel a következő tárca folytatásra váró olvasók tetszésére sandít.

Gyulai Pál e nézeteit Kemény-émlékbeszédében és Jókai-kritikáiban folyamatosan és következetesen kifejti, jó ötven éven át ragaszkodik hozzájuk az irodalmi nyilvánosság három meghatározó intézményében, a barátiköre által szerkesztett Budapesti Szemlében, az általa uralt Kisfaludy-Társaságban és az Akadémián egyaránt. Nézetein az idők nem változtattak. 1894-ban elmarasztalja kortársait, mivel azok a Janus-arcúként elbeszélte magyar irodalom kettős arcából az egyiket, a történelmi témákkal foglalkozót mellőzik, kizárólag a jelen témáival törődnek, holott

„se egyes ember, se nemzet [...] nem feledheti el múltját, melynek több-kevésbé hatása alatt van; különösen a magyar nemzet, mely még most is [1894!] folyvást nemzetisége- és léteért küzd.”¹⁷

A múlt tehát erőforrás, annak epikai feldolgozása pedig a nemzet önmegismerésének és logikára nevelésének eszköze. Nem lehet szórakozás tárgya az irodalom általában sem, de különösen nem lehet az a történelmi tárgyú irodalom, mert annak nemzeti léptékű funkciója van, az nem az egyén szubjektív lírája; annak nevelnie kell: önismeretre, hagyományismeretre, történelemismeretre.

14 GYULAI Pál, *Hírlapjainkról* = GY. P., *Emlékbeszédék II.*, Bp., Franklin-Társulat, 1914, 329.

15 A tanulmány itt sokat köszönhet Hites Sándor korszaktanulmányának: HITES Sándor, *A realizmus korai fogalomtörténetéről*, *Irodalomtörténet*, 2016/3, 263–299, különösen: 268–270.

16 A kapcsolóelemek fontosságát lásd később, illetve a 48. jegyzetben.

17 GYULAI Pál, *A történelmi elemről a költészetben* = GY. P., *Emlékbeszédék II.*, Bp., Franklin-Társulat, 1914, 312–313.

Ehhez a koncepcióhoz képest a Mikszáth-operettek a nevek kicserélésével más korba áthelyezhető történetek; sőt a szerző az olvasóval való pajtáskodásában maga is lerántja a leplet eljárásairól, és időt-teret átugrik, fiktív forrásaival csapja be olvasóját, és állandósult narrátori kommentárjai aktuális célozgatásaival¹⁸ megtöri a komoly történelem mimetikus illúzióját egy-egy bohóctréfa kedvéért. Hasonlatos ez az eljárás az operettek aktuális kiszólásaihoz. És ahogyan a könnyed zenei műfaj is magánemberek magánérdekű, szerelmi konfliktusaival foglalkozik, úgy a Mikszáth-operettkre sem jellemző a nemzeti lépték – a „kor uralkodó eszméit, szenvedélyeit”, közösségsorsra kiható konfliktusait nem mutatja be, jóllehet Gyulai a nemzeti regénytől ezt várja el.¹⁹ Nem nevel, nem emel föl, nem közösségi érdekű. Kartikus és tanulságos történelembeszéd helyett, amely az új, pénz által uralt haszonelvű világban képes lehet a nemzetet jobbra nevelni, eszméikkel és oksággal megsúlyosított történelmi elbeszélés helyett a Mikszáth-operettek cselekményei a pénzszerzés, a társadalmi emelkedés, az asszonyi hiúság örök-egy témája körül forognak, miközben látványosan felrúgják a realista poétika konvencióit.²⁰

Gyulai Pál álláspontja markáns, összefüggő, koherens nézetrendszer, mely traumatikus tapasztalatból indul ki, az elbukott forradalomból, melynek okait és következményeit Gyulai Pál nem csupán logikus rendben gondolta ki, hanem jó negyven éven át következetesen képviselte is. Az 1826-ban született Gyulai Pál számára Világos valóságos Mohács, ám olyasféle Mohács, amelyből az irodalom nyújtott nemzetmentő és nemzetfenntartó kiutat. A Gyulai-generációnak ez alapélménye. Egy következő generáció tagjának már nem feltétlenül. A történelem nem mindenkinek az okfejtés, az okozati összefüggések felismertetésének tudománya. A történelem lehet más, éppenséggel merőben irodalmi téma, irodalom az irodalomért, önmagáért. Léhaságért, Gyulaival szólván.

18 „(...)nehezebb volt akkoriban bejutni Dobos nénihez kosztosnak, mint mostanába a minisztériumba fogalmazónak” – *A két koldusdiák*. (MKÖM 3, 55.) „(ám bár iszen nálunk tulajdonképpen a sas az igaizi ragadozó állat)” – *A két koldusdiák* (MKÖM 3., 103). „Oh, Albertus, a te jószágod mindeneket fölülmúl. Erről valaha regényt fognak írni a költők (Ez a fickó már akkor énrám gondolt).” – *Galamb a kalitkában*. (MKÖM 4, 15.)

19 Az akadémiai kritika a kor uralkodó konfliktusainak tárgyalását 1900 után megkapja történelmi regényben. Nem Mikszáthtól, Herczeg Ferenctől. Herczeg Ferenc *Pogányok* című regénye a Gyulai-kritériumok egy jó részét teljesíti; újszerű ideológiai hozadéka i tetszenek az akadémiai kritika új vezérének, Beöthy Zsoltnak, a regény elnyeri a Péczely-díjat.

20 Mikszáth történelmi kisregényeinek cselekménymenete tekervényes, gyakran két részre osztott. A történetek összekapcsolásánál, ahol a Gyulai-féle realista elvárásrend szerint már előre kitett kapcsolóelemeknek kellene aktiválódnia (lásd az 48. jegyzetet), nem más aktiválódik, mint a narrátor metalepszise: kinyilvánítja demiurgoszi hatalmát, és a mimetikus illúziót felrúgva mondja: „Ugorjunk át négyszáz esztendő. Hipp-hopp, legyünk Budapesten.” (*Galamb a kalitkában*, MKÖM 4, 31.). A *Farkas a Verhovinán* cselekményében pedig, miután az első részben hosszan részletezett egy pénzügyi trükköt rókabőrökkel és pajzán részletekkel, így köti össze a cselekmény két egymástól igencsak független részét: „Nem lévén adónak való rókabőrünk, nem térünk vissza a kamionkai sátorhoz [...] Márton hajdú parancsa nekünk is szól, s elűzette történetünk színhelyéről [...] mi okosabbat tudnánk tenni irodalmi ember létünkre, mint némi kollegiális érdeklődéssel Tahó Mihályhoz fordulni, aki az összes fölbukkant személyek közül a legismertebbnek látszik a műsákhöz való atyafiságos viszonya által.” (MKÖM 4, 140.)

A történelem mint operett. Az operett konstituáló jegyei

Az eddigiekből kiderülhetett a Gyulai Pál vezette akadémiai kritika neheztelésének oka. Érthetjük, miért nevezték a Mikszáth-kisregényeket lélháznak. De megmaradt a kérdés, miért pont az operett jelzőjével illették Mikszáth profán, tiszteletlen, mítoszokkal szembemenő műveit. Miután már ennyit emlegettük az operettet, illő közelebbi ismeretséget kötni néhány librettóval, és szoros olvasásukból elvonni konstitutív jegyeit. Választásunk *A denevérre* (1875), *A víg özvegyre* (1904), a *Csárdáskirálynőre* (1913), egy valódi magyar történelmi operetre: Rákosi Jenő *Titilla hadnagyára* (1880), valamint a Mikszáth-operettek közül az *Akli Miklósra* (1904), *A szelistei asszonyokra* (1901), a *Farkas a Verhovinánra* (1892) és *A beszélő köntösre* (1889) esett. Elsőként táblázatban foglaljuk össze tanulságaikat, majd részletesen is kifejtjük az operett jellemzőit.

		frivolitás				komolytalanság		egyetértés és finálé	
	Összefoglaló	Szerelmi esemény? Álruhák, álarcosbál?	Intrikus? Központi rejtély?	Kérdés-e a címszereplő személy-azonosság?	Állhatatlan aszszony témája?	Komolyan vehető-e a történelem- vagy társadalom-reprezentáció?	Kötelező kiengesztelődés?	Cselekmény fordulatait értelmező és ünneplő közösség?	Finálé vagy zárlat?
A denevér (nagy-opera)	Kicsoda a Denevér és miben áll denevérsége? Hogyan áll bosszút a denevér?	Igen. Igen.	A denevér. Igen, lásd az összefoglalót.	Nem.	Igen.	A cselekmény ideje szilveszter estéje: karneváli időszak, nem jó terepe komoly analízisnek.	Igen. A fináléban mindenki mindenkinek megbocsát.	Igen. Bravózás, duettek.	Finálé. Minden kérdést és rejtélyt elvarr; minden problémát megold.
A vig őzveggy (nagy-opera)	Sikerül-e Pontevodróban tartani a leggazdagabb pontevudróözveggy vagyomat?	Igen. Igen.	Zéta Mirkó, Pontevudró pártizai nagykövete. Igen, lásd az összefoglalót.	Nem.	Igen, minden nő szereplő esetében.	Hangsúlyosan fiktív a kérdéses birodalom: nem. „Mert a földön, az égen a fé./ csak a nő, nő, nő, nő, nő.”	Igen. A fináléban mindenki mindenkinek megbocsát.	Igen. Bravózás, duettek.	Finálé. Minden kérdést és rejtélyt elvarr; minden problémát megold.
Csárdás-királynő (nagy-opera)	Elveheti-e a herceg a chamsonette-et?	Igen. Igen.	Nincs intrikus. Igen, lásd az összefoglalót.	Nem. A herceg anyjának származása kétes.	„A jányok, a jányok, a jányok anyjainak / a férfikkal csak komédiáznak	Nem. Kizárólag szerelmi, azaz magánéleti kérdések állnak a középpontban.	Igen. Az első felvonásban Szilvia szerelmesei csaknem párbajt vívnak, de azonnal kibékülnek. A fináléban a család visszafogadja kitagadott fiát, ugyanis az előző generációban ugyanígy hercegként mint most. A mésalliance vádját elhárítja.	Igen. Bravózás, duettek.	Finálé. Minden kérdést és rejtélyt elvarr; minden problémát megold.
Titilla hadnagy (történelmi opera)	Kit tisztelhetünk a rejtélyes múltú Titilla hadnagy születésben? Valóban homoszexuális szerelem szövődik?	Igen. Igen: a két dezertőr, Titilla hadnagy és Zsán Belázs mennyasszonynak és vőlegénynek öltözik be.	Nincs intrikus. A központi rejtély a három, hangsúlyosan ismeretlen múltú figura múltjában van, illetve Titilla hadnagy nemisége (1) marad tisztázatlan a fináléig.	Igen. Igen.	Igen, Titilla hadnagyak állítólag 50 szeretője is volt; nők és férfiak fejt egyaránt elcsavarja.	Napóleón hadai titkban, ám a francia–magyar ellentét egyetlen jelenet összesen 5 sorára korlátozódnak (49–50. old.) A látóerőn kívül bálterem is. Irodalmi utalás: Szőkített katona.	Igen. Az első felvonás egy jelenetben a heves szóváltást Kezrázás követi. Az operettzáró fináléban mindenki mindenkinek megbocsát, és ki lányára, ki egykori szeretőjére lel.	Igen. Bravózás, duettek.	Finálé. Minden kérdést és rejtélyt elvarr; minden problémát megold.

	frivolitás				komolytalanság		egyértéris és finalé		
	Összefoglaló	Szerelmi cselekmény? Álruhák, álarcosbál?	Intrikus? Központi rejtély?	Kérdés-e a címszerplő személy-azonosság?	Állhatatlan aszszony témaja?	Komolyan vehető-e a törtélelem- vagy társadalm-reprezentáció?	Kötelező kiengesztelődés?	Cselekmény fordulatait értelmező és ünneplő közösség?	Finalé vagy zárlat?
Akli Miklós (szatira, lányregény, ifjúsági történelmi regény)	Elveheti-e Akli Miklós Kovács Ilonkát?	Igen. Igen: Akli Miklós álruhában csatlakozik Szepessy báró szintén álruhában öltözött (zárdát ostromolni indult) inszurgenszéhez.	Stadion gróf, Szepessy báró, Akli Miklós. Hogyan kapcsolódik össze a regény két szétartó szála?	Nem: Kovács Ilonka személy-azonossága viszont az ábrázolt világ közvéleményében kérdéses marad. Egyesek szerint Kovács Ilonka valójában Mária Lujza hercegnő, Napóleon pedig Kovács Ilonkát vette el.	Nem: Ennek ellenére a cselekmény jó része nem a fehér szerelem, apológiája.	Napóleon hadai itthon, de a regény nem az inszurrekciót, hanem annak paródiáját adja elő. Az inszurrekció nem csak parodisztikus, hanem hangsúlyosan fiktitív, kétszeresen is megidézi Jókait: A Kőszívt ember fia (zárdáostrom), Névtelen vár (Napóleon kiszemelt házastársának témája).	Igen: I. Ferenc királyi paródia felmenti Akli Miklóst, megmésésti, és meg is házassítja Amszterdamban elhárítva.	Nem.	Zárlat. Nyitva hagy fontos kérdéseket. A megidézett világ színterjén aldonthetetlen, hogy Akli képlete (Kovács Ilonka = Mária Lujza főhercegnő) évtényben marad-e.
A szelstyei asszonyok (regény)	Honnan ered a stény, hogy Szelsty asszonyai világszépék?	Igen. Igen: a király és az udvari bolond egymás álruhában.	Mátyás, Mújkó. Hogyan jutunk vissza a kiinduló tételhez?	Az intrikusok végig álruhában.	Igen: 300 férfira kitéhezett asszony.	Alternatív Mátyás-kor.	Igen.	Nem.	Zárlat.
Farkas a Verhovián (elbeszélés)	Lehetséges, hogy I. Ferenc maga törtle 100 virágot?	Igen. Igen: egy szelshamos I. Ferenc nevében csábit	Az alkirály, Nagydá Ferenc. Hogyan jutunk vissza a kiinduló tételhez?	Igen. Igen.	100 lány is vállalkozik a király szrakoztatására, pompás ruhákért cserébe.	Alternatív I. Ferenc-kor.	Igen: I. Ferenc megkegyelmez a szelshamosnak.	Nem.	Zárlat. Nyitva hagyja a kérdést, hogy a hivatalos hatalmat felhőborítja vagy szrakoztatja-e a nevében történt törvényszegés.
A beszélő köntös (regény)	Valóban halálra ítéli Lestyák Mihály a szerelmését?	Igen. Igen: Címra először szabómasnak majd Lestyák Mihályt öltözik.	Nincs intrikus. Igen, lásd az össze-foglalót.	Címra személy-azonossága a cselekmény döntő pontjain bizonytalan.	4 lány (és pár özvegy) vállalkozik a háremhölgyi pozícióba, pompás ruhákért cserébe.	Alternatív Thőkőly-korszak.	Igen: Címra és Lestyák Mihály megszökök, Címra halálra ítélese csak színjáték volt.	Nem.	Zárlat. A keret potenciálisan lerombolja a felsővezégy által felépített cselekmény központi elemét, a Köntöst.

Frivolság és komolytalanság

Atáblázatcelláinak összevetéséből úgy tűnik, hogy az operett olyan műfaj, amely

- szerelmi cselekménnyel él,
- fontos benne, hogy átmenetileg kérdéses legyen benne a főszereplő *identitása* a közösség (és a közönség) előtt,
- gyakran *intrikust* alkalmaz,
- szinte minden alkalommal *támadást intéz* a tradicionális házasságkép ellen (ki-kapós asszonyok és házasságszédelgő férjek), és a házasságon keresztül az operettlátogatók feje fölött a hivatalos ideológia ellen,²¹
- a megjelenített világban a hatalom képviselői nem állnak helyzetük magaslatán, *a hatalmi helyzet ingatag*²² (az apák, a nagykövetek, a magas rangú katonatisztek patriarchális hatalmának, észbeli képességeinek kétségbe vonása az operett alapvető szubtextusa),
- a hatalmi helyzet ingatag mivolta teszi lehetővé *a társadalmi emelkedést* az ügyesek és szépek számára,²³
- a megjelenített világ egyúttal mindig valamelyest *álarcosbál* jellegű, egyetlen ünnep köré szerveződik,
- az ünnepléses jelleg megkívánja az egyetértés gesztusainak folyamatos kinyilvánítását,²⁴
- a mű végén a szerelmi cselekménynek le kell záródnia,
- ami egyben azt is jelenti, hogy minden szereplő kötelezően megengesztelődik,
- a fölvetett titkok és rejtélyek pedig kivétel nélkül mind megleglik megnyugtató megfejtéseiket.

21 Ennek a csúcspontja az operettekben a következő dal a haza hivatalos külpolitikájáról: „Az elvem az...” / „Megtudhatom?” / „Légy szerető, vőlegény néha, / Am soha férj. / A házasság privát ügy ám! / Így tartja diplomáciánk, / S ha véleményem kérdi, / Kevés már a titka. / Kettős szövetség még a frigy, / Am közbelép egy harmadik, / Lesz hármass szövetség, / Ma már ez nem ritka. / Az európai egyensúly / Így bizony gyakran felborul. / Mert hiába hoz gyönyört az ágy, / Ha erénye már kulcsra jár. / Ez lett, madame, Ön is talán, / Az ilyen házasságnak híve, / Most még finom vagyok, madame, / Valami bűzlik Dániában.” A víg özvegy, II. felvonás, finálé; idézi: Csáky Móric, *Az operett ideológiája és a bécsi modernség*, Bp., Európa, 1999, 87.

22 TARJÁNYI Eszter, *Mikszáth Ruritániája: A populáris irodalom hazai előzménye*, Irodalomismeret, 2016/1, 44–59.

23 A víg özvegyben a címszereplő ifjú varrólányból özvegy milliomos, özvegy milliomosból grófné lesz, a *Csárdáskirálynő*ben az orfeumi csillag hercegnévé lesz (a cselekmény slusszpoénja, hogy egy generációval korábban, bármilyen fontos is a társadalmi arculat megtartása, pontosan ugyanez történt), és ugyanígy, a Mikszáth-operettekben Akli Miklós udvari mulattatóból börtöntöltelék, majd börtöntöltelékből Akli község földesura lesz, elnyert szerelmével egyetemben, Lestyák Mihály elcsapott diák pedig Kecskemét főbírájává, Szelistye Gergely Annája pedig a király szeretőjévé válik. A klasszikus nagyoperettek egyik varázsa éppen annak a lehetőségnek a közönség elé tárása, hogy a szerelmen keresztül minden gond, még a társadalom kasztszerűségének problémája is megoldódik. Igaz, álarcosbálés intrikák útján, a zhangsúlyozottan illuzórikus módon, de a korabeli közönség nyilván vevő volt erre a kellemes öncsalásra.

24 A *Csárdáskirálynő* és a *Titilla hadnagy* esetében a párbajjá növekvő konfliktusokat még a felvonás vége előtt elsimítják.

A szerelmi cselekmény elsődlegessége azt jelenti, hogy az operett látszólag felszínes dolgokról szól. Az operett társadalomreprezentációs céllal vizsgálva gyarló és **komolytalan** műfajnak bizonyul,²⁵ a világnak egy nagyon szűk, nagypolgári rétegére koncentrál, és e nagypolgári réteget is csak hatalma virágjában ábrázolja; ekként a hatalom megragadásának pillanatait nem szcenírozza. Úgyszintén nem beszél a zábrázolt réteg világnézetikérdéseiről, bármiről, amia befogadók számára nehézségeket támasztana. A mulatás körülményeinek fölismeréséhez és a szerelmi téma befogadásához nem szükséges előismeret, sem történelmi, sem gazdasági, sem politikai, sem jogi; és ha bármi irodalmi idézet is előkerül, csakis a legismertebb szerzőktől idéznek (A *víg özvegyben* Shakespeare-től). Miért is várna el az operett előismereteket a befogadóktól, ha a legszélesebb közönség kegyeit kívánja megnyerni? Az operett sikerorientált, és valamelyest exportműfaj, nem célszerű beleágyazni egy kultúra utalásrendszerébe.

Mikszáth operettjeiről e lecsupaszító stratégia kevésbé mondható el, minden operettes művének vannak referenciális kapcsolódásai a magyar történelemhez, még akkor is, ha a mikszáthi földézett történelem nem igazodik a kánon elvárásaihoz – igazságos Mátyás helyett szórakozó, sőt, léha, kedvteléseinek élő Mátyást idéz meg. Kegyetlen és elnyomó Ferenc császár helyett szánakozó, megtévesztett és kegyelmező királyfigurát teremt.²⁶

A Mikszáth-operettekben a szerelmi szál dominanciája kétségtelen, de az egyes műveknek téves olvasatot adna, ha túlhangsúlyoznánk ezt. Nem csupán szerelmi történetek, hanem szerelmi történetek is. De legalább annyira parodizálják a magyar történelem bevett elbeszélésmódjait, a hősi-tanulságos jellegű, ideologikus irályt, mint amennyire a szerelmet magát szövegezik. Az *Akli Miklós* szövege nem csupán a bevett, szentesítetten kegyetlen I. Ferenc-képnek mond ellent, hanem Jókainak az apologetikus célzattal megírt *Névtelen várát* is parodizálja.

A Mikszáth-operettek parodisztikus vonásairól mintha megfeledeztek volna Gyulaiéknak, amikor tematikus kritikájukat kifejtették. Érthető is, hiszen két dologra koncentráltak, a komázó-anekdotikus hangnem elítélésére, hiszen az lehetlenné teszi a lélektaniséget, és a történelemreprezentáció mikszáthi módjának visszautasítására, hiszen abból nem érezni az időök lehetét. Ha ugyanazok az intrikák zajlanak Apafinál és Mátyásnál, vagy éppen Lőcsén és Kecskeméten, és bármely uralkodóról szólván, „a történelmi nevezetességű három redő”-t említi a narrátor, akkor a szerző nem érti az időök szavát. A kritikusokban fel sem merült a gondolat, hogy Mikszáth történelmi szövegeiben a korfestés elmaradása mögött esetleg az a meggyőződés lapanghat, miszerint a történelem maga közvetlenül soha nem vehető birtokba,²⁷ és ezen keresztül talán az a felforgató gondolat is, hogy őseinkkel nem állunk magától értetődő közösségben. E nembn Mikszáth magányos jelenség a pályáza tilag dotált,

25 Zola társadalom-leleplező, AKTIVISTA esztétikai horizontjából nézve az operettek botrányos művek: „Az operett közrossz. Ki kell irtani, mint egy kártékony állatot.” Idézi: Csáky, i. m., 10.

26 A gondolatmenet itt sokat köszönhet Tarjányni Eszter idézett tanulmányának.

27 Alkalmasint csak a pletyka módusában idézhető meg, úgy, ahogyan a hírverés terjed a Mikszáth-művekben.

derekas történeti drámák és regények áradatában. Frivol és tiszteletlen, miként az operett, csak míg a nagyoperettek felforgató ereje a kortárs nemi erkölcs és a fennálló hatalom megalapozottsága ellen irányul, a Mikszáth-operettek szubverziója a szentként tisztelt, kanonizált történelemkép ellen hat.²⁸

Az egyetértés és a finálé

A pontokba szedett operett-tényezők többsége áll a mikszáthi operettre is, de van két feltűnő kivétel:

- Az ünnepléses jelleg megkívánja az egyetértés gesztusainak folyamatos kinyilvánítását,
- a fölvetett titkok és rejtélyek pedig kivétel nélkül mind megelik megnyugtató megfjtéseiket.

Az ünnepléses jelleget a táblázatban a bravózás, duettek indexével láttuk el, és a cellákból jól látható, hogy a Mikszáth-operettek nélkülözik az egyetértés jegyeit.

Az operettekben bármely elmésebb cselekményfordulat vagy snájdig tett (tánc-ének-megjegyzés) azonnali, közösségi ovációt von maga után. Mikszáth próza-poétikájából viszont éppen hiányzik ez. A mikszáthi operettnép ugyanis nem tapsol és nem vivátozik, ha nem bármely jelentősebb cselekményelemmel (főként a közösel előtt is többértelműnek mutakozó központi rejtéllyel kapcsolatban) különvéleményt fogalmaz meg. A hatalom nem azért ingatag, mert a megjelenített hatalmasok hülyék, és minél hatalmasabbak, annál hülyébbek (*A víg özvegy fő hülyéje a pontvedrói nagykövet, akit tudtán kívül bátorítja saját felszarvazóját*). A mikszáthi operettek hatalomkonceptióiban az értelmezői és közbeszéd-irányító hatalom ingatag.²⁹ A szövegek többsége örömmel idézi föl, hogy miként formálódik meg egy-egy markáns vélekedés, hogyan támadnak támogatói (alkalmanként a közvéleményrel vegyített narrátor is a vélekedés lelkes támogatója lesz), és hogyan torzul el a vélekedés, ahogy egyre többen és többen értik félre a mástól ellesett véleményt – minél távolabb van valaki a forrástól, annál nagyobbat változtat rajta. Mert ha az információ hiányos, akkor azt racionalizálni kell a saját tekintély megóvása érdekében, és az információs rés kreatív kitöltése közben annyi marad meg az eredeti forrásból, mint amennyi a fülbesugdosóságjékban. Bizonyos értelemben a mikszáthi történelem nem más, mint az információs rés kreatív kitöltése – miközben távol vagyunk a forrástól.³⁰ Nincs

²⁸ TARJÁNYI, *i. m.*, 56–59.

²⁹ *A beszélő köntös és a Kísértet Lublón* szövegében a cselekmény egyik, ha nem a fő mozgatórugója a közbeszéd-irányító hatalmi vetélkedése. Így emelik föl és teszik le Lestyákat, így lesz Kaszperék Mihály hol kísértet, hol pénzhamisító.

³⁰ Mikszáth nem csupán fikciós szövegeiben tünteti fel az információ-átadási (hagyományozási) folyamatot szükségképpen torzítónak és egyéni érdekektől kitétnek, tehát nemcsak kompozícióit építi ki úgy, hogy a szöveg végére kiépül két rivális világértelmezés. Nem fikciós célzatú értekezésében (*Olvasás közben: Laikus megjegyzések a történetírásról*, *Az Újság*, 1908. május 22., 1–4.)

is mód ott lenni a forrásnál. Vagy rövidebben – a történelem elbeszéltséggfüggő, az elbeszélés pedig érdekkfüggő.

Ésa megnyugta tófinalé? A Mikszáth-operetteknek nem finaléja van, hanem zárata. Lássunk egy példát, az *Akli Miklóst*. Ebben a műben Akli Miklós, I. Ferenc udvari mulattatója számos csínyet követ el riválisa ellen, majd egy napon egy kétféleképpen is értelmezhető Napóleon-jóslatot ír, amely miatt Akli börtönbe kerül. A többféle értelmezhetőség témája ezzel viszont egyáltalán nem ér véget, a Napóleon-jóslat csupán az első jel volt a sorban. Amikor szabadon engedik, régi szerelmi riválisa, Szepessy báró álruhás inszurgensei közé kerül, akik Bécsbe igyekeznek, megostromolandó a Kovács Ilonkát, Akli régi szerelmét rejtő zárdát. Az ostrom közepén Aklinak mentőötlete támad, – a már korábban elhangzott politikai szóbeszédre támaszkodva – Szepessy báró tudomására hozza, hogy az a fiatal lány, akit el kíván rabolni, nem más, mint Mária Lujza hercegnő, aki Kovács Ilonka álnéven él itt, hogy elkerülhesse a napóleoni frigyét. A főcselekmény egy paratextusából (egy fejezetcíméből) bebizonyosodik, hogy Akli képlete (Kovács Ilona = Mária Lujza főhercegnő) légből kapott ötlet, a megismerési szempontból kedvező pozícióban élő olvasó levonhatja e következtetést. De bizonyos, hogy le kell vonnia?

A mű zárlatának utolsó mondatai így hangznak – Napóleon nejének személyazonosságra vonatkozó alternatív megoldásokról szólván:

„Mind szépen volt ez elgondolva, de nem ért semmit. A pletykát nem lehetett többé elnyomni, sőt az még újabb tápot nyert a megkegyelmezés ténye által. Ohó! Tehát úgy vagyunk? A gyilkosnak megkegyelmezett a császár? Most már világos. Az egész eljegyzés, esküvő kicsinált dolog, szemfényvesztés Napóleon elámítására. Még az is előre el volt rendezve, hogy valaki lelője a vőlegényt, s ebből az ürügyből maradjon hajadon az »igazi« Mária Lujza. Hanem ez mégis nagy gonoszság. Emberi fejekben a királyoknak sem szabad játszani. (...)

A pletyka most már gyorsan elült, de sohase végképp. A nép lelke olyan, mint az itatós papiros, amit egyszer beszívott, nehéz belőle kivenni. Még hosszú évek múltán is, mikor a francia ex-császárné gróf Neipperghez ment másodszer férjhez, a mésalliance fölött szörnyülködő bécsieket fitymálva hurrogatta le egy-egy beavatottabb:

– Ej, no! Ne legyetek hát birkák. Hiszen nem az igazi Mária Lujza. De hagyjuk ezt most, régi dolog ez, nem jó ezt feszegetni.”³¹

Jól tudjuk, hogy Mikszáth zárlatstratégiájának egyik fő eleme, hogy a lábra kapott alternatív valóságmagyarázatokat egymás mellé állítja, és egyaránt érvényben a történelmet magát is – ha nem is teljesen hozzáférhetetlennek, de – mindenképpen szükségképpen torzítottnak és többértelműnek, egyéni érdekeltségektől befolyásolt konceptusként értékelte, miként erre Hajdu Péter is felhívja a figyelmet. (HAJDU Péter, *Mikszáth elméleti megjegyzései* = H. P., *Tudás és elbeszélés*, Bp., Argumentum, 2010, 170–174.)

31 MIKSZÁTH Kálmán, *Akli Miklós cs. kir. udvari mulattató története*, MKÖM 16, Bp., Akadémiai, 1959, 179.

hagyja. Korántsem lényegtelen, hogy mi szerepel az olvasat szempontjából kitüntetett helyen, a mű legvégén.³² Ami itt van, azt soha nem lehet mellőzni. Természetesen lehet írni olyan szöveget, amelyben a mű összes lényegi kérdésére egyértelmű és megnyugtató választ kapunk. Sokan írnak így, Gárdonyi például. De egyéb történeti regényíróink, az ifjúsági zsánerben működő Donászy Ferenc, Gaál Mózes, sőt később a *Tenkes kapitányát* író Örsi Ferenc is egyívásúak abból a szempontból, hogy nem hagyják kétségben olvasóikat. Mikszáthnak viszont a szöveg végére felépülő elbizonytalanítás *alapvető* eljárása. Elmarad a megnyugtató lezárás a *Különös házasság* végéről (két magyarázat is lehetséges),³³ és a *Kísértet Lublón*, valamint a *Szent Péter esernyőjének* zárata is kétféle megoldást hagy érvényben.³⁴ Az *Akli Miklós* esetében a szöveg zárulhatta volna a zárdaostrommal, és akkor a Kovács Ilonka személyazonosságával kapcsolatos kételyt el lehetett volna háritani. De a szöveg tartalmazza a kódát is, amely Akli Miklós hirtelen jött ötletét politikai bonyodalommá növeszti, és onnantól kezdve az érdekből jött ötlet is a világ szerves, meg nem cáfolható részévé lesz. A Mikszáth-záratok (az operettfinálékkal szemben) nem törekednek a szálak elvarrására, sőt éppen az értelmezések, sőt ezen keresztül a történet/történelem lezárhatatlanságára, folyama tszerűségére, érdekmentijellegére hívják fel a figyelmet.

*

Az előzőekben végigfutottunk az operettjegyein: bebizonyosodott, hogy a korabeli kritika operettes vádja csak részben állja meg a helyét, valamint hogy a Gyulai-Péterfy-duónak nincs szeme arra, hogy meglássák a Mikszáth-szövegek felforgató szubtextusait a történelmiség kapcsán.

Mikszáthot egy olyan esztétika irányából, amely a zirodalom lényegét (esztétikumán túl) nemzetpedagógiai feladatában látja, egy olyan küldetéses esztétika irányából, amely az irodalmat nem felelőtlen léhaságok (viccek, a nekdoták) terepének, hanem a nemzet utolsó mentsvárának tekinti, nem lehet komolyan venni. Amúgy pedig az Akadémia, ez az elkülönült hatalmi intézmény nagyon is úgy tekinti Mikszáthot mint lapszerkesztőt, tárcaelbeszélőt, fényes elbeszélőt, aki eladta lelkét – hanem az ördögnek, de a sajtónak, absztraktabban mondva, a PIACnak. Ez pedig bűn.

Összefoglalás

Irodalomszociológiai dolgozatunk a magyar irodalmi mező kiépülésének folyamata tát vizsgálta, Pierre Bourdieu mezőelmélete alapján. Az autonómiára törekvő

32 Umberto Eco *Hatsétája* nyomán egy olvasat létrehozásakor különös fontosságot tulajdonítunk a műstratégiai pontjainak, így a zárlatnak, a paratextusoknak. Eco, Umberto, *Hatséta a fikció erejében*, ford. SCHÉRI András, Gy. HORVÁTH László, Bp., Európa, 2002, 57, 160.

33 KUCSERKA Zsófia, *Regények, vég nélkül – A Különös házasság és a regénybefejezés*, Forrás, 2010/5, 50–57.

34 TAHIN Szabolcs, „Élőbeszédszerűség” Mikszáth prózájában, *Tiszatáj*, 2003/11, 53–71, különösen: 59–65.

irodalmi mező önállósodási történetét a francia teoretikus egyhangú súlyosan független szemléletű, konfliktusokat vállaló alkotó, Gustave Flaubert alakja köré vázolta. Dolgozunk hasonlóan öntörvényű író választott Mikszáth Kálmán személyében. Bár Mikszáth Kálmán társadalmilag nagyon is beágyazott, rendkívül sikeres és termékeny alkotó, az irodalmi mező több pozíciójából számos kritika érte. A vizsgált időszakban, 1890 és 1908 között előbb a konzervatív, majd a szecessziós kritika ítéli el írásmódját és besorolhatatlan világnézetét.

Dolgozunk most közölt részében a Gyulai Pál vezette akadémiai kritika Mikszáth-recepcióját vizsgáltuk. Az akadémiai kritika főként Mikszáth történelmi kisregényeiről fogalmazott meg markáns kifogásokat, neheztelését az operettes jelleg vádjával fejezte ki. A Gyulai-féle kritika felszínesnek ítélte Mikszáth *történelmi prózában* alkalmazott írásmódját, nem csupán könnyedsége és szórakoztatósága, popularitása és derűje miatt, hanem azért, mert a Mikszáth-féle írásmód kerüli a nagy koncepciókat, a bemutatott kor alapvető eszméinek és konfliktusainak bemutatását, koreszmék helyett csak korhangulatot ad, és szerkesztésmódjában nem a determináció és a kauzalitás uralkodik. A Gyulai-kanon számára az ideális elbeszélés mód Kemény Zsigmond realista prózája, az a próza, amely determinisztikus-kauzális, lélektanban és cselekményben egyaránt, és a közösség (töbnyire tragikus) sorsára kiható konfliktusokat modellezi, melyből az olvasóközönség önismeretet meríthet, és a szöveget irányító szigorú oksági összefüggések elsajátításával felvértezheti magát mindenféle légből kapott, megalapozatlan, optimista légvárepítés ellen. A Gyulai Pál által ajánlott realista retorika nem tűri az öncélúnak tűnő ötleteket, a történelem hathatós befogadásához szükséges mimetikus illúzió felrúgását, márpedig Mikszáth Kálmán gyakori kitérői, kommentárjai, indázó szerkesztésmódja és metaleptikus határsértései a történelem alapos, kutatómunkán alapuló, egyvonalú tükröztetését lehetetlenítik el. Gyulai Pál perspektívájából a Mikszáth-féle elbeszélés mód a derű, az idill, esetenként a megdöbbenés céljaiból, azaz röviden mondva, a hírlapi siker kedvéért leegyszerűsít, és feladja az eszményítő realizmus nemzetpedagógiai céljait. Ezért minősíti Gyulai komázó, operettes stílusváddal Mikszáthot.

Gyulai Pál és akadémiaja az operetteknek csak sikerorientációját és könnyedségét látja, felforgató potenciálját nem érzékeli. A kortárs operettek sikerének valóban fontos tényezője a szatirizáló tendencia. Csak míg a kortárs operettek a fennálló hatalom észbeli képességeit és erkölceit vitatják, Mikszáth történelmi kisregényei a történelem hagyományos elbeszélés módjának érvényét teszik kétségessé. Mikszáthnál a történelem perspektíva függő; szövegeinek alapvető eljárása, hogy a mű végére két egymással ellentétes, egymást relativizáló, de kölcsönösen érvényben maradó világmodellt építenek ki. Márpedig így nem lehet egyértelmű, lezárt és bevégzett, tanulságos, erőt adó történelmet írni, melyre Gyulaiék szerint a Millennium idejében még nagyobb szüksége van a nemzetnek, mint valaha.

Dolgozatunk második, befejező részében az 1900–1908 közötti évek parázs vitáit elemezzük, kimutatva, milyen tényezők vezetnek az ellentétek eldurvulásához (hiszen a fenti nézeteltérés még csak a vita előszele volt), és hogyan válik lehetségessé az a képtelenség, miszerint szövegekről való vita helyett véleményekről, sőt képzelt véleményekről való vita uralja az irodalmi közbeszédet. Bourdieu elméletét felhasználva kimutatjuk, miként alakul át az 1867 körüli, korai magyar irodalmi mező ellentétektől sújtott, strukturált, vadul frakciózó mikrokozmoszá; miként hasonlítható össze a párizsi és a magyar irodalmi mező; ha különbözik, miben különbözik; lehetséges-e benne az értelmes párbeszéd és lehetséges-e benne függetlennek maradni.

Az 1908-as év irodalmi csatáit elemezték már a Bourdieu-féle mezőelmélet keretében, de az eddigi dolgozatok perspektívája jobbra a végül diadalmaskodó Nyugat pozíciója felől nyílt.³⁵ Mi teszünk egy lépést, és megpróbáljuk úgy bemutatni a konfliktust, ahogyan az a klasszikus, 19. századi irodalom szemszögéből látszik.

Összefoglaló

A dolgozat a Gyulai Pál vezette, nemzetpedagógiai érdeklődésű akadémiai kritika Mikszáth Kálmán történelmi kisregényeitől operettvadászát járja körül. Mivel a Gyulai Pál vezette akadémiai kritika a valóságbrázoló, nemzeti önismeretet fejlesztő történelmi regényeket különös tiszteletben tartotta, a más valóságelvek szerint kiépülő, relativizáló, többszempontú vizsgálódástesztétika ielvvéemelő Mikszáth-poétika elkülönülése erőshangsúlyt kaphat, jelezve Mikszáth történelemszemléletének és poétikájának távolságát az Akadémia elveitől.

The field around Mikszáth

Ideological battles in the literary field emerging around Mikszáth

My paper explores the “vaudeville” accusation against Kálmán Mikszáth’s historical novellas, coming from the Academy criticism led by Pál Gyulay, characterised by an agenda of national education. Since the Academy criticism determined by Pál Gyulay held historical novels using realistic representation and enhancing national self-awareness in particular respect, Mikszáth’s poetics – which followed a different principle of verisimilitude, and was inclined to relativization while promoting a multi-dimensional exploration to an aesthetic principle – might be emphasised, signalling far removed Mikszáth’s concept of history and his poetics were from the principles of the Academy.

³⁵ BALÁZS Eszter, *Az intellektualitás vezérei: Viták az irodalmi autonómiáról a Nyugatban és a Nyugatról 1908–1914*, Bp., Napvilág, 2009.; SZÉNÁSI Zoltán, „Az irodalom hajdani bakói és koronaői”: A Nyugat és a Holnap fogadtatása, *Literatura*, 2013/1, 3–26.

Radnai Dániel Szabolcs

A nemzeti irodalom nagyelbeszélése Mikszáth Kálmánnál

Bevezetés

Mikszáth publicisztikáját, s azon belül irodalomtörténeti tárgyú írásait tekintve kevés magyar író tüntetett ki néhány cikk terjedelmén túlmenő figyelemmel, nagy ívű kontextuális (történeti) beágyazással és részletesen kifejtett esztétikai kommentárral. Egyértelműen Jókai Mórról értekezett a legtöbbet, ugyanakkor – sokkal kisebb számban – elvétele rajta kívül is írt magyar szerzőkről a publicisztika különböző műfajaiban (előszó, nekrológ, kritika). E szövegek kimerítő vizsgálata még kevéssé kezdődött meg a Mikszáth-recepcióban. A következőkben arra vállalkozom, hogy feltérképezzem a mikszáthi publicisztika azon szövegeit, amelyek a nemzeti irodalomtörténet kérdését tematizálják, és kanonikus magyar szerzőkkel foglalkoznak. A korábbi hasonló vizsgálódások¹ – főként kanonizációs kérdésekre és Mikszáth irodalomtörténettel kapcsolatos állításaira fókuszáló – közelítésmódjával ellentétben dolgozatomban azt igyekszem bemutatni, milyen narratív, retorikai sémákra épülnek Mikszáth szerzői életműveket bemutató írásai. E retorikai eszköztár feltárása egyfelől rávilágíthat arra, milyen történeti diskurzusokat hívnak életre az érintett szövegek, illetve vezérfonalként szolgálhat irodalmi tárgyú írásaiknak későbbi összehasonlításához.

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogyan jelennek meg Mikszáth Kálmán szövegeiben a nemzeti irodalom nagy alakjai, és miként válik elbeszélhetővé a magyar irodalom története Mikszáth reflexiói által; milyen képzetek, diskurzusok, narratívák építik fel irodalomtörténeti koncepcióját.

Mikszáth Kálmán irodalomtörténeti szövegeiről

Az ezredfordulótól felélénkülő és a napjainkban is produktív Mikszáth-újraértelmezések legnagyobb része kezdetben Mikszáth Kálmán legismertebb, kanonikus műveit érintette. Az olyan alkotások, mint a *Beszterce ostroma*, *A Szent Péter esernyője*

¹ Lásd BISZTRAY Gyula, *Mikszáth »irodalomtörténete«* = *Mikszáth Kálmán: Írói arcképek*, szerk. BISZTRAY Gyula, Bp., Művelt Nép, 1953, 5–34; SÁNTA GÁBOR, *Egy „öreg herold” a kürtjébe fúj: Mikszáth és az Almanach* = *Mikszáth-émlékkönyv*, szerk. FÁBRI Anna, Horpács, Mikszáth Kiadó, 1997, 131–146; BRASSAI Zoltán, *„Eltűnt évtizedek színes kavicsai”* = *Mikszáth-émlékkönyv... i. m.*, 121–130.

vagy *A gavallérok* és más nagyhatású szövegek modern kérdésfeltevésű, főként narratológiai, prózapoétikai vizsgálatai mellett eleinte nem sok igény mutatkozott az író kevésbé kanonizált vagy elfeledett írásainak bevonására. Így a róla szóló megújult irodalomtudományos diskurzusban sokáig nem kaptak szerepet – természetesen *A tót atyafiak* és *A jó palócok* kötetek kivételével – a kispróza munkák, elbeszéléskötetek; valamint még kevésbé a nem fikciós, publicisztikai írások. Annak ellenére, hogy mindkét szövegtörzset terjedelme jelentős: a kritikai kiadás *Elbeszélések* sorozatának 1861 és 1903 közötti intervalluma tizenhét kötetet, a *Cikkek és karcolatok* (később: *Cikkek, tárcák*) 1869 és 1906 közötti termése pedig harmincnégy kötetet tesz ki – s egyelőre mindkét folyam befejezetlen.²

Noha Szilasi László már a „Mikszáth-renaisszánsz” hajnalán, 2000-ben felhívja a figyelmet a Mikszáth-kanon szűkülésére (persze leginkább a regényekre, nagyobb elbeszélésekre utalva),³ utóbbi szövegek töredékes értékelése csupán később, az évtized második felében kezdődik meg. Hajdu Péter első, 2005-ös Mikszáth-könyvében (*Csak egyet, de kétszer*)⁴ főként kanonikus művek újszerű értelmezésére tesz kísérletet, de elemzéseiben olyan alkotásokra is kitér, amelyekre addig kevés figyelem irányult. Például a novellaciklus elméleti fejtegetései közben utal *Az apró gentry és a nép* című kötetkompozíciójára, vagy az a nekdota megjelenését tárgyalván *Az apám ismerősei* és a *Prakovszky, a siket kovács* című kisregényekre.⁵ A fenti korpusz szisztematikusabb vizsgálatát második könyvében, a *Tudás és elbeszélésben*⁶ (2010) kezdte meg, amelyben részben Mikszáth novellisztikáját vizsgálja a történelemés a megismerési tapasztalat szemszögéből, részben pedig áttekinti a politikai karcolatok szövegvilágát és a Magyar Regényírók Képes Kiadása⁷ (Franklin-Társulat) előszóiból kibomló mikszáthi „regénytörténetet”.

Hajdu Péter Mikszáth irodalomtörténeti szövegeit koherens korpuszként, mint a címben is írja, „regénytörténetként” kezeli.⁸ Ellentétben Mikszáth szerzteágazó publicisztikai életművének jelentősebb hányadával, a Magyar Regényírók Képes Kiadásának előszói, amelyek mindegyike egy-egy irodalmi arckép, több szempontból nagyon hasonló, egységként kezelhető szövegek. Egységes formátumban és kontextusban jelentek meg, egy illusztris, Mikszáth által szerkesztett sorozat köteteinek bevezetéseként, így hasonló formai jegyekkel, például megközelítőleg azonos (nagyjából négy oldalas) terjedelemmel. Ebből adódóan ezeknek az életrajzi esszéknek az

2 A MIKSZÁTH Kálmán Összes Művei sorozat köteteit lásd: <http://textologia.iti.mta.hu/csv/kiadvany.php?item=49> (letöltve: 2018. 03. 10.)

3 SZILASI László, *AKopereczky-effektus, avagy miképpen fiadhatja egy beszéd a saját apját* (Mikszáth Kálmán: *A Noszty fiú esete Tóth Marival, IX. fejezet*) = Sz. L. *A Kopereczky-effektus*, Pécs, Jelenkor, 2000, 80–83.

4 HAJDU Péter, *Csak egyet, de kétszer: A Mikszáth-próza kérdései*, Bp., Osiris–Pompeji, 2005.

5 *Uo.* 122–153., 191–255.

6 HAJDU Péter, *Tudás és elbeszélés: A Mikszáth-kispróza rejtelmek*, Bp., Argumentum, 2010.

7 Mikszáth a sorozat 48 kötetéhez 29 előszót írt; az összes bevezetőt tartalmazó gyűjtemény jelenleg nincs, a legteljesebb válogatást lásd MIKSZÁTH Kálmán, *Cikkek, tárcák*, összeáll. DOMOKOS Máttyás, Bp., Magyar Helikon, 1970, [MIKSZÁTH Kálmán Művei 15.]

8 HAJDU, *Tudás és elbeszélés... i. m.*, 128–170.

elbeszélője többnyire egységes retorikai eszköztárral dolgozik a produkció oldalán, miként a zonos olvasói elvárásokra apellálva recepcióra nézve.⁹ Némileg hasonló formaikoherenenciával, ugyakkor nagyobb szabadsággal rendelkeznek az Egyetemes Regénytár Almanachja (Singer és Wolfner) elé írt, 1887 és 1910 között született, jóval hosszabb terjedelmű Mikszáth-előszók. Utóbbi írások kevésbé vállalkoznak konkrét irodalmi művek vagy szerzők bemutatására (noha előfordult ilyen is)¹⁰ – mi több, az adott évi Almanachban szereplő írókat sem ismertetik –, sokkal inkább az irodalmi intézményrendszer működésével kapcsolatos általános vélekedéseket közvetítenek. A magyar irodalom jelenlegi állása; a lapok, kiadók, szerzők, művek és olvasók viszonya, az elbeszélő irodalom „fejlődéstörténete” stb. – mind-mind olyan témák, melyek leginkább Mikszáth kevésbé konkrét (implicit) elméleti reflexióit jelenítik meg, persze a következetesség és a logikus analízis igénye nélkül.

Mindazonáltal ingoványosabb terep Mikszáth sajtóbeli tevékenységének kategorizálhatlan és számtalan témát, műfajt és befogadói közeget megmozgató korpuszáról sommás állításokat tenni. Jelen dolgozatban a nemzeti irodalom alakjainak megjelenítését elemzve azokat a vizsgálati módokat, a retorikai eszköztár és a narratív struktúrák figyelembe vételét követem, amelyekkel Hajdu Péter közelített az életrajzi esszékhöz. Meglátásom szerint e nyomvonalon elindulva kialakíthatók bizonyos kapcsolatok Mikszáth hasonló műfajú, írókról szóló írásai között. Felvázolható egy hipotetikus irodalmi fejlődéstörténet, amelynek szövegeiben a hasonlóságok és különbségek megvilágításával képet kaphatunk Mikszáth irodalomtörténeti reflexióinak hátteréről.

A nemzeti irodalom nagy alakjai Mikszáth irodalom-felfogásában

Mint említettem, a tanulmányban vizsgálódásomat elsősorban nem kanonizációs kérdésfelvetések irányítják (pl. milyen érvek mentén válogatott Mikszáth egy-egy író a Franklin-sorozatba), mégis meg kell jegyezni, Mikszáth irodalmi tárgyú fejtegetései – annak ellenére, hogy nem volt sem hivatásos szaktudós, sem gyakorló kritikus – bírhattak némi kanonizáló erővel a korszakban.

Mikszáth az 1880-as évek elejétől – miközben formai értelemben megteremtette és kanonizálta az addig kevés előzménnyel (az 1860–70-es években felbukkanó

⁹ A szövegek koncepciózus olvashatóságáról több vélekedés is létezik; BISZTRAY Gyula 1953-ban (noha valóban idézőjelben) „irodalomtörténetnek” nevezte Mikszáth válogatott írói arcképeit (BISZTRAY, *i. m.* 5–34.), BRASSAI Zoltán ezzel szemben amellettt érvelt 1997-ben, hogy e jellemrajzokból semmilyen konstans irodalomszemlélet nem tárul fel (BRASSAI Zoltán, „Eltűnt évtizedek színes kavicsai” = *Mikszáth-életrajzok*, szerk. FÁBRI Anna, Horpács, Mikszáth Kiadó, 1997, 121–130.). HAJDU Péter pedig a szövegek majdnem teljességgel megegyező kivitele, formája, közlésmódja, kontextusa, semelletta zonos retorikai célkitűzése miatt tartja összefüggő korpusznak a jellemrajzokat (HAJDU, *Tudás és elbeszélés...*, *i. m.*, 129–133.)

¹⁰ Az 1902. évi Almanach-előszót például kizárólag Eötvös Károly *Utazás a Balaton körül* c. művének és II. Andrássy Gyula gróf jogi szakmunkájának (*A magyar állam főnmaradásának és alkotmányos szabadságának okai*, 1901) méltatása tölti meg. MIKSZÁTH Kálmán, 1902 = MIKSZÁTH, *Cikkek, tárcák...*, *i. m.*, 778–781.

szatirikus politikai arcképekkel) rendelkező országgyűlési karcolat műfaját¹¹ – publicisztikai, közéleti tevékenysége folytán olyan új, modern értelmiségi szerepkört is reprezentált, mely szemben állt mind a szaktudósi, a közélet témáit szakmai kérdésekké alakító, mind a nyíltan politikai partizánságot vállaló szereptípussal.¹² Ez a pozíció, amelyet T. Szabó Levente (Raymond Aronra hivatkozva) találóan nevez „elkötelezett megfigyelő értelmiségi”-nek, egyfelől csupán laza elkötelezettséggel viseltetik a politika iránt, így egyben rálát, s reflektál is saját helyzetére. Másfelől célja a közéleti témák hatékony kommunikálása a szűkebb szakmai közeg felől a nagyközönség irányába.¹³ Némileg ennek a sajátosan új – a művészi, újságírói, gyakorló politikusi praxis elemeit vegyesen tartalmazó – szereptípusnak a megteremtése, valamint 1882-től kezdődő jelentősebb szépirodalmi sikerei hozhatták meg Mikszáthnak azt a presztízst, melyre hagyatkozva elvállalhatta a két, korábban már említett reprezentatív könyvsorozat szerkesztését és az előszavak megírását. Az Egyetemes Regénytár *Almanachját* 1887-től szerkeszti, s ugyanezen évtől élete végéig országgyűlési képviselőként tevékenykedik, a Magyar Regényírók Képes Kiadásához pedig 1904-től ír előszókat. Mikszáth szavának tehát – jóllehet saját maga ódzkodott a hivatásos kritikus szerepkörétől¹⁴ – jelentős súlya volt,¹⁵ főként a későbbi, irodalmi sikerei korszakában született (s nem ritkán elfeledett szerzőket témául választó) szövegek esetében. A személyes érintettség mellett erre is alapozva érezhette magát Mikszáth Jókai Mór életrajzána megírására predesztinálva; nem véletlen, hogy a Jókai halála körül született életrajzok, emlékező munkák¹⁶ közül messze Mikszáthé a legismertebb (s persze a legtöbbet kiadott és idézett) monográfia. A Jókai-értelmezés alakítása kapcsán kifejtett erőfeszítéseiről azonban a továbbiakban lesz még szó.

Mikszáth szerteágazó publicisztikájában általánosságban kevésbé találjuk meg az egységesítés, rendszeralkotás igényét a nemzeti irodalom általános leképezését, megvilágítását illetően. Az egyes írókról szóló szövegei nem feltétlenül rendelkeznek szilárd esztétikai, kritikai alapelvekkel; ezért van, hogy egyáltalán nem is kerülnek párbeszédbe magukkal az irodalmi művekkel. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az elszórtan, más-más közegben és időszakban megjelent írások egymás mellérendelve,

11 HAJDU, *Tudás és elbeszélés...*, i. m., 57–68.

12 T. SZABÓ Levente, *Mikszáth, a kételkedő modern: Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózaepikájában*, Bp., L'Harmattan, 2007, 83–93.

13 T. SZABÓ megjegyzi még, hogy ennek a szereptípusnak a definiálásában az „értelmiségi” nem mint szociológiai, társadalomtörténeti értelemben vett fogalom szerepel, hanem egyfajta kulturális, az értelmiség feladatait betölteni kívánó (a francia „intellectuel” kifejezésével körbeírható) funkcionális viselkedési mintaként. *Uo.*, 89–90.

14 Példaként lásd MIKSZÁTH Kálmán, *Mikor a hóhért akasztják* [1893] = MIKSZÁTH, *Cikkek, tárcák...*, i. m. 546.

15 Túlzás volna Mikszáth irodalmi tárgyú reflexióit felülértékelni a korszak jellegadó kritikusaiknak (pl. Gyulai Pál, Ambrus Zoltán, Ignotus) programjához képest, mégis sokat mond, hogy a marxista Mikszáth-recepció milyen mértékben alapozott a szövegek ka nonizáló erejére (kifejezetten például Tolnai Lajos vagy Papp Dániel Mikszáth általi elismerése kérdésében). Lásd BISZTRAY, i. m., ILLÉS Béla, *Mikszáth ars poeticája = Mikszáth Kálmán ars poeticája*, szerk. ILLÉS Béla, Bp., Szépirodalmi, 1960, 5–26.

16 Lásd: SZABÓ László, *Jókai Mór élete és művei*, Bp., Rákosi Jenő Hírlap Ujságvállalata, 1904; BEÖTHY Zolt, *Jókai Mór emlékezete*, Bp., Lampel Rt., 1905; ZSIGMOND Ferenc, *Jókai Mór*, Bp., MTA, 1924.

bizonyos diskurzusok mentén ne adhatnának ki visszatérő mintázatokat, hasonló érvelésmódokat, melyek jellemezhetik Mikszáth szövegeinek koncepcióját egy-egy irodalomtörténeti probléma kapcsán vagy akár általánosabb irodalomszemléletére is rávilágíthatnak.

Az egybevágó reflexiók, a szövegekben impliciten működtetett diskurzusok feltérképezéséhez a következőkben a nemzeti irodalom nagyjainak, elsősorban az 1840-es évek „nagy generációjának” mikszáthi koncepcióját igyekszem bemutatni néhány példán keresztül. Ehhez azon szöveghelyeket veszem sorra, ahol különböző kontextusokban felbukkan a nemzeti irodalom két kanonikus szerzője: Petőfi Sándor, Arany János, s ehhez hozzákapcsolom a Mikszáth-publicisztika legkifejtettebb részét: a Jókaival kapcsolatos szövegkorpuszt is.

Mikszáth korának irodalmi szereplőihöz képest egyértelműen Jókairól értekezett a legtöbbet; még jóval az 1906-os *Jókai Mór élete és kora* előtt verses regénybe foglalta Jókai addigi életrajzát (*Jókai Mór vagy a komáromi fiú, ki a világot hódította meg*, 1883), és számtalan publicisztikai műfajban témává tette kedvenc regényíróját, egyben kedves barátját ésképviselőtársát.¹⁷ Írtróla korfestőkarcolatot,¹⁸ hosszasirodalmi fejtegetést,¹⁹ ünnepi beszédet,²⁰ személyes élménybeszámolót,²¹ nem is említve a nekrológokat,²² vala mint a Franklin-sorozatba kötelezően írott előszót (arcképet).²³ Ráadásul Mikszáth másokról írt szövegeiben is rengetegszer említi Jókait. Hipotézisem szerint tehát Mikszáth írásainak legtöbb irodalomra (a magyar irodalom fejlődésére, eredményeire, periodizációjára) vonatkozó reflexiója is leginkább önnön Jókai-olvasása és Jókaival kapcsolatban kifejtett gondolatai felől értelmezhető. Ily módon a különböző, Mikszáth által csupán esetlegesen tárgyalt szerzők (például Petőfi Sándor vagy Kemény Zsigmond) leírását, pozicionálását is Mikszáth Jókai-képe formálja.

Egymás mellett olvasva Mikszáthnak a magyar nemzeti irodalom nagyjairól szóló szövegeit, azt láthatjuk, hogy töredékesen ugyan, de fejlődéstörténetként, a „kifejlesztés”, „virágzás” és „hanyatlás” mitikus narratívái is magában hordó működésként gondol az irodalomtörténetre. Kiemel belőle szerzőket, néha műveket is, felvázolva azok összefüggéseit, megjelölve a számára mérvadó korszakhatárokat – hasonlóan például Gyulai Pál emlékbeszédeinek kanonizációs eljárásához,²⁴ annak elle-

17 Mikszáth Jókai-hatásiszonyáról lásd MILBACHER Róbert, *Mikszáth Kálmán esete Jókai Mórral, a valósággal – és talán egy kicsit Kemény Zsigmonddal is* = M. R., *Bábel agoráján*, Pécs, Pro Pannonia, 2015, 238–251.

18 MIKSZÁTH Kálmán, *Jókai Szegeden* [1879] = MIKSZÁTH, *Cikkek, tárcák...*, i. m. 556–558.

19 Uó, *Csevegés Jókairól* [1887] = Uo., 559–570.

20 Uó, *Jókai Mórok* [1894] = Uo., 577–582.

21 Uó, *Szüret Jókainál* [1896] = Uo., 583–584

22 Uó, *Jókai Halálára; „Jókai temetése”* [1904] = Uo., 596–601.

23 Uó, *Jókai Mór (1825–1904)* [1905] = MIKSZÁTH, *Írói arcképek...*, i. m. 77–81.

24 TAKÁTS József, i. m. 170–171. TAKÁTS József mellett megjegyzi, hogy Gyulai emlékbeszédeiben kétféle „szótár” és koncepció létezik az irodalom mibenlétének megmagyarázására. Az egyik a nemzeti szellem kifejeződését tekinti az irodalom lényegének, ami ily módon időhöz kötött és nyitott jellegű (erre példa az Arany-emlékbeszéd); a másik pedig az univerzális emberi megismerésére irányuló törekvésnek tartja az irodalmat, melynek törvényei állandóak (erre példa a Kölcsey-emlékbeszéd, vagy a *Költészet lényegéről* című írás). Uo., 173. Nem kérdés, hogy Mikszáth reflexiói az előbbi magyarázatot erősítik meg.

nére, hogy Mikszáth kifejezetten az idő múlásával való szembenézés teljes hiányát kifogásolta Gyulai kritikusi működésében.²⁵ Periodizációs egységeik természetesen mások. Míg Gyulai Pál az Arany-émlékbeszédben a magyar irodalmi fejlődés csúcsaként – az új honfoglalás narratíváját működtetve, annak végpontjaként, egyfajta új Kánaánként²⁶ – beszél Arany János életművéről, addig Mikszáth koncepciójában – félretéve saját Arany-nekrológiának kultikus hangnemét és ismert toposzait²⁷ – Arany egy több elemből és periódusból álló *hanyatlástörténet* részévé válik. „De Toldi egy hanyatló korszak, a középkor hőse volt, Arany egy új, egy fejlődő korszak költője, akiben mintegy tetőzik költészetünk félszázados küzdelme, legfőbb vívmánya: a nemzeti és művészeti irány teljes összeolvadása.”²⁸ – fejezi be nagy hatású beszédét Gyulai. Ehhez képest Mikszáth – nyilvánvalóan a haláleset aktualitása, közelsége miatt is – sokkal inkább egy fenyegetően letűnő látszó „nagy kor” egyik utolsó (erkölcsi, emberi és irodalmi) példájának tekinti Arany Jánost, ebből származik halálának a szöveg által is felerősített tragikumuma a nemzeti kriptá és a lefordított címerpajzs képzettársításával.²⁹

Annakokát, hogy Mikszáth nekrológja Arany halálát egy nagyobb hanyatlástörténet egyik epizódjaként látta tja, abban a rendkívüli erőfeszítésben kell keresnünk, amit Mikszáth a '48-as forradalom,³⁰ s tágabban az 1840-es években pezsgő, forradalmi, kulturális és irodalmi élet kultuszának életben tartása céljából hajtott végre. Egyfelől a korszakot tematizáló szövegek erőteljes nosztalgiával viseltetnek a '40-es évek lázaskészülődéseiránt, szembeállítva mindezt a jelenkor minden szempontból sivárabb viszonyaival. Ennek legszebb illusztrációja a *Jókai Mór élete és kora* hetedik fejezete, „A Pilvax-asztal”, melynek leírásaiban oly módon eleveníti fel a s élteti a forradalmi készülődés kultuszát, hogy egyben³¹ hétköznapivá, esendővé, kisszerűvé, ugyanakkor szerethetővé teszi alakjait, köztük magát a főhóst, Jókai Mórt is.³²

25 „A természet nem adta meg neki a talentumot, követni tudni a folyamatosan fejlődő irodalomnak röptét, méltányolni tudni az új formákat, felösmerni az új hangokat és megérezni az új zamatokat. Ó valószínűleg most is ott van, hogy a legtökéletesebb regényeket e világon Kemény Zsigmond írta.” MIKSZÁTH Kálmán, *Mikor a hóhért akasztják* [1893] = MIKSZÁTH, *Cikkek, tárcák...*, i. m. 544.

26 MILBACHER, *Az emlékezet balzsama...* i. m. 70–71.

27 Az említett nekrológokról lásd Radnai Dániel Szabolcs: *Mikszáth Kálmán Arany-nekrológjairól* = „*Keresek világot*”, szerk. BÉNYEI Péter, BÉRES Norbert, BIHARY Gábor, FARKAS Evelin, Bp., DOSZ Irodalomtudományi Osztály, 2018, 141–156.

28 GYULAI Pál, *Arany János* [1883] = GYULAI, *Emlékbeszédék I.*, Bp., Franklin-Társulat, 1914, 284.

29 „De vége van! A címerpajzsot már-már föl lehet fordítani. Még tán egy üres... s aztán jöhet a rozsdá kriptakilincse, magyarok szíveire.” MIKSZÁTH, *Arany János meghalt* [1882] = MIKSZÁTH, *Cikkek és karcolatok...*, i. m. 147.

30 Az 1848/49-es forradalom s szabadságharcról mint kollektív nemzeti szimbólumról Mikszáth írásaiban lásd BARANYI Zsolt, *Mikszáth magyarságképe. Kollektív szimbólumok és nemzeti sztereotípiák* = *Mikszáth-émlékkönyv...*, i. m. 75.

31 A *Jókai Mór élete és kora* című mű és az életrajzírás normáinak összefüggéseiről lásd T. SZABÓ: i. m., 273–290.

32 A legérzékletesebb leírást lásd MIKSZÁTH Kálmán: *Jókai Mór élete és kora I.*, s. a. r. Bisztray Gyula, Akadémiai, Bp., 1960, 79–80. [MIKSZÁTH Kálmán *Összes Művei* 18–19, a továbbiakban: MKÖM 18]. T. SZABÓ Levente tézise szerint többek között ez a fajta alulstilizálás is oka annak, hogy Mikszáth *Jókai-életrajza* nem felelt meg a korábbi életrajzírással kapcsolatos normáknak. Lásd SZABÓ i. m., 273–290.

E számos Mikszáth-szövegben megnyilvánuló nosztalgia háttérében többféle jól ismert narratíva húzódik. Felismerhető egyfajta elveszett görögségképzet, ahol a félistenek/titánok még együtt élnek a halandókkal.³³ Ugyanígy a hősként választott *naiv* zseni szembeállása az életrajzíró és korát jellemző *szenzimentalizmussal* vagy a *költészet* korának (amelyben még nem specializálódtak és uniformizálódtak az irodalmi formák) konfliktusa az elanyagiasodott, kommercializálódott *próza* korával.³⁴ Továbbá az 1825 és 1848 közötti, a reformok fiatalos hevületével jellemezhető történelmi időszak idealizált, már távoli képe, szemben a Kiegyezés utáni illúzióvesztett, túlbürokratizált, parlamenti demokráciával bajlódó korrallal. A szövegek beszélője romantikus vágyakozást érez az időszak iránt, mikor szerző, kritikusok és közönség együtt élt egymással, s a közvélemény még nem volt teljességgel érdektelen egy-egy olvasmány iránt,³⁵ mikor a nagy írók maguk nevelték ki utódaikat, az irodalmi élet pedig egy nagy baráti társaság közös ügyködésének tűnt. Nem úgy, mint Mikszáth korában, mikor is a túlzóan megszorított lapok és kiadók sűrűjében elveszik a kezdő író ambíciója, s a közönség „[...] ötven fokos közönyben szalad el” egy-egy új mű mellett.³⁶

A legtöbb eddig emlegetett irodalmi arcképében felbukkan a magyar 1840-es évek „nagy generációja”, amelyben egyszerre teremtek óriások (Széchenyi, Kossuth stb.), kiket az idő egyenként el is vesz a nemzettől,³⁷ aminek nemzedékéből „[...] három hegycsúcs emelkedik ki: Petőfi, Arany, Jókai.”³⁸ Többször érzékelteti e nemzedékegyediségét, megismételhetetlenségét, mely utóhatásában, a forradalom bukását követő években is megnyilvánult: „Az írókra egyszer járt jó idő Magyarországon. Az isten ne adja azt a jó időt soha vissza! Mikor a haza a ravatalon feküdt, akkor a könyvek holt betűiből ragyogott ki annak a képe elevenen.”³⁹ S mind Jókai-nekrológijában, mind a Franklin-sorozatba írt arcképben konkretizálja, hogy ennek a fényes kornak Jókai volt az utolsó nagy alakja: „Most az utolsó is eltűnik, árnyéka elvonult a halhatatlanság fönséges boltívei alá, ahova csak azok léphetnek, akik vagy olyat cselekedtek, amit érdemes megírni, vagy olyat írtak, amit érdemes elolvasni.”⁴⁰ Ezután a szöveg beszélője rögvest igyekszik elhatárolni magát attól, hogy esztétikai

33 Van, hol az Olümposzhoz hasonlítja a pezsgő magyar irodalmi életet: „Megelevenedett, nyüzsgött az íróvilága magyar fantáziákban, mint egykor a görögöknel az Olümposz.” MIKSZÁTH KÁLMÁN, 1904 = MIKSZÁTH, *Cikkek, tárcák... i. m.*, 790. A 19. századi magyar irodalomban élő görögségképzetekről lásd HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében (Fáy András irodalomtörténeti helye)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000, 112–123.

34 A költészet és a próza korszakának eltérő irodalomfogalmáról lásd SZILI József, *Az irodalomfogalmak rendszere*, Bp., Akadémiai, 1993, 150–166.

35 MIKSZÁTH KÁLMÁN, 1904 = MIKSZÁTH, *Cikkek, tárcák... i. m.*, 789–794.

36 Mikszáth még szóhasználatában is rájátszik a naiv és szenzimentális (schilleri) ütköztetésére: „Hogy azelőtt... Hja, más volt azelőtt a naiv korban. A tekintélyes öreg írók magok nevelték magoknak az utódokat és vetélytársakat.” *Uő, 1906 = Uo.*, 800–801.

37 *Uő, Jókai Mór (1825–1904) [1905] = Uő, Írói arcképek... i. m.*, 77.

38 *Uő, Jókai halálára [1904] = Uő, Cikkek, tárcák... i. m.*, 596–597.

39 *Uő, A mi külön fejedelmünk. Csevegés Jókairól [1887] = Uo.*, 563.

40 *Uő, Jókai halálára [1904] = Uo.*, 597.

szempontból rangsorolja a három szerzőt,⁴¹ máshol azonban egyenesen a magyar irodalom határköveként beszél Jókai működéséről („Jókai előtt és Jókai után» – így lesz jelölve a széppróza”).⁴² Jóllehet csak a szűk értelemben vett elbeszélő prózáról szólva írja mindezt, mégis több jel utal arra, hogy – miként Gyulai teljes egészében költészet-központú irodalom-felfogásában Aranya magyar irodalomtörténetcsúcs-teljesítménye – Mikszáthnál Jókai tölti be ezt a szerepet.

Hiszen Jókai nemcsak irodalmi termésével, nemzeti szellemével kapcsolódott metaforikusan az 1840-es évek nagyjaihoz, hanem ő maga is tevékeny részese volt ennek a körnek. Petőfi személyes jó barátjaként munkálkodott a forradalom ügyén, így metonimikusan is a fölülértékelt „dicső generáció” része, s – némileg továbbgondolva Mikszáth látensugalmazásait – annak utolsó, egyben tökéletesített alakja. Mindezt az is alá támasztja, hogy Mikszáth szövegeiben – már csak az időbeli távolság és a korosztály egymásra következése miatt is – Jókai két jelentősebb magyar irodalmi / eszmei / emberi forrásvidékhez is köthető, mint azok kikristályosodott „végpontja”.

Az egyik, eddig kevesebbet emlegetett írói leszármazás az a Jósika Miklós–Eötvös József–Kemény Zsigmond fejlődési vonal, mely minduntalan vissza tér Mikszáth Jókairól szóló írásaiban. Utóbbi, még Jókai nekrológjában is⁴³ megjelenő, lényegében a magyar elbeszélő próza fejlődését felvázoló koncepció a 19. századi magyar regényírás kialakulásának végpontjaként, legtökéletesebb produktumaként kezeli Jókai Mór életművét. Ennek leglényegesebb állomásai – a *Jókai Mór élete és korában* kiegészítve számos, a korban ugyancsak népszerű íróval (például Degré Alajos, Kuthy Lajos stb.)⁴⁴ – Jósika Miklós, Kemény Zsigmond és Eötvös József. Jókai regényírói kvalitásai ebből a perspektívából mindannyiuk „további fejlesztése”: értelmezésében Jósika, noha tudott fordulatoshelyzeteket teremteni, „Walter Scott-másoló” volt; Eötvösben rengeteg volt a velős gondolat, de túlzottan „szentimentális” regényeket írt; Kemény pedig, noha pszichológiai, lélekelemző készsége irigylésre méltó, sehogysémboldogult a meséléssel, cselekménybonyolítással: írásmódja „tömör, de nehézkes”.⁴⁵ Úgy tűnik, Mikszáth szövegei szerint egyfelől – ellentétben például a nép-nemzeti diskurzus Gyulai Pál félelezte kritikai gyakorlatával vagy a századforduló esztétizmusával szemben – mindenekelőtt a közönség körében elért siker a jó irodalmi mű legitimációja.⁴⁶ Másfelől az előbb felsorolt regényírókból (egyéb kiválóságai, nemes tulajdonságai ellenére) mind-mind hiányzott valami – legtöbb esetben a könnyed nyelvhasználat és meseszöveg –, amit Jókai szintetizálni tudott, s ami életművében, ha nem is maradéktalanul, de az olvasó számára egyértelműen jobban megvalósult.

41 „Hogy melyik volt a nagyobb a három közül, melyiknek milyen hely jut, milyen rang jár, a nyitott sírnál nem lehet azt eldönteni. A házasságot hét tél, hét nyár próbálja ki, a nagyságot száz tél, száz nyár.” *Uo.*, 597. Így Mikszáth a mindenkori olvasóikanonizációra és nemzeti emlékezetre bízta a nagy szerzők értékelését.

42 *Uő.*, *A mi külön fejedelmünk. Csevegés Jókairól* [1887] = *Uo.*, 560.

43 *Uő.*, *Jókai Mór halálára* [1904] = *Uo.*, 597.

44 *MKÖM* 18, 87–88.

45 *Uo.*, 87–88. és *Uő.*, *Jókai Mór halálára* [1904] = *MIKSZÁTH, Cikkek, tárcák... i. m.*, 597.

46 *MARGÓCSY István, Mikszáth Kálmán irodalomszemlélete – elsősorban a Jókai-életrajz alapján*, *It*, 2016/2, 133.

A másik hipotetikus mikszáthi fejlődési vonal a már említett Petőfi–Arany-tengely, amely nemcsak eszmei, a nemzeti szellem továbbvitele értelmében vezet Jókai felé, hanem irodalom-felfogásbeli referenciája is van. Jókai Mór regényírásának megítélésében már saját korában is konszenzus volt afelől, hogy művészetének legértékesebb eleme nyelvhasználata, mely egyesíti a művelt városi szóhasználatot a népiesség nyelvével,⁴⁷ s többé-kevésbé Mikszáth is ezt tartja a „Jókai-hatás” legfőbb elemének.⁴⁸ A Jókai-életrajzban meg is jegyzi, hogy ennek kimunkálásához kellett a korszaknépiesség-vitái is. Jókai – kinek népiesebb hangvétele eleinte nem igen illett a korszak szépprózájának még idegen mintákhoz kötődő divatjához – úgy járt, mint Lotus király a mesében:

„[...] éppen abban az irányban röpült két óriás szárnyú madár és súrolta meg a kocsi kerekeit, mire a zokaztán gurultak-gurultak hetedhét esztendeig. A két óriás madár Petőfi volt és Arany János, kik elementáris erővel vitték diadalra fönséges költészetükben az egyszerű népiességet s ezáltal utat nyitottak Jókainak is.”⁴⁹

Ha emellett tekintetbe vesszük annak az 1904-es polémia nak a kitételét, amelyet Mikszáth Ignotusnak írt válaszként, mivel a kritikus kifogásolta az az évi Almanach-előszó szecessziót és a modern hatásokat kárhoztató gondolatait – rögvest tisztul a kép. Mikszáth, mint máskor is, itt is a túlzott „póriasba hajló” népiesség és a magyartalan, „idegen hatások” közötti aranyközépszer mellett érvel: „[e]z megcsontosodott meggyőződés. De ez nem a népiesség glorifikációja. Arany Jánoson éppen úgy rajta van a magyar föld szaga, mint Petőfin vagy Vörösmartyn, pedig népies poéta csak a közbülső volt.”⁵⁰ Hosszan el lehetne időzni a mikszáthi népiesség-fogalom forrásvidékének felkutatásával, mindenesetre jelen dolgozatban az a lényegesebb momentum, hogy Mikszáth szóhasználatában a „népiesség” egy kissé túlzó, direkta népnyelvi furcsaságok, frivolitások kiaknázására (is) alkalmas beszédmódként jelenik meg. Noha a Jókai-életrajzban ebben a formájában már nem említi, 1904-es írásában egyértelműen Petőfi személyéhez köti – láthatóan negatív konnotációban.

Azon túl, hogy a fenti szöveghelyeken konkrét kapcsolatot, hatás-viszonyt tetelez Petőfi és Arany, valamint Jókai között, s látszen reflektál Petőfi és Arany népiesség-konceptiójának különbségeire,⁵¹ Mikszáthi tiszta irodalom-felfogásának egyik

47 Vö. GYULAI Pál: *Jókai legújabb regényei* [1869] = Gy. P., *Munkái III.*, Bp., Franklin-Társulat, [é. n.], 100–121.; PÉTERFY Jenő, *Jókai Mór* [1881] = P. J., *Válogatott művei*, Bp., Szépirodalmi, 1983, 603–632.

48 MIKSZÁTH Kálmán, *Jókai Mór halálára* [1904] = MIKSZÁTH, *Cikkek, tárcák... i. m.*, 598.

49 MKÖM 18. 90.

50 [MIKSZÁTH Kálmán]: *Irodalom és politika – Egy kis polémia*, *Az Ujság*, 1904. febr. 14., 7. (rovaton kívül, Scarron névjelzéssel) = MIKSZÁTH, *Cikkek, tárcák*, 1904. s. a. r. Hajdu Péter, 2011 [hálózatos kiadás], <http://mek.oszk.hu/10300/10329/10329.htm#4> (letöltve: 2018. 03. 10.).

51 Petőfi és Arany gyökeresen más népiesség-konceptiójáról lásd MILBACHER, *Az emlékezet balzsama... i. m.* 148–150.

alaptételét is körvonalazza. A minden tekintetben értett idegen hatások (külföldi írók témái, magyartalan nyelvhasználat, modernista irodalom hullámai, szecesszió stb.) alatt álló szerzőkkel szemben Mikszáth mindig is a magyar nemzeti szellemet és a művelt magyar nyelv használatát szorgalmazta, ugyanakkor óva intett a túlzott népiességtől, a nyelvjárárs-költészettől és a póriasság mélységeibe csúsztató stilizációtól – ezzel kapcsolatos nézeteit számos Almanach-előszóban kifejtette.⁵² E két véglet közötti (de természetesen a magyar nemzeti szellem és nyelv felé hajló) irodalomszemléletnek, melynek szintén Jókai a tökéletes mintapéldája, úgy tűnik, Arany János szolgáltatta az egyik irodalomtörténeti alapját Mikszáth felfogásában is.

Mikszáth általános irodalomeszményét már többen megpróbálták értelmezni, Sánta Gábor például a következőképpen: „[...] hazai téma, valószerű történet, egyedi figurák, valamint grammatikai és stilisztikai értelemben egyaránt tiszta magyar nyelv.”⁵³ Margócsy István leginkább Jókai-életrajzra alapozott 2017-est tanulmánya mindezt jobban kifejti, rámutatva Mikszáth szemléletmódjának korábbi hazai mintáira. Értelmezésében azon túl, hogy Mikszáth reflexióiból ítélve az irodalom „[...] akkor működik igazán, ha alakjai és jelenetei a földön járó realizmus kereteit nem hagyják el [...]” s a szerző „[...] gesztusai, fogásai csak arra kellenek, hogy érzékletes kalandokkal és egyénített különösségekkel telítsék meg ezeket a »eleven« kereteket [...]”, Mikszáth általános irodalom-képzetét és irodalomtörténeti gondolkodását is a *mese* műfaji kerete határozza meg, melyben felértékelődik az előadás, elhitelesítés motívuma: az elbeszélés „hangja”, „zenéje”.⁵⁴

A Jókai-életrajz tanulságait összegezve Margócsy úgy véli, Mikszáth szóhasználatában két lényeges funkciója van általánosságban az irodalomnak: 1. a nemzeti szellem állandó reprezentálása, újratemtése mind a szerző, mind a befogadás szempontjából, valamint 2. derült élvezet, szórakozás, mulattatás, lelkesítés a mesemondás által.⁵⁵ Előbbi, a nemzeti ideológia és karakterológia szem előtt tartása szempontjából a nemzeti irodalom legtöbb nagy alakja (Petőfi, Arany vagy akár Kemény Zsigmond) – akár maguknak az irodalmi műveknek a kritikai számbavétele nélkül – magas polcon szerepel Mikszáth rendszerében. Ugyanakkor az utóbbi, a mulattatást, szórakozást felülértékelő maxima egy olyan, még a 19. század elejét idéző irodalomszemlélet továbbélése Margócsy szerint, melynek egészséges működését a zírós és a közönség közvetlen kapcsolata alapozza meg, illetve a melyben az irodalmi nyilvánosságba beérkező alkotások igazi értékét az olvasók körében szerzett népszerűség jelenti. Olyan irodalomszemlélet, amely helytelenítette „[...] a radikálisan egyénített műalkotásokat, valamint az általános érvényűként feltüntetett esztétikai normákat, s a kiépülő kritika intézményét mint közösségellenes individuális erőszak szervezetet utasította el [...]”.⁵⁶

52 Lásd az 1901., 1904., 1908. évi Almanach-előszókat: MIKSZÁTH: *Cikkek, tárcák...i. m.*, 770–777., 789–794., 807–811.

53 SÁNTA, *i. m.* 134.

54 MARGÓCSY, *i. m.* 130–131.

55 *Uo.*, 129–131.

56 *Uo.*, 134.

Így Mikszáth, akinek saját maga számára oly egyértelmű irodalomról alkotott eszméi szemben álltak mind a Gyulai Pál és Péterfy Jenő nevével fémjelezhető normatív kritikával, mind a kezdeti modernség esztétizáló hajlamával, saját nagyra becsült elődjével: Petőfivel és Jókaiival kerül egy platformra az intézményesített kritika heves elutasítása terén.⁵⁷ Innen nézve Mikszáth kirajzolódó irodalomtörténeti nagyelbeszélése egy, a konszenzuális – Toldy Ferenc munkásságától kezdve jól kimunkált –, „nyílt kánontól” részben eltérő „lappangó kánont”, még hozzá populáris kánont⁵⁸ hoz létre, amelynek végpontja és betetőzője Jókai Mór. Mozaikszerű irodalomtörténetének narrativizálását – ahogy Margócsy István szerint teljes irodalomszemléletét – a könnyen befogadható, felidézhető, ugyanakkor mitizálásra alkalmas *mese* műfaji keretei határozzák meg. Jókai Mór e mese főszereplője, akivel a magyar irodalomtörténet fejlődéstörténete a nemzeti eposz mint összegző nép-nemzeti műfaj megteremtése⁵⁹ helyett egy alternatív prózafejlődési sikertörténetbe fordul.

Összegzés

Mikszáth Kálmán irodalommal kapcsolatos reflexióinak elemzésével megkíséreltem felvázolni azt a mozaikszerű irodalomtörténeti nagyelbeszélést, amelyet a nemzeti irodalom nagyjaival foglalkozó Mikszáth-szövegek tükröznek. E narratíva és kánonkonstrukció lényeges eleme az 1840-es évek forradalmi generációjának felülértékelése és periodizációs kiemelése. Nézetem szerint Mikszáth írásaiban a nosztalgikusan szemlélt nagy nemzedék fejlődésének csúcsa Jókai Mór, a hozzá vezető úton pedig – más-más szempontból – fontos szerepe volt Petőfi Sándornak, Arany Jánosnak, valamint a nemzet más ikonjainak is (Eötvös Józsefnek és Kemény Zsigmondnak). Ugyanakkor ebből a fejlődéstörténetbe beleíródika Franklin-sorozat előszóiban kirajzolódó, a kánon peremére szorult szerzőket újra felfedező alternatív „regénytörténet” is. Így lesz Mikszáth töredékes irodalomtörténete olyan populáris, prózaközpontú üdvtörténet, amely arra hivatott, hogy kimunkálja Jókai Mór helyét a magyar nemzeti irodalom kánonában.

⁵⁷ *Uo.*, 135.

⁵⁸ „A nyílt kánon egy adott időszak meghatározó, alapjait tekintve iskoláskönyvekben lefektetett és egyéb eszközök által szintén terjesztett kánont jelent, mely [...] összefügg a különböző hatalmi pozíciókkal, és azok elképzeléseinek [...] megfelelően is formálódik.” Ehhez képest a lappangó kánon olyan alternatív kánonok összessége, amelyek a nyílt kánonstruktúrán kívül, a fölött léteznek. „Ide sorolható mindaz, ami az olvasóknak kedves, amit pihenésként, a karosszékben hátradőlve, vagy este, elalvás előtt az ágyban vesznek a kezükbe.” Lásd: SZAJBÉLY Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Bp., Universitas, 2005, 83., 86.

⁵⁹ A nemzeti eposz megalkotásának korabeli törekvéseihez lásd DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt meszterünk. Arany János kritikus öröksége*, Bp., Argumentum, 1994, 113–184.

A nemzeti irodalom nagyelbeszélése Mikszáth Kálmánnál

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy Mikszáth Kálmán publicisztikai szövegeiben, valamint a Magyar Regényírók Képes Kiadása (Franklin-társulat) és az Egyetemes Regénytár Almanachja (Singer és Wolfner) Mikszáth által írt előszóiban miképp jelenik meg a magyar nemzeti irodalom képe. Hogyan jelennek meg Mikszáthnál a nemzeti irodalom nagyjai – Petőfi Sándor, Arany János és Jókai Mór –, illetve milyen reflexiók fogalmazódnak meg az írásokban a nemzeti irodalom fejlődését illetően. Hipotézisem szerint Mikszáthnak a magyar irodalom történetét mozaikszerűen megjelenítő nagyelbeszélésének főszereplője Jókai Mór, ő a magyar irodalmi fejlődés kvintesszenciája. A Jókaihoz vezető út kimunkálása azonban lehetőséget ad Mikszáthnak Arany János és Petőfi Sándor Jókai felőli értelmezésére, valamint a magyar populáris regényhagyomány kánonba emelésére.

The grand narrative of national narrative in Kálmán Mikszáth

My paper focuses on Kálmán Mikszáth's journalistic texts, together with his prefaces to the series Magyar Regényírók Képes Kiadása (Illustrated Editions of Hungarian Novelists, published by the Franklin-társulat) and Egyetemes Regénytár Almanachja (Almanach of the Universal Novel Library, published by Singer and Wolfner), exploring how Hungarian national literature is represented in them. How are the worthies of Hungarian national literature (Sándor Petőfi, János Arany and Mór Jókai) depicted, and what considerations are expressed in these writings in connection with the development of national literature. According to my hypothesis, the protagonist of Mikszáth's mosaic-like grand narrative about Hungarian literature is Mór Jókai, who represents the quintessence of the development of Hungarian literature. The path culminating in Jókai, however, provides an opportunity for Mikszáth to interpret János Arany and Sándor Petőfi from Jókai's direction, and to canonise the tradition of Hungarian popular novels.

TÁRSALKODÓ

Pálfy Eszter

Szerelem és házasság Kemény Zsigmond *Özveggy és leánya* című regényében¹

„Ha kimondom ezt a nevet: Kemény Zsigmond, – az élet és a végzet súlyos szárny-csapását érzem” – írja Nagy Sándor 1943-as tanulmányában.² Ha nem is mindenütt ilyen hatásos megfogalmazásban, a tragikum és a sorsszerűség hangsúlyozása alapvetően határozza meg Kemény Zsigmond műveinek recepcióját már a kezdetektől fogva. Teljesen jogosan: Kemény regényeiben és elbeszéléseiben jellemzően nem bontakoznak ki boldog életutak, s azt sem állíthatjuk, hogy alakjai képesek lennének sorsuk irányítására.

A tragikum és a végzet szempontjainak előtérbe helyezéséből szükségszerűen adódik Kemény regényeinek a dráma műfajával való összevetése. Fokozottan igaz ez jelen dolgozat tárgyára, az *Özveggy és leányára*: a regény recepciójának – a kortárs, 1857-ben keletkezett kritikáktól³ Bényei Péter 2007-ben megjelent könyvéig⁴ – vezető szempontja a drámaisággal összefüggő kérdések vizsgálata. Ennek egyik alapja minden bizonnyal az a 19. századi poétikai diskurzus, amely együtt tárgyalta a regény és a dráma műfaját, s amelyben *Eszmék a regény és dráma körül* című 1853-as szövegével maga Kemény is jelentős szerepet töltött be.⁵ A recepció drámaiságot középpontba állító alakulásához nagymértékben járulhatott hozzá Gyulai Pál 1879-es Kemény-émlékbeszéde is, amely szerint Kemény „a regény formájában tragédiákat írt s olykor drámaiságban is vetekedett a tragédiaírókkal”.⁶ Bényei e kijelentés mögött már komoly értelmezői hagyományt lát, valamint kiemeli, hogy a 20. század

1 „AZ EMBERI ERŐFORRÁSOK MINISZTERIUMA ÚNKP-17-3-III. KÓDSZÁMÚ ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAMJÁNAK TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT”

2 NAGY Sándor, *Kemény Zsigmond és az erkölcsi világ*, ItK, 1943, 29–42.

3 GREGUSS Ágost, *Kemény legújabb regénye*, Pesti Napló, 1857. ápr. 12., SZÉKELY József, *Irodalmi szemle: Özveggy és leánya, történelmi regény, három kötetben*, Hölgylutár, 1857. máj. 15–26., DANIELIK János, *A regény, tekintettel b. Kemény Zsigmond Özveggy és leányára*, Pesti Napló, 1857. júl. 3., 4., 11., 14.

4 BÉNYEI Péter, *A történelem és a tragikum vonzásában: A történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései Kemény Zsigmond írásművészetében*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2007.

5 KEMÉNY Zsigmond, *Eszmék a regény és a dráma körül* = K. Zs., *Élet és irodalom: Tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1971, 191–212. A regény és dráma műfaji összevetésére vállalkozó további értekezés például: GONDOL Dániel, *Regény és dráma párhuzamban*. A Kisfaludy-Társaság által megkísérelt pályamunka, Eggenberger J. és fia áruja Pesten, 1843.

6 GYULAI Pál, *Emlékbeszéd B. Kemény Zsigmond fölött* = Gy. P., *Emlékbeszéd I.*, Bp. 1902, 159–189, 171.

első felének Kemény-értését döntően meghatározta ez a felfogás.⁷ S valóban, Papp Ferenc 1923-as Kemény-monográfiája például az *Özvegy és leánya* elemzésénél szinte kizárólag drámaiságra koncentrált: „Az érdeklődés középpontjában mindvégig a három főalak tragikuma marad, a cselekvény pedig drámai gyorsasággal bonyolódik a katasztrófa felé.” – írja. Papp szerint a drámaiságot az is fokozza, hogy a cselekmény rövid idő alatt játszódik, a regény első két kötetének cselekményét pedig kifejezetten színpadra szabottnak látja.⁸

A drámaiság szempontja azonban a század második felében is érvényesül: Barta János tragikumot nevez meg Kemény regényeinek közös nevezőjeként, s 1983-ban külön tanulmányt ír Kemény tragikus emberalakjairól.⁹ A regényeket ő is színpadszerűeknek tartja, tanulmányának célját így jelöli ki: „[...] megpróbálom azt a, hogy úgy mondjam, színpadot, színteret fölvázolni, amelyen ezek a tragikus eseményso-rok lejátszódnak – Kemény színpadát, némi kitekintéssel.”¹⁰ Barta meglátása szerint a görög tragédiákhoz hasonlóan Kemény tragikus alakjai felett is a sors uralkodik, a „kérlelhetetlen törvény [...], amely fölötté áll minden egyéni és csoportlétnek”.¹¹

Bényei 2007-es Kemény-monográfiájának elemzése szerint az *Özvegy és leánya* történetmondásában – akárcsak a drámákban – szigorú ok-okozatiság és töretlen lineáritás érvényesül, a történet egésze pedig egyetlen központi szál köré szerveződik. Amint írja, Tarnóczyné törekvései és a két szerelmes kapcsolatának alakulása zárt szituációba fogja a több szálon kibontakozó cselekményt. Emellett a dráma cselekményének részeit (expozíció, bonyodalom, tetőpont, készletetés, végkifejlet) is megfelelteti a regény egyes részleteinek.¹²

Az *Özvegy és leánya* esetében a drámai szempont előtérbe helyezése azzal jár, hogy az elemzések szükségszerűen a tragikus főszereplőkre koncentrálnak. A regény más szereplői legfeljebb a tragikus szálhoz való viszonyukban kerülnek elő.¹³ Jól példázza ezt Barta tanulmánya, amelyben Kemény nem tragikus hősei a tragikum szintje alatt helyezkednek el, a sors hatásköre nem terjed ki rájuk. „Voltaképpen mindannyian a személyiség alacsonyabb szintjein élnek, többnyire egészséges vitalitás, derűs alaphangoltság tölti el őket; az úgynevezett „piknikus” karaktertípus képviselői.”¹⁴ – írja. E karakterek funkcióját abban látja, hogy az általuk keltett komikus-szatirikus hatás oldja a regények komor hangulatát. Az *Özvegy és leánya* esetében a széphistóriákon ábrándozó Naprádinét sorolja ide.

7 BÉNYEI, *i. m.*, 169.

8 PAPP FERENC, *Báró Kemény Zsigmond*, II. kötet, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1923, 279.

9 BARTA JÁNOS, *Sorsok és válságok (Kemény Zsigmond tragikus emberalakjai) = Arany János és kortársai II.*, vál. és sajtó alá rend. IMRE LÁSZLÓ, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003, (Csokonai Könyvtár 27.), 73–102.

10 *Uo.*, 74.

11 *Uo.*, 77.

12 BÉNYEI, *i. m.*, 270–276.

13 Papp Ferencnél például még úgy sem.

14 BARTA, *i. m.*, 79.

Bényei szintén a tragikus történethez képest határozza meg az *Özvegy és leánya* továbbiszereplőit. Elemzésében Naprádiné a zillúziókba felejtkező szerelemfelfogás következetes paródiája; nevetséges és naiv jellem. A tragikus történet szál alakulásában a tragikus főhős melletti segítő szerepében van jelen, ő közvetíti Sára titkos gondolatait az olvasóknak. A Sára férjének szánt Haller Péter Bényei leírásában a kívül rútt, belül jószágos öregember sematikus figurája, s az olasz commedia dell'artek vén csábító alakjával rokon.¹⁵ Bényei tehát – Bartához hasonlóan – a regény nem tragikus sorsú szereplőit olyan komikai alakokként látta, akik a fő tragikus szálát színesítik.

A regény dráma iság felőli megközelítése tehát szükségszerűen a tragikus főszereplőket helyezi a vizsgálat középpontjába. Természetesen aligha lehet felróni egy regény értelmezőinek, hogy a mellékszereplőket mellékszereplőkként kezelik; a regényt egyetlen szempontra redukáló értelmezések azonban éppen azokat a részleteket hagyják figyelmen kívül, amelyek Kemény nézetei szerint a regény – drámától eltérő – lényegét adják. Kemény az *Eszmé a regény és dráma körülben* markáns eltéréseket fogalmaz meg a regény és a dráma között. Különbséget lát például a két műfaj jellemalkotási módszerében: míg a dráma elnagyoltan vázolja alakjait és változatlan jellemekkel dolgozik, addig a regény (ideális esetben) árnyaltan és részletesen mutatja be szereplőit, akik az idő múlásával változáson is keresztülmehetnek. A részletes ábrázolás követelményét Kemény nemcsak a szereplőkre érvényesíti; a részletet a regény leglényegibb jellemzőjének tartja. „Ha a jó regényt detailljaiból kiveszed, kivettted éltető, elevenítő legéből.”¹⁶ – írja.

Jelen dolgozat a dráma iság szempontjától eltávolodva elemzi a regényt, s a tragikus főhősök, Tarnóczy Sára és Mikes János mellé egyenrangú felekként állítja Naprádiné Judit és Haller Péter alakját. A két férfi-nő kapcsolatot a regény eltérően ábrázolja: míg Tarnóczy Sárát és Mikes Jánost a regény folyamán mindvégig változatlan szerelem fűzi egymáshoz, addig Naprádiné és Haller Péter kapcsolata fokozatosan bontakozik ki. Sára és János – a fentebb idézett elemzések alapján – a mű drámai síkján mozognak, Naprádiné és Haller Péter alakja viszont a regényes síkhoz tartozik. Állításom szerint az utóbbi viszony szemügyre vétele olyan lehetséges utat nyit meg az értelmezés számára, amely kivezet a tragikumból. Ha drámaként olvassuk a regényt, nem találunk benne reményt vagy boldogságot; ha viszont regényként, akkor igen.

Tarnóczy Sára és a szerelem

Kemény az *Özvegy és leánya* 17. században játszódó történetének forrásául Szalárdi János *Siralmas krónikájának* egy epizódját használta fel. A regény főhőseinek, Tarnóczy Sárának és Mikes Jánosnak a szerelme azonban Kemény leleménye: míg Szalárdinál csak az egyik Mikes-fiú szerelmes Sárába, a lányrablás pedig erőszakkal történik, addig Keménynél Mikes Kelemen és Mikes János egyaránt gyengéd érzése-

15 BÉNYEI, i. m., 279–280.

16 *Uo.*, 207.

ket táplál a lány iránt, aki János érzéseit viszonzza is.¹⁷ A regény tragikus végkifejtékettejükreménytelen szerelme okozza. Tarnóczy Sára a regény cselekménye előtt nem sokkal Széchy Mária udvarában időzik. Egy alkalommal Ráskai Gáspár *Vitéz Franciskó* című széphistóriáját adják elő dramatizált formában, amelyben Sára a kis apród szerepét játssza. Ekkor találkozik Mikes Jánossal, illetve a férfi főhóst, Franciskótalakító ismeretlenlovaggal, akibe beleszeret. Pontosabban: a mintarra Gönczy Monika felhívja a figyelmet, valójában Franciskó karakterébe szeret bele, hiszen a szerepet játszó férfinak a nevét sem tudja. Gönczy elemzése szerint Sára tragédiája abból fakad, hogy az olvasott cselekvésmintát tartja megélelendőnek, s ezt a darabot játssza tovább a valóságban is.¹⁸

Ezt az állítást támasztja alá az a párbeszéd is, amelyben Sárát nagynénje, Naprádiné faggatja titkos szerelméről: „S gondolsz-e rája? – Néha. – És szebbnek tartod, mint a többi férfiakat? – Sokkal. – Miveltebbnek? – Úgy hiszem. – Jobbnak? – Arról gondolkodni nem jutott még eszembe. – Gazdagabbnak? – Az nem szükséges.” (74.)¹⁹ Sára tehát egyedül abban biztos, hogy szerelme szépségben felülmúlja a többi férfit, valamint feltételezi műveltségét. A szerep mögötti férfiről semmit sem tud: a jósággal és a gazdagsággal ellentétben a szépség az a jellemző, amely Franciskó szerepében is megmutatkozott.

Feltűnő, hogy a drámai főszereplők között alig van interakció. A két főhőszinte egyáltalán nem lép párbeszédbe egymással; történetük csakis elbeszélői leírásokból bontakozik ki. Sára és János a cselekmény ideje alatt mindössze háromszor találkozik személyesen: először a lányrablaskor; Sára már itt felismeri elrablójában Franciskót. Másodszor a lányrablást követően, a Mikes-házban látják egymást; ebben a jelenetben döbben rá Mikes János, hogy Sára a Széchy Mária udvarában már látott kis apród. Párbeszéd egyedül itt zajlik köztük, szerepükből azonban továbbra sem mozdulnak ki: „Fölnyílt az ajtó, belépett János, és Sára kiáltá: – Francisco! – Szent ég! Ez Loránt kis apródja! – rebegék az érkezett ajkai.” (192.) A harmadik találkozás pedig már Sára esküvője Haller Péterrel, ahol Sára mindössze egyetlen pillanatra látja Mikes Jánost a templom kapujában. (304.)

A regény Sára és János érzéseit ennek ellenére is részletesen ábrázolja. Belső monológjaikból és az elbeszélő leírásaiból bontakozik ki egymás iránt érzett vonzalmuk, amely egész létüket meghatározza. Sára esetében a regény aprólékosan mutatja be érzéseinek testi hatását is – összhangban a Kemény-recepció evidenciaként elfogadott állításával, amely szerint a Kemény-regények szereplőinek külső, testi

17 Szalárdi János *Síralmas magyar krónikája*, s. a. r., bev. és jegyz. SZAKÁLY Ferenc, Európa Könyvkiadó Magyar Helikon osztálya, 1980, 159–161.

18 GÖNCZY Monika, *Az Özvegy és leánya szövegvilágai: Palimpszeszt-kedély = Értékek kontextusa és kontextusok értéke 19. századi irodalmunkban*, Debrecen, Studia Litteraria: A Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének kiadványa, 2000, 84–113, 99.

19 A regény oldalszámaikat az alábbi kiadásból idézem: KEMÉNY Zsigmond, *Özvegy és leánya*, Bp., Európa, 1997.

megjelenéséből belső tulajdonságaikra, érzéseikre lehet következtetni.²⁰ Sára érzéseit legerőteljesebben a lányrablás jelenetében közvetítik testi benyomások. Amikor elrablójában hirtelen ráismer szerelmére, a következő tünetek mutatkoznak:

„Sára ajkairól egy megtört sikoltás hangzott, melynek csengését két-témetszette vagy a torok rögtön összevonulása vagy *a leigáztatásban is parancsoló lélek akarateréje*, s mely halk nyögésben hallatá utórezgéseit. S ekkor egy *heves rázkódás támadt testén, mely villanyos érintésként futott minden idegen végig*, és rögtön eltűnt, lázító hatásának nyomait a föloldott tagokon egészen megszüntetvén. A sikoltás és rázkódás alatt a leány küzdő kezei előbb lehanyatlottak, s azután lassan fölemelkedvén saját homlokán keresztbe kulcsolódtak, *mint azé, ki erős agyfájdalmat akar elnyomni*, vagy rendkívüli meglepetésből émedni.” (77.) (Kiemelések tőlem, P. E.)

A szövegrész értelmezéséhez a 19. század elejének magyar nyelvű antropológiai-lélektani munkái nyújthatnak segítséget.²¹ Köteles Sámuel 1839-ben megjelent *Philosophiai anthropológiája*²² és Mészáros Károly *Az emberismeret elemei bölcsészeti tekintetben*²³ című 1845-ös szövege egyaránt oktatási célokra készült; joggal feltételezhetjük tehát, hogy rendszerező jellegű összefoglalást nyújtana a 19. század első felének emberről alkotott képéről.²⁴ E munkák szerint az emberi lélek önálló, konkrét térbeli kiterjedés nélküli örök létező, amely a gondolkodásért felelős és akaratereivel rendelkezik. A test és a lélek kölcsönös hatást gyakorolnak egymásra: a test érzékeli a külvilág benyomásait és továbbítja azokat a léleknek, a lélek mozgása pedig a test külső jelei által válik láthatóvá.

Köteles így ír: „A test és lélek, mellyek együtt véve teszik személyünket, belső, és szoros egybeköttetésben állanak egymással. Ennél fogva szüntelen hatnak egymásra; szüntelen közlik egymással a magok változásait. Testünk állapotja befolya a lélekébe,

20 Péterfy Jenő megfogalmazásában: „Keménynél az ember arcán is lélek ül” (PÉTERFY Jenő, *Báró Kemény Zsigmond mint regényíró = P. J. munkái: Irodalmi tanulmányok*, Bp., Franklin, 1928, 571; vagy legutóbb Kucserka Zsófia könyvében: „Kemény szövegeiben test és lélek [...] egymást átjáró minőségekként jelennek meg”. (KUCSERKA Zsófia, *Könyvbe vésett jellemek: A szereplői karakter Kemény Zsigmondnál és a 19. századi magyar regényben*, Bp., Ráció, 2017, 51.)

21 A 19. századi magyar regény karaktereinek fiziológiai, fiziognómiai és antropológiai megközelítéséhez lásd: KUCSERKA Zsófia, *i. m.*

22 *Philosophiai anthropologia*, írta KÖTELES Sámuel, néhai philos. professor, M. Acad. rendes tag, kiadta a Magyar Tudós Társaság Budán, MDCCCXXXIX.

23 *Az emberismeret elemei bölcsészeti tekintetben*, írta MÉSZÁROS Károly, Pesten, 1845.

24 Az értelmezésbe természetesen számos más szöveget is bevonhattam volna, akár a regény keletkezési idejéhez közelebb eső orvosi témájú munkák közül is. Választásom azért esett erre a két szövegre, mert szerzőik valamilyen módon kötődnek Kemény Zsigmondhoz: Köteles Sámuel Kemény Zsigmond tanára volt a nagyenyedi református kollégiumban, Mészáros Károly pedig a Kemény által szerkesztett *Pesti Napló* munkatársaként dolgozott.

és viszont. A kettő úgy van kölcsönösen egymáshoz, mint ok az okozathoz.²⁵ Az érzékelésben mindkét szerző az idegeknek tulajdonítja a legfontosabb szerepet; az idegek kiindulási helyét az agyban lokalizálják. Az agyból kiinduló és az egész testet behálózó idegek mellett pedig mindketten feltételeznek egy további anyagot. Köteles ezt az idegek belsejében képzelel:

„Az érző inakban esett változásnak felhatására nézve pedig több vélemény van, mellyek közt legtokélyesebb az, mi szerint az idegek nem üresek, [...] hanem tömöttek, s bennök bizonyos finom anyag foglaltatik, melly vagy a tűzhez, vagy az aetherhez, vagy a villanyhoz hasonló: s ez már úgy hat fel az idegeken, mint villany az ércz vesszőn.”²⁶ (Kiemelés tőlem, P. E.)

Mészáros pedig az idegek közé helyezi:

„[...] testünk s lelkünk közötti viszony kölcsönös hatását valami villany-folyadék mozdítná elő, melly érzéki-idegeink között létezik. Ezen igen finom, s erőteljes folyadéknak, melly agyunkból csatornán át radleidegeinkre, inkább tulajdoníthatni minden viszonylagos működéseket testünk, s a szellem közt. Ezen villany-folyadék felvén a benyomásokat, vagy az érzéseket olvadékos állományával könnyen közölheti azokat a közérzékkel [...]”²⁷ (Kiemelés tőlem, P. E.)

A 19. század filozófiai-antropológiai elgondolásai szerint nemcsak az emberi testben található meg a villanyosság, hanem az embert körülvevő világban is. Ez a kiindulópontja például Schirckhuber Móricz cikksorozataának, amelyet a *Családi Lapok* 1855-ös évfolyamában közölt a villanyosság témájában;²⁸ s az 1862 és 1874 között megjelent Czuczor Gergely és Fogarasi György által szerkesztett szótár is úgy határozza meg a *villanyt* mint „[a]z egész a nyagi természetben szétterjedve rejlő folyadék vagy erő”.²⁹

Mindezek fényében a fenti szövegrészt a következőképpen magyarázhatjuk: a fizikai benyomásból (Mikes János megpillantása) származó hirtelen támadt érzélem hatására Sára teste sikoltással reagál, amelyet azonban a lélek akaratereje képes megzabolázni. A villanyfolyadék jelenlétének következménye, hogy a test rázkódása „villanyos érintésként” fut végig az idegeken. Mivel pedig az idegek az agyból indulnak ki, s „[b]izonyos, hogy az agy kútfeje minden érzésnek”,³⁰ a lány homlokára teszi kezeit, mint aki erős agyfájdalmat érez.

25 KÖTELES, *i. m.*, 34.

26 Uo., 42.

27 MÉSZÁROS, *i. m.*, 37.

28 SCHIRCKHUBER MÓRICZ, *A villanyosság s vele rokon főbb tünetnényei*, *Családi lapok: tudományos és szépirodalmi folyóirat, a vallás-erkölcsi műveltség s kath. hitélet emelésére*, 1855/4, 393–405; 441–448; 489–498; 537–549.

29 CZUCZOR Gergely – FOGARASI János, *A Magyar Nyelv Szótára*, Pest, Emich Gusztáv, 1862.

30 KÖTELES, *i. m.*, 39.

A testi leírások, legfőképp pedig az idegek a regény számos más pontján is megbízhatóan jelzik Sára állapotát. Miután Mikes Jánosra halálos ítéletet mondanak ki, az elbeszélő leírás szerint „Sára sikoltva rogyott össze”, Naprádiné pedig az eset után ijedten látja, hogy a lány „[s]ötétkékek szemeiben az *ideges fény* oly vonzó és megdöbbentő hatású”. (247.) Nem sokkal később, már a Haller Péterrel kötendő esküvőre készülve Sára maga is az idegeire hivatkozva szabadkozik Naprádinénak: „még nem jöttek idegeim egészen rendbe.” (249.) Az esküvőn szintén sokkhatás éri Sárát: amikor a lelkész a szerelem nélkül kötött házasságról prédikál, „[m]intha jéghideg szél csapott volna Sára szívére, fázott, *rezgésbe jöttek idegei*”. (304.) Amikor pedig Mikes János váratlanul feltűnik az esküvőn a templomban, Sára összeesik, majd még napokig „[e]rős lázban feküdt, mely *ideges előjelekkel* mutatkozik”. (305.)

A 19. század természettudományos elképzelései közül a magnetizmus szótárából vett delejesség is jelen van Sára és Mikes János kapcsolatában. Sáráról azt írja az elbeszélő, hogy esküvőjén „valami *delejes erő* vonta ugyanakkor szemeit a templom előterében egy homályos, egy beárnyalt pontra” (304.) – méghozzá oda, ahol Mikes János jelent meg váratlanul.

A kor természettudományos elgondolásai alapján a delejesség szintén az idegrendszert érinti: Czuczor és Fogarasi szótárában a delejesség szócikknél a következő meghatározást (is) olvashatjuk: „2) A természeti erőnek azon rendkívüli tünete, melynél *fogva egyik ember a másikra, különösen annak idegrendszerére*, erőlyes hatást gyakorol, mely által azt más kedélyállapotba hozza, s gyakran meglepő gyógyerőt fejt ki, vagy betegséget idéz elő.”³¹ (Kiemelés tőlem, P. E.)

Kemény regénye Sára Mikes János iránt érzett szerelmét tehát a 19. század természettudományos nyelvében írja le.

Mikes János és a szerelem

János érzéseit az elbeszélői leírásokból szintén részletesen megismerhetjük, esetében érdemesebb azonban egy másik szempontot figyelembe venni. Jánosnak fontos jellemzője a regényben lovag mivolta: első találkozásuk után nemcsak Sára képzeletében él ismeretlen lovagként, de a regény terében is így lép színre: „Tarnócziné nagyszonyom természetéről és szokásairól aligha nem volt értesítve az a lovag, ki a szentléleki plébános laka előtt néhány percre megállott, [...]” (11.) Mindaddig lovagként szerepel a szövegben, amíg el nem ér Mikes Mihály kastélyához, s Mikes Mihály rá nem ismer benne tizenkét éve nem látott unokaöccsére. „Mint megváltozott minden!” (16.) – sóhajtja, amikor a Lupuj vajda udvarában eltöltött szolgálat után visszatér gyerekkorának színtereire. Szegedy-Maszák Mihály értelmezésében János sorsa azért lesz szükségszerűen tragikus, mert idegenként érkezik a regénybe: romantikus hősként próbál boldogulni egy olyan korban, amikor a romantikus hősök ideje már lejárt.³² Az állítás éppúgy helyénvaló, ha a lovagkorra fogalmazzuk át:

31 Czuczor – Fogarasi, *i. m.*

32 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*, Bp., Szépirodalmi, 1989, 212–213.

János a lovag szerepét játssza, ám a regény terében és idejében a lovagok kora már a múlté. S nem(csak) történeti értelemben van vége: a lovagkor vége azt jelenti, hogy a szerelmi kapcsolat alakulásának korábbi sémái nem érvényesek többé. Az elbeszélő a Sáráért epekedő Mikes Kelemen tehetetlenségét indokolja így: „S Mikes Kelemen, [...] a háztól el lévén tiltva, csupán a szomszéd erdő fáinak sóhajtozható, hogy az ő kedvese bájosabb a tündérek királynőjénél is; de már Rákóczi György korában rég vége volt azon regényes világnak, melyben a csevegő madarak megtanulták és továbbfecsegték az ábrándozó ifjak nyilatkozatait, s melyben a hű galamb és a merész sólyom jobb szerelmi posta volt, mint most némely bérruhába öltözött tigris.” (45.) János ehhez a világhoz képest kívülről érkezik: „Lupuj vajda országában még nem ment ki a divatból a nőrablás” (25.), említi Mikes Mihálynak, s ennek nyomán merül fel a lovagkori nosztalgiától vezérelt ötlet, hogy régi páncélokba öltözve és lóra ülve rabolják el Sárát Mikes Kelemen számára.

Mikes János tehát a lovagi szerelem szabályai szerint cselekszik, későn ébred rá azonban, hogy egy ponton elvétette a szabály alkalmazását, hiszen „nőt csak magunk számára rabolhatunk”. (95.) Pontosan ismeriezte a szabályt Sára is, Jánoshoz hasonlóan érzékelve a szabály megszegéséből szükségszerűen fakadó tragikumot: „Mi kötötte őt hozzám? Miért szeretett volna? S mégis! Ó, ég... más számára ragadni el engem!” (250.)

János viselkedése és Sára iránti érzései pontosan leírhatók Niklas Luhmann lovagi szerelemről kifejtett megállapításaival. Luhmann a szerelem irodalmi ábrázolásait vizsgáló történeti munkájában a lovagi szerelem legfőbb jellemzőjének a másik fél eszményítését tartja: a lovagi érzelem nemes, letisztult és felemelő. Megfogalmazása szerint a lovagi irodalomban a szerelem az ideális, valószínűtlen, különleges érdemekkel elérhető dolgok birodalmában létezik. Mikes János pontosan így, eszményítve tekint Sárára: úgy nyilatkozik róla, hogy „ő nem köznapi lény” (252.). A középkori szerelmi lírát Luhmann leírásában a csakis egyetlen nőhöz szóló nagy szerelem jellemzi, s az erotikus vágyak is a kiválasztott nőre irányulnak. Amint írja: „[...] az erotikus vonatkozások szorosan összefüggenek a legmagasabb ideálokkal; legalábbis létezik egy olyan fokozottan idealizált szféra, amelyben ráció és érzékiség nem válik el a megszokott érvénnyel, [...]”.³³ E szerelemfelfogás Mikes János alakjában a messzemenőig teljesül: az elbeszélői jellemzés szerint „[k]evés férfiút áldott meg a természet inkább, mint Mikes Jánost, szép külső mellett azon sajátossággal, hogy az érzéki vágyakat a szív vonzalmától különszakítani nem tudja. [...] Keblének vallása a szerelem volt, a hű, az áldozó, a minden gondolatot lefoglaló.” (314.)

A regényfőhőseinek szerelme szükségszerűen van tragikumra ítélve. Szerelmük még a regény ideje előtt jött létre, a mű tényleges cselekménye során nem alakul, nem változik. Mindketten saját világukban élnek, ahonnan nem mozdulnak ki, s nem lépnek egymással párbeszédbe sem. Olyan dráma szereplőivé válnak, a melyből éppen a dráma legfontosabb formai szempontja hiányzik: a dialógus.

33 LUHMANN, Niklas, *Szerelmek – szenvedély: Az intimitás kódolásáról*, ford. BOGNÁR Virág, Bp., Jószyveg Könyvek, 1997, 19–20–21.

Naprádiné Judit és Haller Péter kapcsolata

Sára és János kapcsolata mellett a regényben egy másik típusú, több reménnyel kecsgetető férfi-nő viszony is megjelenik, amelyet Naprádiné és Haller Péter formálódó kapcsolatában fedezhetünk fel. Özvegy Naprádiné Judit, Sára nagynénjének a regényben legfőbb tulajdonsága, hogy 16–17. századi széphistóriákon ábrándozva éli életét. Szerelmesnek véli magát Mikes Mihályba, s amikor önmagát regényes históriák hősnőjeként gondolja el, Mikes Mihályt képzele magára mellé hősszerelmeként. Viszonyulása az irodalmi szöveghez mégis merőben más, mint ahogy Sára beleéli magát Vitéz Franciskó történetébe. Amint arra Gönczy Monika is figyelmeztet, Naprádiné esetében az olvasott történet pusztán játék, s nem komolyan vett minta.³⁴ Sára és Naprádiné szerelme történetekhez való viszonyulásának különbözőségére Dobás Kata is felhívja a figyelmet, érzékeltetve egyúttal azt is, miért veszélyesebb Sára magatartása: „Naprádiné előszeretettel képzele magát Delilának vagy Griseldisnek, és Mikes Mihályt Volternek vagy Sámsonnak. A folyamat éppen a fordítottja Sára »olvasásának«, az özvegy ugyanis nem életté transzformálja a szövegeket, hanem az életét helyezi az imaginárius térbe.”³⁵ (Kiemelés tőlem, P. E.) Noha a regény Naprádiné és Sára közül Sárát látta megfontoltabbnak és értelmesebbnek, Naprádinét pedig a ivolvásmányélményeivel és képzelgéseivel nevetségesnek állítja be, mégis Naprádiné lesz az, aki számos jelenetben tesz tanúbizonyságot racionalitásáról és éleslátásáról. Mint Sára bizalmasa, ő az egyetlen a regényben, aki látja Sára szerelmének abszurditását, s figyelmezteti őt: „azon fantomba vagy szerelmes”? „Boldog Isten! Hisz te annak valódi nevét sem tudod.” Sőt, megrója a lányt, amiért az nem látja a dolgokat a maguk valójában: „De nálatok, kik ábrándvilágban éltek, minél kétségesebb valaki helyzete, annál magasabb jelleme”. (249.)

Naprádiné és Haller Péter viszonyának kitüntetett jellegére a regényben elsőként az elbeszélés mód egyedisége hívja fel a figyelmet: első találkozásuk jelenetében az elbeszélő egyszerre jeleníti meg a másiktól szerzett első benyomások gondolait, majd a gondolatoktól eltérő ténylegesen létrejövő dialógust. Míg Hallernek már a kezdetekkor rokonszenves Naprádiné, addig az asszony benyomásai a következők: „egészen állat”; „[h]a mosolyg is, elfintorítja arcát”; és „iszonyúan vén lehet”. (91.) Az elbeszélő már ezt követően sejteti, hogy hová fejlődhet a kapcsolat: leírja, hogy Naprádinéra Haller roppant kedvezőtlen benyomást tett, míg ha más helyzetben ismerkedtek volna meg, Haller elbűvölhetné volna őt rendkívüli szívjóságával. Majd hozzáteszi:

„Az életben gyakran épül mind barátságunk, mind ellenszenvünk ily alapra, s áldhatnók sorsunkat, ha különösen a szerelem nem bírna kiváló hajlammal a tévedéseket választani tündérvárának ékköveivel. *De ezt csak zárjel közt említem. [...]*” (100.) (Kiemelés tőlem, P. E.)

³⁴ GÖNCZY, i. m., 93.

³⁵ DOBÁS KATA, *Az eleve elrendelés és a szabad akarat kérdése Kemény Zsigmond műveiben*, doktori értekezés, ELTE Bölcsészettudományi Kar, Bp., 2014, 81. (<https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/32891>) [utolsó letöltés: 2019. április 25.]

Néhány sorral később pedig még nyíltabban vetíti előre, hogy a későbbiek folyamán megváltozhat Naprádiné kedvezőtlen ítélete Hallerről:

„[Juditnak] voltak indokolatlan ellenszenvai, melyeket nem bírt legyőzni; s voltak, melyeket az idő s a változó helyzetek lassanként szeretetté alakítottak, mint némely ásványvízben a habjai közé dobott olcsó érc helyébe nemesebb rakódik le. *A háziasszony és vendége kedélyének e különbségét későbbi fejleményekért hoztam itt elő.*” (100.) (Kiemelés tőlem, P. E.)

A jelenet után valóban csak jóval később következnek fejlemények. Naprádinének a regényben még hosszú ideig eszébe sem jut Haller Péterre gondolni, aki koránál sokkal öregebbnek tűnik; helyette az örökifjú Mikes Mihályról ábrándozik, Haller Péter pedig – Sára anyjának akarata szerint – Sárát veszi feleségül. A regény folyamán azonban többször kerülnek olyan helyzetbe, hogy óhatatlanul is beszélgetniük kell egymással. Míg az olvasó már korábban értesül arról, hogy Haller Péter tisztességes és jó ember, Naprádinének ez az egyik beszélgetésükből válik világossá, amikor Haller megosztja vele tervét: megveszi a Mikesektől elkobzott birtokokat, hogy Sárának örömet szerezzen. E jelenetben fordul át Judit Haller Péterről alkotott negatív véleménye, egyrészt amikor Haller eddigi lényeginek tartott tulajdonsága, a csúnyaság változik meg szemében:

„S Judit, ki a képzelődés befolyásának másoknál sokkal inkább volt alávetve, most esküt mert volna letenni, hogy Haller Péter arca érdekes, sőt mondhatni, szép is.” (298.)

Másrészt pedig már a verses regények lovagjainál is különbnek tartja:

„Judit pedig most először érte először életében mély ragaszkodást *az ideg ingere*, a szív kéjsóvár gerjedelmei *nélkül*. A vén és kedvezőtlen kinézésű Hallert már ama deli lovagoknál is felsőbb lénynek tartá, kikről eddig oly jólesett magányos óráiban a verses regények szerint ábrándoznia.” (300.) (Kiemelés tőlem, P. E.)

Az ideg ingere nélkül érzett mély ragaszkodás különösen figyelemreméltó Sárával egybevetve, aki szerelmében csakis *az ideg ingerét* érezte: Naprádiné itt nem a külső, hanem a belső jó tulajdonságok miatt kezd vonzódni Haller Péterhez. (S szintén Sárával összehasonlítva: amint korábban már láttuk, Sárának Mikes János jóságáról eszébe sem jutott gondolkodni, csupán a külsejéről.)

Egy későbbi jelenetben, amikor Haller Péter megígéri Sárának, hogy segít megmenteni a sebesült Mikes Jánost, Judit még tovább morfondírozik:

„Haller félisten volna, ha használható hüvellyel ajándékozna meg a természet, sőt úgy látszik, mintha lelkének nemessége a rcát is szebbé tenné – gondolá Judit.” (369.)

A regény legutolsó bekezdése is Juditra és Haller Péterre tér vissza: a fő cselekményszál lezárása, tehát Sára, Tarnóczyné és Mikes János halála után ezek az elbeszélő utolsó mondatai:

„Regényem többi személyeinek sorsáról nincsenek adataim; pedig magam is szerettem volna tudni: férjhez ment-e Mikes Mihály uramhoz a szép Judit asszony? Egy történetbűvár barátom állítja, hogy Haller Péter második neje valami özvegy Naprádiné lett volna, kivel a legboldogabb házassági szövetségben élt. Félek bírálóimtól. Maradjon homályban e kérdés.” (391.)

Naprádiné tehát átalakuláson megy keresztül a regény folyamán: miután megismeri Haller Péter jellemét, levetkőzi mind a verses regények lovagjai iránt táplált érzelmeit, mind pedig a Haller külső csúfságából származó előítéleteit.

Kemény az *Eszmék a regény és a dráma körülben* arról is ír, hogy ahogyan az ember az őt ért hatások következtében folyamatosan változik élete során, úgy a regényben is változik idővel a szereplők jelleme, s ezt a benső változást a regénynek végig kell követnie. „A jelleme változása igen gyakran hallgató, észrevétlen, csattanás nélküli, s nem ered oly cselekedeteinkből, mellyek következményeiknél fogva magokkal ragadjanak, vagy az addigitól ellenkező irányok felé lökjenek. Nem saját tetteink kényszerei miatt távozunk múltunktól kedélyvilágunk-, gondolkodásunk- és akaratunkra nézve. Ó, nem! Másokká csak azért leszünk; mert láttunk, mert tapasztaltunk, mert éltünk.”³⁶

Naprádiné jellemváltozása illeszkedik Kemény gondolatához: míg a regény középpontjában vita tathatlanul Tarnóczyné Sára és Mikes János tragikus és végzetszerű szerelme áll, addig Naprádiné Judit személyisége „észrevétlen és csattanás nélkül” fejlődik a háttérben Haller Péter megismerése által.

Mindez egybecseng azzal is, amit Luhmann már idézett könyvében állít. Luhmann meglátása szerint a szerelem csak akkor tartósítható, akkor válhat a házasság alapjává, ha a személyeket megváltoztathatónak, fejlődőképesnek tekintik – ezt a 18. századi irodalmi művekben bekövetkező változásnak tulajdonítja; mint írja, a 17. század emberről alkotott képe, a humores-felfogás még nem hagy teret az egyéni fejlődés számára, a szerelemnek az egyedi személyiség fejlődésére gyakorolt hatása még idegen gondolat.³⁷

Luhmann a romantikus szerelmet is jellemzi, ahol a felek – a lovagi szerelemhez hasonló módon – eszményített formában jelennek meg a másik számára. Hozzáte-

36 KEMÉNY Zsigmond, *Eszmék...*, i. m., 205.

37 LUHMANN, i. m., 14.

szi, hogy a romantikus szerelemből a házasságban szükségszerűen csalódás válik: a szerelmesek pontosan azokban az elvárásokban csalódnak, amelyekre a házasságot alapozták. Luhmann leírásában a 19. század számára e csalódások nyomán merül fel, hogy a tartós kapcsolat számára más alapokat kell keresni. Sekkor, a romantikus szerelemben való csalódás után lesz jellemző az, hogy „[a] házasságban nem a valótlanságra emelt eszményvilágot keresik és nem is a szenvedélyes érzelmek hőfokának tartós megőrzését, hanem a megértés és a közös cselekvés alapjait mindenben, ami számukra fontos.”³⁸

A luhmanni elgondolás szerint Tarnóczy Sára és Mikes János kapcsolata eszményekre épülő romantikus kapcsolat, szükségszerűen vezet csalódáshoz, illetve a regényben egyenesen tragédiához. A regény azonban nemcsak ezt a szerelemkonceptiót mutatja fel: Naprádiné és Haller Péter kapcsolatában a tragikus szerelem alternatíváját nyújtja. Igaz, hogy az elbeszélő ezt tudatosan rejtve hagyja (Például: „*De ezt csak zárjel közt említem*”), s a regény végén is relativizálja jelentőségét a házasság kósza pletykának való beállításával, hogy aztán még azt is visszavonja (*Félek bírálóimtól. Maradjon homályban e kérdés.*). Mégis: értelmezhetjük mindezt úgy, mint az olvasó figyelmének elterelését. És sikeres figyelemelterelésnek is bizonyul: ahogyan más Kemény-regényekben, úgy jellemzően az *Özvegy és leányában* sem keresték még a boldogságot.

Összefoglaló

Kemény regényeinek értelmezéseit nagyban meghatározza a drámaiság és a tragikum felőli megközelítés, s ez fokozottan igaz jelen dolgozat tárgyára, az *Özvegy és leányára*. A drámai szempont előtérbe helyezése azzal jár, hogy az elemzések szükségszerűen a tragikus főszereplőkre koncentrálnak. A regényt erre a szempontra redukáló értelmezések azonban éppen azokat a részleteket hagyják figyelmen kívül, amelyek Kemény nézetei szerint a regény – drámától eltérő – lényegét adják. Dolgozatomban a regényben megjelenő férfi-nőkapcsolatokra telezem, Tarnóczy Sára és Mikes János szerelme mellett nagy hangsúlyt fektetve Naprádiné Judit és Haller Péter kapcsolatára, amely a regény fő cselekményének háttérében bontakozik ki.

³⁸ Uo., 194.

Love and marriage in Zsigmond Kemény's novel *Özvegy és leánya* (The Widow and the Daughter)

The interpretation of Kemény's novels are dominated by readings focusing the dramatic and tragic features of the texts, and this is particularly true of the novel which is the subject of my paper, *Özvegy és leánya*. The predilection for a dramatic perspective necessarily puts more emphasis on the tragic protagonists. Interpretations reducing the novel to this single aspect, however, ignore those details of the novels which are, in Kemény's view, their most distinctive features, setting them apart from plays. In my paper I offer an interpretation of the man-woman relationships represented in the novel, focusing not only on the love of Sára Tarnóczy and János Mikes, but also on Mrs Judit Naprádi and Péter Haller, which unfolds in the background of the novel.

Tóth Orsolya

Özvegyek leánya¹

Vallásos, képzelődési és szerelmi rajongás Kemény Zsigmond *Özvegy és leánya* című regényében

„Mert a nevelés hibáit örök boldogtalanság követi...
az ember, a 'kit a' nevelés elront; másnak hibájáért
örök boldogtalansággal lakol.”

Fáy András²

Pálfy Eszter kiváló tanulmánya új szempontok szerint közelíti meg az *Özvegy és leánya* című Kemény-regényt.³ A tragikus főhősök, Tarnóczi Sára és Mikes János szerelme mellett Naprádiné Judit és Haller Péter kapcsolataira fókuszál, felvillantva egy lehetséges utat, amely kivezet a tragikum világából. Sára szerelemfelfogását, a regényben megjelenített testi reakcióit a 19. század közepének magyar nyelvű antropológiai-lélektanimumkáinak segítségével vizsgálja. Értelmezésében még Sára alakját a regényben a fizikai törvényszerűségek határozzák meg, addig Mikes János a lovagi eszmények világában él. Emellett azonban a regényben egy másik típusú, több reménnyel kecsegtető szerelemkoncepció is megjelenik, amelyet Naprádiné és Haller Péter formálódó kapcsolatában fedezhetünk fel. Pálfy Eszter elemzése szerint Naprádiné nem statikus figura, átalakuláson megy keresztül a regény folyamán: miután megismeri Haller Péter jellemét, levetkőzi mind a verses regények lovagjai iránt táplált érzelmeit, mind pedig a Haller külső csúfságából származó előítéleteit. Szerepe így messze több annál, mint ahogyan Barta János egykor látta: vagyis hogy a komikus-szatirikus hatás segítségével lenyihitse és feloldja a regénykomorálaphangulatát.⁴

Pálfy Eszterhez hasonlóan én is úgy gondolom, hogy létezik olyan perspektíva, amely szerint Naprádiné az *Özvegy és leánya* egyik kulcsfigurája, s nem véletlenül kap kitüntetett szerepet a regény hangsúlyos pontján, a lezárásban. Ekorreferátum – pontosabban e folyóirat szerkesztői elképzeléséhez illő társalkodás – ígérete szerint vissza tér majd a szerelem antropológiai-lélektanimegközelítéséhez, ám koncepciója miatt kénytelen ennek tágabb kontextusát is felvázolni. S ha most megkeresi szak-

1 A tanulmány az NKA támogatásával készült.

2 FÁY András, *Próbatétel a mai nevelés két nevezetes hibáiról*, Pest, 1816, 51.

3 Pálfy Eszter, *Szerelmem és házasság Kemény Zsigmond Özvegy és leánya című regényében*, lásd e folyóiratszám 52–64. oldalán.

4 BARTA János, *Sorsok és válságok (Kemény Zsigmond tragikus emberalakjai) = Arany János és kortársai II.*, vál., s. a. r. IMRE László, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003, (Csokonai Könyvtár 27.), 79–80.

irodalomban fellelhető elődeit, akkor Loósz István egyik 1910-ben publikált írására hivatkozhat: e szerint Kemény nem mindennapi történeti érzéke felismerte, hogy a harmincéves háború korszakában Erdély története vallási küzdelmeivel és politikai túlsúlyával nagyon hálás anyaga lehet egy olyan történelmi regénynek, amely bonyolalmát a vallási ellentétekből és súrlódásokból szövi. Az egyik ezek közül *A rajongók*, a másik az *Özvegy és leánya*.⁵ I. Rákóczi György korának megrajzolásában a két regény mintegy kiegészíti egymást: az *Özvegy és leánya* a fejedelem uralkodásának egy részét, az 1634–38-ig (némi kitekintéssel 1643-ig) terjedő időszakot mutatja be. *A rajongók* (olykor jelentős időbeli kitekintéssel) az 1638-tól 1643-ig tartó időszakra fókuszál.⁶ Loósz István összefoglalása alapján azt mondhatjuk, hogy az egész korszak szellemén a vallásos érzés uralkodik; ez befolyásolja a politikát, a közéletet és a magánemberek sorsát. Rákóczit erős protestantizmusa teszi külpolitikai tényezővé, vallási elvek irányítják az országgyűlés határozatait, vallási ellentétekből fejlődik ki az a katasztrófa, amelyet a Mikes-fiúk és Tarnóczi Sára szomorú sorsa példáz. Míg azonban az *Özvegy és leányában* a vallási türelmetlenség csak egyes családok körében vezet katasztrófához, addig *A rajongókban* már a tömegekre ható, mindent felforgató erővé válik.⁷ Az azonos történeti korszak, a vallási rajongás és a fejedelem udvartartása és politikája lehet az érv mellett, hogy a két regény akár egymást kiegészítő dilógiaként is értelmezhető. Bár keletkezéstörténetük részben párhuzamos, a szövegek lezárása megfelel a történeti kronológiának: Az *Özvegy és leánya* született előbb, *A rajongók* utóbb.⁸ A kései olvasó számára viszont már adott a lehetőség a linearitás megbontására: az utóbbi felől is olvashatjuk az előbbit. A kiegészítő-jelleg az egyes szereplőkre vonatkozta tva is érvényesül: míg az *Özvegy és leányában* meg kell elégednünk Kassai István rövid narrátori bemutatásával, addig erdőmesterének ajtaja a szó soros értelmében kitárul.⁹ *A rajongókban* a pozíciónak éppen a fordítottja érvényesül: Kassai István a regény egyik főszereplőjévé válik. Tarnócziné vallásos elfogultsága szempontjából lehet beszédes, hogy bemutatásakor megtudhatjuk: „a papistákat keresztényeknek sem hitte, s az öreg Pécsit és a ’szombatosak szektáját megégettetni kívánta, s ezért a fejedelemhez kérvényt is nyújtott be...”¹⁰ E megjegyzés jóval árnyaltabban értelmezhető *A rajongók* ismeretében, mintha csupán Erdély történelmére vonatkoztatjuk. Most azonban nem vállalkoznánk a két regény párhuzamos elemzésére. Loósz István egykoritanulmánya számomra azért fontos, mert a vallásos rajongást nem csupán *A rajongók*, hanem az *Özvegy és leánya* esetében is alapvető történetsszervező elvnek tartja. Az utóbbi értelmezéstörténetében ez legtöbbször alig kap szerepet, vagy ha mégis, a rajongás lélekállapotát csupán Tarnócziné alakjához kötik.¹¹ *A rajongók* esetében a címadó fogalom értelmezése természetesen aligha volt

5 Loósz István, *Kemény Zsigmond és a történeti hűség*, ItK, 1910/1–2, 50–63, 171–187, 171.

6 Regényidőviszonyairól, illetve kapcsolatáról a történelmi kronológiával lásd SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*, Pozsony, Kalligram, 2007, 198–199.

7 Loósz, i. m., 172.

8 SZEGEDY-MASZÁK, i. m., 170.

9 A regényből származó idézeteket az első kiadás alapján közlöm: KEMÉNY Zsigmond, *Özvegy és leánya*, I–III., Pest, 1855–1857. KEMÉNY, *Özvegy és ...*, II., i. m., 2.

10 KEMÉNY, *Özvegy és ...*, I., i. m., 8.

11 PAPP Ferenc, *Báró Kemény Zsigmond*, II., Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1923, 268.

megkerülhető, ám az elmúlt években mégis szükségesnek látszott a terminus történeti kontextusának rekonstrukciója. Takáts József tanulmányát idézve,¹² Kemény nagyjából abban az értelemben használta a kifejezést, ahogyan a rajongást tárgyaló 16–18. századi irodalom. Amit azonban Kemény rajongásnak nevezett az 1850-es években, a regény cselekményének idejében, a 17. században még *enthusiasmus*nak vagy *Schwärmereinek* neveztek. Magyar nevet vélhetően csak 1800 után kapott, amikor a német kifejezést előbb rajoskodásnak, utóbb rajongásnak fordították.¹³ Kora újkori karriertörténete Luther szóhasználatával kezdődött, aki főként az 1520-as, 1530-as évek millenarista protestáns mozgalmait nevezte rajongónak.¹⁴ A vallási kontextusból a kifejezés átkerült az orvosi, politikai, morálfilozófiai, esztétikai és pszichológiai diskurzusba, s jelentése döntően negatív volt. Takáts írása e ponton a rajongás és a felvilágosodás kapcsolataát vizsgáló tanulmánykötet előszavát idézi: „A rajongást fenyegetésnek tekintették a tekintélyre és a rendre, nemcsak a vallási mértéktelenség különféle formáiban, de világiasabb megjelenési formáiban is, mint a milyen a hiperracionalitás, a magába vonuló szemlélődés, a tömeghez való hasonulás stb.”¹⁵ Ugyanebben a kötetben olvasható Jan Goldstein tanulmánya, amely szerint a rajongás a 18. századi Európában egyfajta „szitokszó”, a rajongó pedig negatív jelzőként értelmezhető. Ezt a státust Goldstein szerint annak köszönheti, hogy a fogalom dialektikus viszonyba kerül a leginkább tisztelt értékekkel, ebben az esetben a viszonylag új, s leginkább sebezhető racionalizmus fogalmával.¹⁶ E pejoratív jelleg jól érzékelhető a rajongás (jórészt vallási analógiára épülő) politikai használatában. S a hivatkozott Takáts-írás is elsősorban a rajongás politikai fogalmára koncentrál. Ez utóbbinak fontos állomása Burke francia forradalom-interpretációja, amely Pocock értelmezése szerint a forradalmat a rajongás történetének fejezeteként, egyúttal a rajongás társadalmi karakterének teljes átalakulásaként értékelte. „A magát inspiráció hatása alatt állónak érző elme önimádata többé nem mint vallási fanatizmus, s nem a köznépet rászédő próféták műveként nyilvánult meg. Most a *gens de lettres* – az értelmiség műve volt...”¹⁷ Takáts meglátása szerint Kemény *A rajongók* című regényében és politikai röpirataiban a rajongás e diskurzusához szólt hozzá, s értelmezte tovább az újabb politikai jelenségeket, elsősorban a 48-as forradalmi hullámot megtapasztalva. *A Forradalom után* című röpiratában igyekszik úgy magyarázni a magyar 1848–49-es eseményeket, hogy azok egy „vallási és politikai álmodozók” fajtájából

12 TAKÁTS József, *Kemény Zsigmond és a rajongás politikai fogalma* = T. J., *A megfelelő ötvözet: Politikai eszmetörténeti tanulmányok*, Bp., Osiris, 2014, 165–176.

13 TAKÁTS, *i. m.*, 167–168; EDVI Illés Pál, *A Rajoskodásról*, Felső Magyarországi Minerva, 1825. október, 414–418.

14 TAKÁTS, *i. m.*, 168.

15 *Enthusiasm and Enlightenment in Europe, 1650–1850*, ed. Lawrence E. KLEIN – Anthony J. LA VOPA, *The Huntington Library Quarterly*, 1998/ 60–61, 63; 2–3; TAKÁTS, *i. m.*, 168.

16 JAN GOLDSTEIN, *Enthusiasm or Imagination? Eighteenth Century Smear Word sin Comparative National Context* = KLEIN–LA VOPA, *i. m.*, 29–51, 29.

17 J. G. A. POCKOCK, *Konzervatív felvilágosodás és demokratikus forradalmak: Amerika és Franciaország esete Brit perspektívából* = *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*, szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc, Pécs, Tanulmány, 1997, 223–242, 240; TAKÁTS, *i. m.*, 169–170.

való ember, Kossuth Lajos és túlzó, rajongó híveinek hatására mentek végbe, és ez a hatás időlegesen magával ragadta az épp ellenkező jellemvonású népet.¹⁸ Olyan politikai vezető volt tehát Kossuth, aki gyakran tévesztette össze a tényeket önnön képzelődésével, cselekvéseiben gyakran az utóbbi által vezettetett, hiúsága abból táplálkozott, hogy magát a gondviselés kiválasztottjának tekintette.¹⁹

Takáts meggyőző érvelése alapján *A rajongók* esetében tehát meghatározó háttér a Schwärmerei-hoz kapcsolódó politikai diskurzus. Bár a regényben arra is találhatunk példát, hogy a rajongás egyfajta lélekállapot – Kassai Elemér Pécsi Deborah iránti szerelme minősül rajongónak – ugyanakkor a magánérzelmeiben jelentkező rajongás lényegesen jelentéktelenebb szerepet kap, mint a közérzelmei rajongása.²⁰ A tanulmány konklúziója szerint a politikai diskurzus felől szemlélve *A rajongók* azt az újra és újra előálló politikai helyzetet modellezi, amelyben a vallási rajongás destruktív ereje kifejlődik, s elszabadulását megfékezi a fejedelmi hatalom. Másként fogalmazva: *A rajongók* politikai alapkérdése az, hogy miként fejlődik ki a rajongás destruktív ereje, s mi kell ahhoz, hogy mégse vezessen forradalomhoz.²¹

Azért idéztem hosszan Takáts József írását, mert amit *A rajongók* Schwärmerei-koncepciójáról leír, azt jórészt az *Özvegy és leányára* nézve is érvényesnek tartom. Az utóbbi politikai alapkérdését röviden úgy fogalmaznám meg, hogy miként lehet politikai eszköz a vallásos rajongás. Kemény Erdély történelméről szóló tanulmánya szerint „a Zápolyák korának végeveiben” a hittani röpiratok és polémiák „az anyai nyelv által igyekeztek ugyan a szegényebb sorsúak körében a buzgóság szent lámpáját, mely a család küszöbén belől kedélyesen világít, vagy a rajongás lobogó kancát, melyet a szenvedély gyakran a tömegek félrevezetéseért ragad kezébe, meggyújtani...”²² Az *Özvegy és leányában* a tömegeket lázba hozó vallásos rajongás olyan eszköz, amelyre a fejedelemnek *most éppen* nincs szüksége: „Politikájának mostani stádiumában egyetértésre volt szüksége; nem pedig a főurak huzalkodására, nem vallásos mozgalmakra, nem a nép rajongó kiabálásaira”.²³ A fejedelem döntését e belátásra alapozza: a jezsuita Mikes Móric felmentését azzal indokolja, hogy „Nincs szándékom a kegyelmetek szerzetének vértanút ajándékozni...”²⁴

Avallásos rajongás „felélesztése”, politikai eszközként történő felhasználása nem csupán Erdély története szempontjából meghatározó: a XIX. század közepének aktuális kérdései közé tartozik. A Pesti Napló 1852. júliusi száma például úgy tekint a közvéleményt foglalkoztató ún. stockporti eseményekre, mint egy „episodra” a „középkori vallásos tragoediából”: „Mi nem ohajtjuk, de valószínűnek látjuk, hogy ezen szikra, mely Stockportot fölgyújtá, még egész Angliát lánggra lobbanthajtja. Ha a

18 KEMÉNY Zsigmond, *Forradalom után* = K. Zs., *Változatok a történelemre*, Bp., Szépirodalmi, 1982, 183–373, 183, 230, 233; TAKÁTS, *i. m.*, 172.

19 TAKÁTS, *i. m.*, 173.

20 *Uo.*, 166–167.

21 *Uo.*, 176.

22 KEMÉNY Zsigmond, *Visszatekintések Erdély múltjára és Gr. Bethlen János politikai pályájára* = K. Zs., *Élet és irodalom*, szerk. TÓTH Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1971, 41–122, 46.

23 KEMÉNY, *Özvegy és...*, III., *i. m.*, 189.

24 KEMÉNY, *Özvegy és...*, III., *i. m.*, 212.

rajongás fékét szakítja: hasonlít a viharhoz, mely útjában kiméretlenül rombol össze mindent, mit találhat.”²⁵ A cikk szerzője a mellett érvel, hogy „[h]a a történezet lapjain végig tekintünk, látni fogjuk, hogy az ily vallásos surlódások mindig politikai cze-lokbóltörténekek.”²⁶ Hatásukat azonban veszélyesnek és kiskirályi mihattalannak tartja.

Takáts József tanulmányához visszatérve: mindkét regény esetében összetettebbnek érzem a magánérzelmeiben megnyilvánuló rajongás és a politikai rajongás közötti összefüggést. Ennek okát abban látom, hogy a rajongásnak, legyen az politikai, vallási vagy éppen szerelmi, Kemény Zsigmond elgondolása szerint ugyanaz a gyökere. Az *Élet és Irodalomban* így ír a „nemzetiség iránti buzgóság” hatáiról: „De a szenvedélyek lényegében fekszik, hogy minden ragaszkodás egy gondolathoz, érdekhez vagy célhoz, a kellő határon túl rajongást szül, mely viszont a legerősebb ostromszertől, ti. a józan észttől, a legbiztosabb bástyától, a tapintattól és a legsértetlenebb vértől, az igazságtól fosztja meg a szeretett ügyet.”²⁷ A rajongás ezen megfogalmazásában felismerhetjük a Schwärmerei-diskurzus néhány visszatérő elemét. A kifejezés a mediocritas erénye segítségével válik értelmezhetővé, ugyanakkor a rajongás szembeállításával az igazsággal és a józan ésszel a fogalom ismeretelméleti vonatkozásait helyezi előtérbe.

Másrészt (ismét Takáts József tanulmányához kapcsolódva) úgy gondolom, nem egyértelmű a rajongás-fogalom pejoratív jellege a Kemény-életműben. A rajongásra, merengésre, ábrándozásra hajlamos karakter (*A rajongókban* Pécsi Simon, az *Özvegy és leányában* Tarnóczi Sára vagy *A szerelem élete* című, töredékben maradt beszélő-füzérben Eduárd) ábrázolásánál például megfigyelhető egyfajta ambivalencia: a fogalom pejoratív jellege mellett jól érzékelhető annak cizellálása és részleges rehabilitációja.

Amikor e két Kemény-regényt rajongás-regénynek nevezem, azt az indokolja, hogy a Schwärmerei bennük nem kizárólag tematikus és cselekményszervező elemként van jelen, hanem metaforikus szinten is vissza-visszatér, méghozzá a szó lutheri értelmezését, a *rajzás* fogalmát idézve. Anthony J. La Vopa úgy interpretálta Luther rajongás-fogalmát, hogy amikor az megpróbálta megfenyíteni a tömeget, amely önjelölt prédikátorokat követ, bizonyos értelemben: őrröng, a schwärmenige éppen „kéznél volt”. Felidézte a kaptár körül rajzó méheket, a madarak raját, amely keresztül-kasul repül a mező felett, a vadászkutyák csapatát, amely épp szagot fogott. „Kihallható” ebből a baljós látú morajlás, dongás, zümmögés. Szint láthatóvá válik a csoport szeszélyes mozgása, egyfajta fonák rend, illetve őrröngő rendezetlenség. A jelző kétségkívül sokat köszönhet a metaforasor erejének:²⁸ aligha véletlen, hogy *A rajongók* első fejezetében Kemény a tömeg mozgását (többek között) a *falkáéhoz* hasonlítja,²⁹ s zaját „a kósza méhraj zsbongásához”.³⁰ Mint Dobás Kata felfigyelt rá: A

25 [U.Gy.] *A vallásos surlódások Angliában*, Pesti Napló, 1852. július 10., 1–2.

26 Uo.

27 KEMÉNY Zsigmond, *Élet és Irodalom...*, i. m., 180.

28 Anthony J. LA VOPA, *The Philosopher and the Schwärmer: On the Career of a German Epithet from Luther to Kant* = KLEIN – LA VOPA, i. m. 88.

29 KEMÉNY Zsigmond, *A rajongók*, I, Pest, 1858, 9–10.

30 Uo., 24.

rajongók tömegrepresentációja a raj és rajzás fogalmán keresztül szoros kapcsolatot mutat a különböző tömegmodellek leírásával.³¹

Ám a rajzás-metafora nem csupán a tömegleírásakor jelenik meg, hanem a szereplők gondolatvilágának közvetítésekor is. Az eszmék „szabályozatlan áradása” a rajongás-diskurzusban egyaránt kötődik a magányhoz és a rajongáshoz. A rajongás ezen változataát illusztrálja Pécsi Deborah belső magánbeszéd formájában megjelenő elmélkedése, amelyben a rajongás egyfajta mentális esemény,³² s metaforikusan ismét csak a *schwärmen* ige elsődleges jelentéséhez, a rajzó méhekhez kötődik: „Oh istenem, mily kín magányosan lenni, midőn vádak vagy emlékek nyomnak! midőn álmokból, ferde benyomásokból és démoni érzésekből egy bős sokadalom támad, fölvert rajként zszibong körülünk, fullánkjaival fenyeget, s védve vagy elhagyva magunkat egyaránt lehetünk bántalmainknak kitéve.”³³ Az *Özvegy és leányában* az elbeszélő Sára belső világát, kételyeit és bizonytalanságát jellemzi nagyon hasonló módon: „Talányok, hozzávetések, a lehetetlenségtől félelmek, a lehetőségről ábrándok raja zszibongott e kérdések körül.”³⁴

Egy korábbi tanulmányomban igyekeztem röviden felvázolni a *Schwärmeri*-fogalom magyarításának történetét, s meghatározni azon diskurzustípusokat, amelyekben valamilyen formában megjelenik a rajongás.³⁵ S hogy most ígéretemhez híven vissza térjek a regénykapcsán a szerelemantropológiai-lélektan megközelítéséhez, a felvázolt lehetőségek közül a továbbiakban két diskurzustípusra kívánok fókuszálni. Ezek közül az első a pedagógiai-neveléseméleti, a második az orvosi-pszichológiai diskurzus.

Fáy András tízes évek közepén publikált értekezése neveléseméleti összefüggésben hivatkozottak általa andalgásként fordított *Schwärmerey*-ra. Elképzeléseszerint azt tekintjük „érzékeny nevelésnek”, ha a „képzelőerő cselekvőleg palléroztatik, s általa a szív érzései tápláltnak. Ez szüli az andalgás hajlandóságát (*Schwärmerischen Hang*). Az andalgás (*Schwärmerey*) „bennünk a képzelőerőnek legbájosabb munkálkodása. Tárgy nélkül való óhajtások, nevetlen kívánságok, egy esmeretlen messze, jobb hazába való homályos vágyakodás az ő szüleményei. Oh nem azon titkos sejtésnek kezesei e ezek bennünk, hogy nem ez élet határoz minket, ’s jobb hazára vár reánk! Innen bájos andalgásunkban megvetéssel tekintünk az életre, vagy mivel belőle ki nem repülhetünk, tündér bájakat kölcsönözünk neki; tárgyakat rakunk belé, a ’mellyeket szeretünk, embereket teremtünk abba, akiket kedvelünk; így kész Elysiumunk. S melly gyakran elfelejtjük a zordon valót az édes álmon.”³⁶

31 DOBÁS Kata, *A kétfejű óriásgyík és a szifinx: A tömeg megjelenítése A rajongókban*, *Studia Literaria*, 2014/3–4, 168–174, 171–174.

32 A rajongásról mint mentális eseményről lásd GOLDSTEIN, *i. m.*, 31.

33 KEMÉNY, *A rajongók*, I., 53.

34 KEMÉNY, *Özvegy és...*, II, *i. m.*, 101. Hasonló példa a lányrablás-jelenetben Mikes János kapcsán: „» – Kelemennek vél. Szerencsés tévedés. Irigylendő sors. Ah, mint szereti őt!« Ez eszmék rajongtak elméjében.” (*Uo.*, 132.)

35 TÓTH Orsolya, *Andalgók, ábrándozók és rajongók: Megjegyzések Kölcsey Ferenc A vadászalak című elbeszélésehez*, *It*, 2017/2, 147–175.

36 FÁY, *i. m.*, 121.

Fáy gondolatmenete a zeszmetörténeti hagyomány szempontjából Shaftesbury és Wieland pozitív és kiterjesztett rajongás-fogalmával hozható kapcsolatba: a rajongás (Fáy fordításában: andalgás) szüli a „Szépért s Jóért való buzgóságot”, a „Sympathia” érzését. A reggel, az esthajnal vagy egy vár omladéka váltják ki ezt az érzést: gyenge ellágyulást. Ám ha túllépegy határon, sa „képzelt világgal úgy körül sző”, hogy miattta azt, amelyben élünk, sélnünk kell, elmúlattjuk, megunjuk, s, „ébre álmodókká teszen”, akkor „elérzékenyüléssé” változik. A túlzásba vitt andalgást segíti elő a dologtalanság, a mesés történetek, a szép tudományok űzése, az érzékeny olvasás: azok az írások, „amelyek a világot és az életet képzelődve (idealiter) adják elő.” Ilyenek a románok, az érzékeny és szomorú játékszín, vala mint az „andalgó poéták” munkái. Ezen olvasmányok tehát legkevésbé sem tartoznak az ifjaknak ajánlható művekkörébe. Ez a típusú érzékenységgal ugya nis egy életszakaszhoz is kötött. Fáy érvelésében a rajongás nevelésméleti diskurzusa szoros kapcsolata bba kerül a azon diskurzustípusokkal, amelyek különböző ideológiái megfontolásokból ugya n, de veszélyesnek tartották a regény műfaját. Ebben az esetben a regényben a légvá répítés eszközeit látják, s aggodalmaik mögött – ma úgy fogalmazhatnánk – azon előfeltevés rejlett, hogy a regényekben olvasható cselekvésminták az életben is mintaként szolgálhatnak.³⁷ E lehetőségek ugya nis a „képzelő erőt a nyira megvesztegetik”, hogy a gyermeket, „egy maga szötte világba tévén által, őtet egy ábrá ndozó, ’s mindenre nézve unott emberré formálja, vala minek csak románi íze színe nincs.”³⁸ A gyermek ugya nis egy idő után „maga kíván románi hőslenni, maga óhajtra románt játszani.”³⁹ Fáy szerint a gyermekek hőst „rendszerént a maga hajlandóságaihoz képest választja.” E hajlandóság Fáy által felvázolt tipológiája összefüggést mutat a humorálpátológia klasszikus típusaival: a katonás Rinaldo, Moor és Abellino szeretne lenni, a „phlegmaticus vérű” Meinau, a „puha Szigvart vagy Werther, az érzékeny leányka Koczebue vagy La fontaine hősnéje.”⁴⁰ A hősökkel és hősnőkkel való azonosulás tehát azért lehetséges, mert a Fáy által a cselekvő nevelés részeként tárgyalt példaadás *nem* csupán a „históriából” vagy a „világi életből”⁴¹ vett példákra érvényes, hanem a fikció világára is. Az ifjú olvasó nem tesz különbséget aközött, ami *megtörtént*, és aközött, ami *megtörténhet*. Fáy XIX. század elején ismertetett példatára jórészt XVIII. századi regényeket, illetve drámá-

37 A műfajjal kapcsolatos kifogások összefoglalása: The Encyclopedia of Novel, ed. Peter Logan MELVILLE, Hoboken, Wiley-Blackwell, 2011, 227–229. Az olvasási láz kontextusában: Karin LITTAU, *Theories of Reading: Books, Bodies and Bibliomania*, Cambridge–Malden, Polity Press, 2006, 39–45. A regény műfajára vonatkozta tva a magyar irodalomtörténetben: GYÖRGY Lajos, *A magyar regény előzményei*, Bp., 1941, 56–73. Az olvasási düh kontextusában: RÁKAI Orsolya, S.O.S. – *irodalom! Kultusz, kritika és irodalomtudomány „közös” forrásvidékén = klasszikus-magyar-irodalom-történet*, szerk. DAJKÓ Pál, LABÁDI Gergely, Szeged, Tiszatáj, 2003, 242–250.

38 FÁY, i. m., 125.

39 Uo., 128.

40 FÁY, i. m., 128. Rinaldo Rinaldini történetének a korszakban többféle feldolgozása létezett. Baron Meinau Kotzebue *Menschenhaß und Reue* (1790) című drámájának szereplője. Abellino Heinrich Zschokke *Abillino der grosse Bandit* (1795) című szomorújátékának hőse. A Moor név szerepeltetése ebben a kontextusban valószínűleg Karl Moor-ra utal Schiller *A haramiak* (1781) című drámájából.

41 FÁY, i. m., 52.

kat említ, ám a viselkedésmódszélsőséges megnyilvánulását ő maga is Cervantes *Don Quijote* című regényével illusztrálja, amelyben a lovagregények látják el ezt a feladatot.⁴² A jó nevelő feladata azonban éppen az, hogy megfelelő olvasmányokkal lássa el a gondjaira bízott gyermeket, s megakadályozza a túlzott ábrándozást. Korábbi tanulmányomban arra hívtam, hogy a XIX. század közepén a rajongás e típusának és veszélyeinek reprezentatív szövegeként olvasható az *Özvegy és leánya*. Ezt próbálok most részletesebben kifejteni.

Kemény regényét természetesen a szorosabban értelmezett alműfaji kategória alapján nem nevezném nevelődési regénynek,⁴³ ám a regény első harmadában fontos szerepet kapnak az egyik szereplőt, Tarnóczi Sárát érő pedagógiai ösztönzések, s ezek később befolyásolják a döntéseit. Sára esetében három nevelővel kell számolnunk. Kezdetben Szécsi Mária udvarában nevelkedik, akit a regény egyik szereplője, Mikes János így jellemez: „... inkább képzelhetném... az avaloni tündérvárban, hol a szerelem és az ígézet királynéja lakik, mint a komor Escorial falai között.” Az Arthur-mondakörből ismert sosemvolt tündérvár és a spanyol királyok komor kolostorkastélya kerül itt oppozícióba, mintegy metaforikusan jelölve azt a két világot, amelynek szembenállása meghatározza Sára sorsát. Sára az „avaloni tündérvárban”, Szécsi Mária udvarában vesz részt azon színjátékban, amely Vitéz Francisco regényes történetjére épül, s amelynek a regényben később alapvető szerepe lesz. A hazatérő Sára az imakönyveken kívül „egypár verset, rimelt krónikát s lovagregényt hozott magával, többnyire magyar és olasz nyelven...”⁴⁴ Tarnócziné igyekszik ezt a tudást a szószoros értelmében megsemmisíteni: a könyveket máglyára rakja. Visszatérve az anyjához, a szigorú napirend (lásd a rajongás-irodalomból a dologtalanság káros hatását) mellett Sára kötelező olvasmányai megváltoznak: a Biblián kívül egyházi értekezéseket, prédikációkat és a családibirtokper a nyagainak tanulmányozását rendelik el számára.⁴⁵

Akorábbi olvasmányokra való visszaemlékezés – visszaemlékeztetés szempontjából – lesz komoly szerepe a szentléleki várkastélyba érkező Naprádinének. Ahogyan Gönczy Monika fogalmaz: „Naprádiné megjelenése kitágítja a lehetséges világok terepét Sára számára, valami már valaha ismert nyílik meg előtte, a lány szövegemlékezete a „második anya” (anya helyett anyja) jelenlététől aktivizálódik és aktualizálódik.”⁴⁶ Az „ábrándokra hajló kedéllyel”⁴⁷ rendelkező özvegy könyvtára „kimeríthetetlennek látszott, mint a bőség szaruja.”⁴⁸ Judit a verses beszédek nagy

42 „Boldogult Cervantes! ha már idődben is a' komoly Spanyol Román Hősnek annyi dolga lehetett, mint Don Quichótodnak; most bár Herculesi erővel bírna is, el kellene néki hallgatni, 's könyvednek több kötetekre terjedni, mint az Epicurus munkái.” *Uo.*, 128.

43 A műfaji kategóriáról újabban magyarul: KÖVÁRI Sarolta, *A nevelődési regény tradíciójának hatása Novalis Heinrich von Ofterdingen című művének személyiségképe*, Passim, 2013/1, 86–93.

44 KEMÉNY, *Özvegy és...*, I, i. m., 92.

45 *Uo.*, 93.

46 GÖNCZY Monika, *Az Özvegy és leánya szövegvilágai (Palimpszeszt-kedély) = Értékek kontextusa és kontextusok értéke a 19. századi irodalmunkban*, Studia Litteraria, Tomus XXXVIII, Debrecen, 2000, 84–113, 97.

47 KEMÉNY, *Özvegy és...*, I, i. m., 103.

48 *Uo.*, 103.

kedvelője volt: szívesen olvas középkori lovagregényeket a kerekasztal lovagjairól, valamint meséket: Babszem Jankó és Tündér Ilona történetét.⁴⁹ Olvasmányainak komoly következményei voltak a valóságérzékelése szempontjából is, hiszen, „mindent, amit a költők meséltek szent igaznak vélt.”⁵⁰ Ugyanakkor elhatalmasodik rajta a mintakereső és mintakövető szenvedély. „Összehasonlítási szenvedélye” alapján⁵¹ a „társaskörökben feltűnő delnőket” azonosítja a verses regények szereplőivel.

Judit, Sára „régén várt nagynénikéje”⁵² sok szempontból erősen emlékeztet egy másik nagynéni alakjára. A rajongás nevelélméleti kontextusába illeszthető Wieland 1764-es, *Der Sieg der Natur über die Schwärmerei, oder die Abentheuer des Don Sylvio von Rosalva* című regénye.⁵³ A cím, illetve a regény intertextuális utalásai egyértelművé teszik, hogy műsajátos Cervantes-imitáció.⁵⁴ Mindez összefüggésben áll azzal a jelenséggel, hogy a *Don Quijote*-ét többek között a rajongás szatírjaként értelmezik a 18. században.⁵⁵ A lovagregényeket olvasó, s a regényvilágban megteremtett „valóságot” azokon keresztül szemlélő Don Quijote figurája Wieland művében Don Sylvio von Rosalva alakjában ölt testet.⁵⁶ Amint az ifjú képessé válik rá, hogy latinul olvassa Ovidius *Átváltozásait*, a nagynéni, Donna Menzia magára vállalja nevelését: azonban – a narrátori kommentár szerint – sajnálatos módon az igaz lovagról olyan elképzelései vannak, amelyek forrása a könyvtára: többek között *A kerekasztal lovagjai*. Az ifjú Don Sylvio e könyvtárban később más könyveket is felfedez: arab, perzsa és tündérmeséket olvas. A Wieland-regény harmadik fejezetében található azon „pszichológiai megjegyzések”, amelyben az elbeszélő Don Sylvio „furcsaságait” elemzi. A főszereplőre rossz hatással van a magány, s teljes mértékben olvasmányai hatása alá kerül: pontosabban ezek „eredeti”, természetől kapott képességeit ébresztik fel, s terelik rossz irányba: „a szendergő szenvedélyt”. Ennek eredményeként „a csodás és szenvedélyes ideák” átveszik az uralmat a szív fölött.⁵⁷

Juditnak – Donna Menziával ellentétben – nem áll módjában Sára nevelését teljes mértékben magára vállalni. A korábbi nevelési periódusért Bethlen Istvánnának

49 Uo., 79.

50 Uo.

51 Uo., 80.

52 Uo., 76.

53 A Kemény-életműben tudomásom szerint nincs explicit utalás a Wieland-regényre. Wieland Kemény *Szellemi tér* című írásában szerepel, amelyben Lessing és Herder mellett Wielandot említi a XVIII. századi német irodalom jelentős alkotói között. (KEMÉNY Zsigmond, *Szellemi tér = K. Zs., Élet és Irodalom*, Bp., Szépirodalmi, 1971, 225–262, 232.)

54 Gönczy Monika tanulmánya is utal rá, hogy a regényben a széphistóriák, lovagregények szerinti életforma anakronisztikusságának jelzésével implicite megidéződik a Don Quijote. GÖNCZY MONIKA, *Az Özvegy és ...*, i. m. 91; illetve bővebben: GÖNCZY MONIKA, *A Don Quijote mint architextus a 19. század második felének magyar irodalmában = Irodalom – nemzet – identitás*, szerk. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., Nemzetközi Magyarológiai Társaság, 2010, 43–50.

55 ERIC J. ZIOLKOWSKI, *The Sanctification of Don Quixote: From Hidalgo to Priest*, University Park, The Pennsylvania State University Press, 1991, 37–41.

56 C. M. WIELAND, *Die Abentheuer des Don Sylvio von Rosalva* = C. M. WIELAND, *Sämtliche Werke*, 11, Leipzig, 1795; Cristoph Martin WIELAND, *The Adventures of Don Sylvio de Rosalva*, London, 1904.

57 WIELAND, *Die Abentheuer...*, i. m., 12–15; WIELAND, *The Adventures of...*, i. m., 7–9.

tartozik hálával: mert „szép bálványkája” több kellem- s művészettel lejt, szökell, és hajlong, mint mennyi elég volna egy falka rideg keblü és álnok szenteskedőt a világ romlottságáról meggyőződésre vezetni.⁵⁸ Érkezése felborítja a Tarnócziné általkialakított szigorú napirendet. Naprádiné megjelenése kapcsán ugyanakkor nem érdemes figyelmen kívül hagyni azt a narrátori megjegyzést, mely szerint Sára „Judith nagynénével töltött első éjjele már a kísértés kezdete vala.”⁵⁹ S ha a jórészt a szerelemről folyó beszélgetéssel eltelt éjszakára vonatkozóan még ironikusként értékelhetjük em minősítést, a későbbiekben egyértelműbbé válik a „fogadott anya” diabolikus kísértő szerepe. Sára nem csupán az olvasmánnyaira emlékszik vissza Judith segítségével, hanem sok oly dolgot is hallott tőle „melyet maga is igen világinak tartta, s mely érzékeire és képzelődésére, bár észrevétlenül, azonban mégis izgatón hatott.”⁶⁰ E hatást érzékelteti Sára arcának változása, „a melyre valami dacz, valami negéd tévedt, mely egészen idegen eleműnek tetszék, s mely a derült és szelid vonalok napfénye közé egységötét árnyat vetett.”⁶¹ Sára – Judith hatására – felidézia Szécsi Mária udvarában eljátszott színjátékot, s vele együtt Francisco alakját. Judithnak minden vágya, hogy az ott töltött rövid idő alatt kárpótolja Sárát az anyja mellett unalommal töltött évekéért. Kísértő szerepe immár az előzőnél határozottabban jelenik meg a narrátori minősítésben: „Valami nemes szívé, de egyszersmind valami demoni volt e sürgeségben.”⁶²

Sára kísértésének – visszaemlékeztetésének utolsó lépcsőfoka a későbbi események felőla leányrablás főpróbájának tekinthető. Judith, ismervé Sára Franciscó iránt vonzalmát, teszi fel a kérdést: „S ha most a névtelen lovag akarna elragadni?” Sára válaszában ekkor még hezitál: „Imádkoznám, hogy ellenállhassak.” Judith ekkor ismét a szerelemre hivatkozik. A beszélgetést közvetlenül követő leányrablási jelenetben azonban, amikor elrablójában Franciscót ismeri fel, Sárának már nincs ereje ellenállni.⁶³

Összefoglalva az előzőeket, amellet érvelek, hogy Sára neveltetése, s ezen belül Naprádiné és Szécsi Mária udvarának hatása a rajongáspedagógiai diskurzusába illeszthető. Sára nevelése az „érzékeny nevelés” iskolapéldája lehetne, amely a „képzelő erőnek vagy cselekvő neveltetése, vagy arra való használása... , hogy az érzéseket a maga képzelt tárgyaival és történeteivel tápláltassa.”⁶⁴ Fáy szóhasználatával élve így jön létre azon állapot, amelyben a „fontoló értelem kezéből az érzések ragadják ki a Királyi pálczát”, s azt a „képzelő erővel megosztják”. Ezen állapotban „[k]étszeres szolgál... az értelem, az érzések ’s a képzelő erő szolgálja.”⁶⁵

Sára érzékeny nevelésének egyik eleme tehát a lovagi epika olvasásában rejlik, a másik a színjátásban. Ez utóbbi Fáy szerint különösen veszélyes az ifjak számára-

58 KEMÉNY, *Özvegy és...*, I, i. m., 108.

59 *Uo.*, 86.

60 *Uo.*, 87–88.

61 *Uo.*, 88.

62 *Uo.*, 107. E részletre hívja fel a figyelmet Dobás Kata is, aki az olvasási düh kontextusában elemzi a regényt. Lásd DOBÁS Kata, *Az eleve elrendelés és szabad akarat kérdése Kemény Zsigmond műveiben*, doktori értekezés, ELTE, Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2015, (kézirat).

63 KEMÉNY, *Özvegy és...*, I, i. m., 129.

64 FÁY, i. m., 119–120.

65 *Uo.*, 110.

ra, akár nézőként, akár színjátszóként vesznek részt benne. A színjátszás nemcsak elérzékenyülésre nevel, ha nem kétszínűségre és az indulatok elpalástolására is.⁶⁶ Fáy gondolatmenetének fontos része azonban, hogy mindez csak a gyermekek és ifjak számára nem javasolt: „Én csak azt állítom, hogy ezek nem gyermeknek valók. Néktek legyen ez szánva, ti házi Asszonyok, Anyák! ti Férjek, Atyák! Kik már a világi élet Epocháin nagyobbára túl estetek, 's jobban beléptetek a' valódi világba, mint sem hogy abból csillapodott tüzüfantáziát kegykönyyen a' képzeltek bekiranthasson.”⁶⁷ E megjegyzés azért lehet lényeges az *Özvegy és leánya* szempontjából, mert adhat valamiféle magyarázatot arra, hogy a „gyulékony szívű”, „élénkképzelődésű”, „ábrándokra hajló”⁶⁸ Naprádiné vagy Mikes Mihály számára – ahogy Gönczy Monika fogalmaz – miért lehet mindaz „merő játék”, amit az ifjú Sára vagy Mikes János még „teljes mélységükben megélelendőnek tartanak.”⁶⁹ A rajongás nevelésméleti kontextusa felől nézve ez lehet az oka annak a jelenségnek is, amire Pálffy Eszter jogosan figyelmeztetett: „Noha a regény Naprádiné és Sára közül Sárát láttatja megfontoltabbnak és értelmesebbnek, Naprádinét pedig naiv olvasmányélményeivel és képzelgéseivel nevetségesnek állítja be, mégis Naprádiné lesz az, aki számos jelenetben tesz tanúbizonyságot racionalitásáról és éleslátásáról.” S részben ez lehet a magyarázata annak is, hogy az „ábrándokra hajló” Naprádiné kritikusan értékeli Sára választását, s elhárítja magát ábrándvilágától: „hisz te annak valódi nevét sem tudod... De nálatok, kik ábránd-világban éltek, minél kétségesebb valaki helyzete, annál magasabb jelleme.”⁷⁰ Judit számára ugyanis feltételei vannak a megélhető szerelemnek: Kelemen azért lehet megfelelő partner Sára számára, mert szép, fiatal, vagyonos, jó családból való, tehát „Szeretniök kell egymást. Kölcsönös hajlamaikat az egész világ tudja...”⁷¹

Naprádiné a regény kezdetétől fogva más elképzelésekkel rendelkezik a szerelemre vonatkozóan, s életkorából, valamint lelki alkataiból fakadóan más esélyekkel indul mint (a narrátori kommentár szerint) erős érzésekre és mély szenvedélyre alkalmas Sára.⁷² Pálffy Eszter azonban meggyőzően érvel a mellett, hogy Haller Péterrel való kapcsolatának változása azt mutatja, Judit átalakuláson megy keresztül a regény folyamán: miután megismeri Haller Péter jellemét, levetkőzi mind a verses regények lovagjai iránt táplált érzelmeit, mind pedig a Haller külső csúfságából származó előítéleteit. Kételyeiminká bbarra vonatkoznak, hogy a regény lezárásában Naprádiné és Haller Péter feltételezett boldogsága kizárólag a tragikus szerelem alternatívájaként értelmezhető-e, vagy lehetséges-e másféle interpretációja is a rajongás-irodalom kontextusában.

Itt vissza kell térnem ahhoz a felvetésemhez, amely szerint Naprádiné nem kizárólag az illúziókba feledkező szerelem felfogás parodisztikus példája, s Sára mellett

66 *Uo.*, 129–130.

67 *Uo.*, 130–131.

68 KEMÉNY, *Özvegy és...*, I, i. m., 66.

69 GÖNCZY, *Az Özvegy és leánya...*, i. m., 91.

70 KEMÉNY, *Özvegy és...*, III, i. m., 30.

71 KEMÉNY, *Özvegy és...*, I, i. m., 115.

72 *Uo.*, 80.

sem csupán segítő szerepben van jelen.⁷³ Judit a rajongás-diskurzus felől szemlélve olyan diabolikus kísértő, aki nincstisztáiban a Sára történetében betöltött szerepével. Sára haláláért éppúgy felelőssé tehető a képzelődési rajongásban, ezen belül *vallásos rajongásban* szenvedő anya, mint a *képzelődési rajongásban*⁷⁴ szenvedő, s (fogadott) leányában a zábrandozást tápláló második anyja. Gönczy Monika már többször idézett remek tanulmányában utalt rá, hogy Sára tragédiája – nem utolsó sorban – az, hogy szövegvilágok ütközőpontján él, hisz két – a műben diskurzusképtelen – nagyelbeszélést képviselő nő (az anya és a második anya) a leány számára szerepminta is.⁷⁵ A kétféleszövegvilág (Tarnócziné számára a Biblia és a egyházi értekezések, Judit számára a világi költészet, a lovagi epika és antik mitológia) a rajongás e két típusához kapcsolható.

A Judit és Tarnócziné közötti alapvető különbségre többször is találhatunk utalást a regényben. Judit arról beszél Sárának, hogy „ő jól tudta miben különbözök tőle.”⁷⁶ Tarnócziné pontosan látja e különbséget Judit és a saját világa, valamint a hasonlóságot Judit és Szécsi Mária udvarának világa között: „A lányom komédiásnő lett..., s ha nem Bethlen Istvánné udvarában, akkor e szép mesterséget Judittól tanulta.”⁷⁷ Judit képzelt világa látszólag ellentétben áll Tarnócziné elgondolásával, aki Csulainak kifejtett véleménye alapján a valóság és a képzelet közötti határ átlépésének problémáit éppen a lovagregények példáival érzékelteti: „Hallotta-e kegyelmed ... Calvin nevét? Nem udvari bolondja volt Kanut vagy Arthus királynak. Nem is koholmánya a henyé költők képzelődésének, mint Merlin. Calvin csakugyan élt. Létezése documentálva van.”⁷⁸

Nem feledhető azonban, hogy Tarnócziné valóságérzékelése éppoly problematikus, mint Judité. Analógia teremtő logikája ugyanúgy használja a Bibliát, ahogyan Judit a mitológiát vagy a lovagi epikát: „Állj elő, vén Hámor, s adj számot sáfárkodásodról! Hová rejtetted Dinát, Jákobnak és Leának magzatát, kit a te utálatos bál-

73 BÉNYEI Péter, *A történelem és a tragikum vonzásában: A történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései Kemény Zsigmond írásművészetében*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007, 279–280.

74 Edvi Illés Pálnak A' Rajoskodásról írott tanulmánya a rajongás három típusát különíti el. Az érzéki, a képzelődési (a' tulajdonképpen való) és az észbeli rajoskodás. A képzelődési rajoskodás olyan állapot, amelyben az „ember ismereteinek eredete és képzése körül nem lelke és értelme' törvényeiből, hanem belső homályos érzelmeinek álhatatlan és mulékony képeiből indul ki, és így magának egy oly világot teremt, mely a' jó Istennek rendszerinti és természeti világától egészen különböző.” Idetartozik a vallásos rajoskodás és az „Ifjuság' szokott ábrándozása, melly különbözőle úton-módon, névszerint a' tanuló ifjuság között a' csintalan románok és költeményes munkák' meg nem választott összeolvasása által mindegyre ébresztetik és ápoltatik.” A vallásos rajoskodó az „ő teremtő Urát és Istenét, vagy azt a' Szentet, a' kit imád, előbb érzeményeinek és emberi indulatjainak minden gyarlóságival felruházza, és úgy ülteti család kegyeskedés hév buzgódásai közben mennyei trónusra...” (Edvi Illés Pál, *A' Rajoskodásról*, Felsőmagyarországi Minerva, 1825. október, 416.)

75 GÖNCZY, *Az Özvegy és leánya...*, i. m., 101.

76 KEMÉNY, *Özvegy és...*, I, i. m., 117.

77 KEMÉNY, *Özvegy és...*, III, i. m., 256.

78 *Uo.*, 199.

ványimádó fiad, Sechem, elrabolt?⁷⁹ - mondja Mikes család fejének. A későbbiekben a bosszú történeteként ismert bibliai minta határozza meg Tarnócziné viszonyát a lányrabláshoz.

Tarnócziné vallásosrajongása a regényszereplőiszáma ijesztőnek, Csulainézópontjából egyenesen démoninak minősül,⁸⁰ ám egy idő után Tarnócziné szenvedélyeinek csak egyike lesz. A regény végén „a vallásos vakbuzgóság, a sikerült képmutatás és engesztelhetetlen bosszú csodás vegyülékéből szőtt tervek szálanként kezdtek szemei előtt foszlani.”⁸¹ Tarnócziné tehát nem csupán vallásos rajongó. A Mikes-család iránt érzett gyűlölete összhangban van azzal, ahogyan Kemény a rajongásról írt: „... a szenvedélyek lényegében fekszik, hogy minden ragaszkodás egy gondola thoz, érdekhez vagy célhoz kellő határon túl rajongást szül...”

A vallásos és a képzelődés irajoskodásban szenvedő anyja és a második anyja alakjának szoros kapcsolata jelzi a regényben, hogy többször találunk példát arra, hogy Tarnócziné és Naprádiné – státusa alapján – csupán az epitheton ornansként értelmezhető árva, illetve szép *özvegyként* neveztetik meg. Olykor azonban az olvasóra hárul a feladat, hogy eldöntse: éppen melyik özvegyről is esik szó. Tarnócziné mellett Juditt többször is hangsúlyozott helyettesítő anyaszerepe, s mindkettőjük özvegyi mi-volta⁸² lehetővé teszi, hogy a regény címe egyszerre utaljon mindkettőjükre.

Pálfy Eszter dolgozatában úgy értelmezte a regény lezárását, hogy Judit és Haller Péter feltételezett boldogsága kivezet(hetne) a tragikum világából, illetve Sára és Mikes János tragikus szerelmének alternatíváját jelenthetné. Igaz azonban, hogy az elbeszélő ezt tudatosan rejtve hagyja, s a „regény végén is relativizálja jelentőségét a házasság kósza pletykának való beállításával, hogy aztán még azt is visszavonja.” Az elmondottak alapján úgy látom, a rajongás-irodalom kontextusában szemlélve „pokoli irónia van abban”,⁸³ hogy a regény lezárásában Naprádiné és Haller Péter feltételezett boldogházasságáról olvashatunk. E boldogságugyanis saját nevelőiszerképére nem reflektáló, s a Sára tragikus sorsában szerepet játszó Judit boldogsága. A korabeli

79 KEMÉNY, *Özvegy és...*, II, i. m., 138. Dina történetéről bővebben: Gönczy, *Az Özvegy és leánya...*, i. m., 105–106.

80 KEMÉNY, *Özvegy és...*, III, i. m., 199.

81 *Uo.*, 222.

82 Példák az anya-szerepre: „s így kérte a nagymama Naprádinét – néhai férjének nővérét – egy kedélyes levélben meg, hogy az ő távolléte alatt költözzék a szentléleki várkastélyba, s legyen Sárának második anyjává.” (KEMÉNY, *Özvegy és...*, I, i. m., 64.) „Nem fűzöm tovább a Naprádinéről keringő híreket, miknek ha századrésze is igaz, megfoghatjuk álmélkodását, midőn a nagymama által anyahelyettesé nevezik ki” (*Uo.*, 68.) „Most én vagyok anyád.” (*Uo.*, 112.) Példák a két özvegy megnevezésére: „Most Sebestyén barátom legforróbb vágya az özvegy makacssága miatt ily csin nélkül nem létesülhetett volna” (utalás Tarnóczinéra) (KEMÉNY, *Özvegy és...*, II, i. m., 95.); „Lehetetlen – sóhajtott a özvegy.” (utalás Naprádinéra), „A regényes történetben, melyet az idegen érkezésekor végzett a szép özvegy be, Mihály úr a szerelméért nagy háborút viselt.” (KEMÉNY, *Özvegy és...*, III, i. m., 106.); „Az árva özvegy hoszasan édelg a börtön látható hiányain...” (KEMÉNY, *Özvegy és...*, III, i. m., 274.)

83 Szegedy-Maszák Mihály elemzése használja a kifejezést arra a részletre vonatkoztatva, amikor Sára és Haller Péter esküvőjén a falusi tiszteletes a Római levél VII. részének 2. versét olvassa fel. SZEGEDY-MASZÁK, i. m., 186.

Erdély történetét feldolgozó munkák természetesen nem tudnak e házasságról.⁸⁴ A névtelen történetbúvár barátira való hivatkozás⁸⁵ azonban az én olvasatomban nem azt jelzi, hogy a házasság „kósza pletyka”. A hír relativizálását elsősorban a történelmi regény műfajához, s a történelmi hitelességről szóló kritikusi vitához⁸⁶ való (ironikus) hozzászólásként értelmezném.

Pálfy Eszter tanulmányának másik erénye, hogy a szerelem fiziológiájára irányítja a figyelmet: Sára esetében ugyanis a regény aprólékosan bemutatja érzéseinek testhatását is – összhangban a Kemény-recepció evidenciaként elfogadott állításával, amely szerint a Kemény-regények szereplőinek külső, testi megjelenéséből belső tulajdonságaikra, érzéseikre lehet következtetni. A szerző több példával is alátámasztja azon elgondolását, hogy Kemény a szerelem fiziológiáját a 19. század természettudományos nyelvén írja le. A továbbiakban amellet érvelek, hogy Sára viselkedése, valamint – a Pálfy Eszter által részletesen elemzett – testi reakciói a korabeli orvosi diskurzust figyelembe véve a *rajongás patológiája* alapján is dekódolhatók.

Ehhez ismét érdemes részletesen felidézni a lányrablás-jelenetet, amelyben „Sára ajkirólegy megtört sikoltás hangzék, melynek csengése kettémetszve volt vagy a torok rögtön összevonulása, vagy a leigáztatásban is para ncsoló lélek akaratereje, s mely halk nyögésben hallatá utórezgéseit. S ekkor egy heves rázkódás támadt testén, mely vilányos érintésként futott minden idegen végig és rögtön eltűnt, lázítóhatásának nyomait a föloldott tagokon egészen megszüntetvén. A sikoltás és rázkódás alatt a leányküzdő kezei előbb le hanyatlottak, szután lassan fölemelkedvén saját homlokán keresztül be kulcsolódtak, mint a zé, ki erős agyfájdalmat akar elnyomni, vagy rendkívüli meglepetésből émedni.”⁸⁷ Az erősen késleltetett narrátori kommentár szerint a jelenet során Sára „[a] szerelem éles nézetével tüstént Franciscora ismert, midőn a hölgyrabló arczrostélyát küzdő keze lerándítá. Elbűvöltetve nem birt többé ellenszegülni.”⁸⁸ Sára testi reakcióinak leírása az arisztotelészi poétika alapján klasszikus, egyoldalú a nagnóriszmoszként értelmezhető, ám viselkedésének néhány elemére itt sem találunk magyarázatot. Pálfy Eszter a kortárs orvosi és antropológiai irodalom alapján e részletet úgy értelmezi, hogy a fizikai benyomásból (Mikes János megpillantása) származó hirtelentámadt érzelmhatására Sára testesikoltással reagál, amelyet azonban a lélek akaratereje képes megzabolázni. A villanyfolyadék jelenlétének következménye, hogy a test rázkódása „villányos érintésként” fut végig az idegeken.

84 Nagy Iván kötete szerint Haller Péternek (IV.) két felesége volt. Tarnóczi Sára halála után Pécsi Erzsét veszi el. (NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, V, Pest, 1859, 27–31.) Tarnóczi Sára és Haller Péter házasságáról lásd SZÁDECZKY Lajos, *Az „özvegy és leánya” megosztása Kézdi- Szentléleken (Adalék a székely történelemhez)*, Erdélyi Múzeum, 1897/4, 207–212.

85 „Egy történetbúvár barátom állítja, hogy Haller Péter második neje valami özvegy Naprádiné lett volna, kivel a legboldogabb házassági szövetségben élt. Félek bírálóimtól. Maradjon homályban e kérdés.” KEMÉNY, *Özvegy és...*, III, i. m., 289.

86 E vitákról részletesen: HITES Sándor, *Még dadogtak, amikor ő megszólalt: Jósika Miklós és a történelmi regény*, Bp., Universitas, 2007, 115–132; BÉNYEI, *A történelem és...*, 35–42.

87 KEMÉNY, *Özvegy és...*, I, i. m., 131–132.

88 KEMÉNY, *Özvegy és...*, II, i. m., 115.

Mivel pedig az idegek az agyból indulnak ki, s „bizonyos, hogy az agy kútfeje minden érzésnek,⁸⁹ a lány homlokára teszi kezeit, mint aki erős agyfájdalmat érez.

Ha most visszatérünk a rajongás Fáy által felvázolt fizioológiájához, akkor ott a következőket találjuk: Fáy az emberi tehetség két világról beszél, amelyek részben állatiak, részben erkölcsiek. Az állatiak közé tartoznak a test tagjai és érzékenységei, az erkölcsiekhez a szív érzései, az akarat és megfontoló értelem. Az utóbbi segédei a visszaemlékező és képzelőerő. E tehetségek orgánumai a testben lakoznak: az érzéseknek és az akaratnak a szív, az értelemnek az agyvelő az orgánuma.⁹⁰ Fáy leírásában még jól érzékelhető az a jelenség, amelyre Kucserka Zsófia hívta fel a figyelmet: a XIX. század közepén a szív valóban az érzelmek székhelye, a lokális azonosságból fakadó metonimikus viszony van a szív hangalak és annak 'szeretet, érzélem' jelentésmezeje között.⁹¹

Számunkra most azonban az agyvelőben lokalizált képzelőerő lesz lényeges, mely a lélek alsóbb tehetségei közé tartozik, s Fáy szerint csak mulasztó (negativa) nevelést kíván, mivel a természet azt kellőképpen kipalléroztta.⁹² A fontoló értelem és az akarat tartozik azon tehetségek közé, amelyek pallérozása kívánatos.⁹³ Fáy a lélek állapotát metaforikus szinten e tehetségek harcaként jeleníti meg, s minden baj forrása az, ha „két zajos, szilaj és ragadó tehetség, az uralkodásra termett nemesebb tehetségek minorennis állapotjukban, mint egy hatalmas bitangoló (Usurpator) magának ragadja az uralkodó pálczát, a mazok ezért véle megvívni elégtelenek lévén.”⁹⁴ Komoly veszélyekkel jár, „ha a' csendes, szelíd megfontoló értelem helyében a' tüzes zabolátlan képzelő erő ül az uralkodó székbe.”⁹⁵ Míg a megfontoló értelem „kegyelmességgel és szelídséggel mint egy jó Fejedelem igazgat”, addig a képzelőerő „zabolátlankicsapongással parancsol.” Az „Akarat eleinte harczol, de véle nem bírván megadja magát.”⁹⁶

Orvosi szempontból a képzelőerő (nem kívánatos) fejlesztése a test inainak „szüntelen való izgatásával” jár, s „inbeli nyavalyákat” eredményez: többek között főfájást, minthogy „a vér azon tagba tódul, a melly legtöbbet munkálkodik.”⁹⁷ Fáy szerint semmiféle testi betegségnek nincs olyan „lennyomó ereje” és befolyása a lélekre, amint az elérzékenyülés okozta „inbeli nyavalyáknak”, mely végül az életkedv és az életerő felszámolásához vezet.⁹⁸ Az elérzékenyülés pedig legtöbbször (mint korábban láttuk) az érzékeny nevelés következménye.⁹⁹ Az inbeli nyavalyák elszaporodásának és az életunalomnak egyenes következménye az öngyilkosság.¹⁰⁰

89 KÖTELES Sámuel, *Philosophiai anthropologia*, Buda, 1839, 39.

90 FÁY, i. m., 42–43.

91 KUCSERKA Zsófia, *Könyvbe vésett jellemek: A szereplői karakter Kemény Zsigmondnál és a 19. századi magyar regényben*, Bp., Ráció, 2017, 24–25.

92 FÁY, i. m., 53.

93 Uo., 55–56.

94 Uo., 58.

95 Uo., 69.

96 Uo., 70.

97 Uo., 71. A képzelőerő hatása az inakra (idegekre): Uo., 111–112.

98 Uo., 113.

99 Uo., 119.

100 Uo., 133.

E rövid összefoglalásból jól látszik, hogy van néhány hasonló eleme Fáy, illetve a Pálffy Eszter által idézett Köteles Sámuel és Mészáros Károly antropológiájának. Ilyen a test és lélek kapcsolatainak kölcsönössége vagy az idegek szerepének hangsúlyozása az érzékelésben, csak hogy Fáy az utóbbit inaknak¹⁰¹ nevezi. A legfontosabb különbség az, hogy Fáy leírásából hiányoznak az idegek kapcsán a delejességhez/magnetizmushoz kapcsolható szótár elemei. Ettől függetlenül érdemes Fáy tipológiája alapján megközelíteni Sára viselkedését, sakkora lányrablás-jelenetben a „hatalomátvitel” pillanatait látnunk. Vélhetően az a pillanatot, amikor a megfontoló értelm elveszíti a csatát. Az akarat – ahogyan Fáy írja – „eleinte harcol, de véle nem bírván megadja magát.” Sára agyfájdalma e kód szerint (Naprádiné fokozatos előkészítésének köszönhetően) összefüggésbe hozható a képzelőerő dominanciájával, amelynek központja ugyancsak az agy: „a vér azon tagba tódul, amelly a legtöbbet munkálkodik.” Sára viselkedésében később az ínbéli nyavalyák elhatalmasodására utalnak a könnyek, az ájulás és végül az öngyilkosság.

Természetesen e hasonlóságok ellenére is problematikus lehet az 1810-es évek közepén publikált Fáy írás alapján dekódolni az 50-es években született Kemény-regényt. Érdemes ezért egy másik szöveget is felidézni: Schwartzter Ferenc, az első magyar tébolyda alapítójának munkáját: *A lelki betegségek általános kór- és gyógytanáról*. S ha Fáy munkája a regényhez képest korai, akkor természetesen elmondhatjuk azt is, hogy Schwartzter munkája (közvetlen kontextusként legalábbis) kései.¹⁰² Ám a szerző 1858-as kötete elsősorban J. Guislain és Esquirol (tehát a XIX. század első harmadában született) elmekórtani rendszereinek összefoglalása.¹⁰³

Schwartzter könyvének első nagyobb fejezete részletesen foglalkozik az elmebetegségek okaival. Ezek között szerepel a hajlam, a véralkat, a nem, a kor, a nevelés, a kormányalak (kormányforma), az évszakok és az éghajlat, a mesterség, a betegségek és a vallás. A Kemény-regény szempontjából célszerű a nem, a nevelés és a vallás problémáit szemügyre vennünk. Schwartzter összefoglalása alapján a nők veszélyez-

101 Lásd a szótár címszavát: „Köz. ért. használtatik ideg helyett.” *A magyar nyelv szótára*, III., szerk. CZUCZOR Gergely – FOGARASI János, Pest, 1865, 77–78.

102 Schwartzter Kemény Zsigmonddal nagyjából egy időben látogatta a Bécsi Egyetem orvoskarát. Kemény orvositanulmányaira vonatkozó adatokról, illetve a ezzel kapcsolatos kétélyekről lásd: DOBÁS Kata, *Mélység és magasság: Kemény Zsigmond és Zord idő című regényének erdélyi recepciója a 20. század első felében*, Irodalomtörténet, 2015/1, 3–20, 8–9. Schwartzter Ferenc munkásságáról: HORÁNSZKY Nándor, *Schwartzter Ferenc és Schwartzter Ottó jelentősége a magyar pszichiátria történetében = Az Országos Orvostörténeti Könyvtár közleményei*, 15–16, szerk. PALLA Ákos, Bp., 1959, 82–87.

103 ESQUIROL, Jean Étienne Dominique (1772–1840) fontosabb munkái: *Des passions considérées comme causes, symptômes et moyens curatifs de l’aliénations mentales* (Páris 1805); *Des établissements des aliénés en France et des moyens l’améliorer le sort de ces infortunés* (Páris 1819); és több pszichiátriai dolgozata jelent meg a *Dictionnaire des sciences médicales* című kiadványban. Guislain Joseph (1797–1860) jelentősebb munkái: *Traité sur les phrénopathies* (1833), *Leçons sur les phrénopathies* (1852). Schwartzter kötete elsősorban a törvényszéki orvostannal foglalkozó fejezetben követi Guislain elveit, a többi fejezetben Esquirol munkáira támaszkodik. Vö. KÖVÉR György, *Hysteriától a tébolyodottságig (Klára és Emma párhuzamos esettörténete)*, Korall, 2005/november, 68–96, 69–73.

tettebb helyzetben vannak a lelki betegségek szempontjából, s ennek egyik oka nagyobb érzékenységük, ami csak tovább fejlődik a „náluk elterjedtebb oly művek olvasása által, melyek képzelődésüket felizgatják a nélkül, hogy elméjük hasonló mértékben fejlődnek.”¹⁰⁴ Esquirol álláspontját közvetítve említi, hogy a nők a vallási őrjöngésre és a szerelmi őrjöngésre is fogékonyabbak a férfiaknál.¹⁰⁵ Az elmebetegségek kialakulásában épp ezért a nem megfelelő nevelés is szerepet játszik, s a lányok esetében sokszor a „zabolátlan előszeretet a regényes, hiu élet iránt még neveltetik, semhogy elnyomatnék.”¹⁰⁶ A másik lehetséges veszélyfaktor a vallás. S ha a vallási eszmék csupán „a képzelőerőt csigázták túl, akkor belőle könnyen oly elmebetegségi alak fejlődik ki, de bár melyiknél is veszélyesebb: mert az egyszer már elfogadott vallási fogalmak, kizárnak minden egyéb meggyőződést, s a józan okszerű alapra nem hallgatnak.”¹⁰⁷

Schwartzter a következő fejezetben a megismerő képesség egyes fokaihoz kapcsolható káros hatásokat elemzi. A legalsóbb megismerő tehetség „a legtágasbb értelemben” felfogott képzelőerő. Ha a képzelőerő „túlsúlyt szerez az érzéki benyomásokon és magasabb ismerőképességeken”, annak kisebb fokban az „éber álmodozás”, „a külső valóság semmire becstülése” s az „érzékenység fogékonytalansága a benyomások iránt a z ábrándozás belső tüneményeinek élénk foglalkozása miatt” lesz a következménye.¹⁰⁸ Ha azonban az „ábrándozási állapot” maradóvá válik, akkor a belső világnak a külsőtől való megkülönböztetése végképp megszűnik. Az elme ezen zavarára Schwartzter szerint a művészek és a költők fogékonyabbak. Az elmebetegségek kezelésében minden veszélyes tehát, ami a képzelőerő és a szenvedélyek felizgatásával jár. Ezért is törölték el a tébolydákban a játékszíni szórakozást, ami nemcsak nem használ, hanem árt is a betegnek.¹⁰⁹

Ha most összevetjük Schwartzter elképzelését az *Özvegy és lánya* megfelelő részleteivel, akkor ismét sok hasonlóságot találunk. Schwartzter (akár csak korábban Fáy) nagy jelentőséget tulajdonít az képzelőerő¹¹⁰ túlzott dominanciájának a nevelésben, s ezt részben a nem megfelelő olvasmányok és a színjáték káros hatásának tulajdonítja. A „részletes részben” kidolgozott kórismék egyike akár Sára esetének leírása is lehetne. A mai olvasó számára meglepő lehet, hogy a szerelmi téboly vagy

104 SCHWARTZTER Ferenc, *A lelkibetegségek általános kór- és gyógytana, törvényszéki lélektannal*, Pest, 1858, 49.

105 *Uo.*

106 *Uo.*, 51.

107 *Uo.*, 57.

108 *Uo.*, 70.

109 *Uo.*, 97.

110 A Tudományos Gyűjtemény anonim értekezése ugyancsak a képzelőerő szerepét hangsúlyozza a „léleknyavalyák” esetében: „A léleknyavalyáinál igen fontos szerepet játszik a képzelőtehetség, s felette keveset találhatni közöttök, mellyeknek kiképzésére ez vagy munkátlansága, vagy szerfelett élénk munkássága és hamis előterjesztési által legtöbbet ne tenne; de valamig az ész a képzelőtehetség gyengéje vagy kicsapongásai mellett joga it megőrzi, s az akarat fonák tettekre nem ragadtatik, mind addig nem lehet a képzelőtehetség rendtelenségeit a saját képi, s szorosabb értelemben vett léleknyavalyák közé számlálni.” *Általános észrevételek a gondolkodás műszereinek beteges állapotáról*, Tudományos Gyűjtemény, 1838, XII. kötet, 85.

más néven szerelmi bántalom (Erotomanie, Libeswahnsinn) olyan elmebetegségek mellett szerepel, mint a gyújtási őrültség (Pyromanie), a lopási őrültség (Kleptomania), az iszákossági őrültség (Delirium tremens potatorum) vagy a gyilkolási őrültség (Monomanie homicide). A szerelmi téboly Schwartzter szerint megkülönböztetendő a méhdühtől vagy a bujálkodástól, mert ezeknél a baja nemzőrendszerből ered, melynek ingerlése az agyra hat. Ám a szerelmi téboly a „képzelőerő játéka által támad”, s a beteg szerelme tárgya részéről „kegyenyilvánításról nem is álmodik.”¹¹¹ Előfordul, hogy szerelmük tárgya csak képzelt, vagy olyasvalakihez vonzódnak, akik rangjuk, vagyonuk vagy egyéb okoknál fogva szenvedélyüket nem viszonzhatják, vagy ők maguk nem is gyanítják, hogy ilyen érzet tárgyai és gerjesztői.¹¹² A kórban szenvedők szenvedélyeiket gyakran magukba zárják, s a baj természetét sokszor csak szorgos kutatás után sikerül megismerni. A betegek szomorúak, hallgatók, s a betegség sokszor vezet öngyilkossághoz.¹¹³ A kór-ok kutatás Schwartzter szerint arra az eredményre vezet, hogy a betegség ingerlékeny vérmérsékletű fiataloknál a képzelőerő izgatásának eredménye. Oka lehet akár a „célyszerűtlen felingerlő olvasmány”, akár „elkényeztetett henye élet”, akár nem megfelelő bánásmód. A betegség kitörését a megnagyobbodott ideginger okozza, s „a betegség széke a főben van.”¹¹⁴ S mivel a szerelmi téboly valóságos elmebetegség, úgy kell kezelni, mint a többi agybántalmakat. Sok esetben a házasság az egyedüli eszköz, ami ebben az esetben hatással bír. Ám a kezelést gyakran éppen az nehezíti, hogy „a hervadás oka rejtett.”¹¹⁵

Schwartzter leírása szerint tehát a szerelmi bántalom ezen típusa patológikus jelenség. A Honderü 1843-ban publikált cikksorozata ha nem is patológikusnak, de problematikusnak látja az úgynevezett „rajongó szerelem” típusát. Mert a szerelemnek a szívben kell mindazáltal „kezdődnie és képződnie. Hol a szív nem ébreszti fel a képzelőerőt ott szerelem nem támad.” A képzelőerő ugyanis önmagában nem képes egyebettenni, mint annak „alképételőállítani”, aminemsokára „feloszli saját semmiségébe.” Ez a „phantásia’ mámora”, mely feltűzelve „egy szép alaktól, kellemes külsőtől, s kivált bizonyos érzéki ingertől összekeveri a talált vonásokat ollyakkal, mellyeket saját kamrájából szed elő, azokból egy eszményi egészet képez, mellyet átvisz a valóságra, s utoljára ezzel végkép összetéveszt.”¹¹⁶ E szerelem-felfogást az jellemzi, amit Sára kapcsán Gönczy Monika, Bényei Péter és Pálfy Eszter tanulmánya is hangsúlyozott: Sára valójában Franciskó karakterébe szeret bele, hiszen a szerepet játszó férfinak a nevét sem tudja. Gönczy Monika elemzése szerint Sára tragédiája abból fakad, hogy az olvasott cselekvésmintát tartja megelégedőnek, s ezt a darabot

111 SCHWARTZTER, i. m., 131.

112 Uo., 132.

113 Uo.

114 Uo.

115 Uo., 133.

116 N.L., *Közlemények a szív világából, VIII: Szerelem és Phantásia*, Honderü, 1846/5, 81. A folytatásokban közölt értekezés szerzője Nádaskay Lajos. A munka Ehrenberg könyvének magyar nyelvű fordítása és átdolgozása. (Friedrich EHRENBURG, *Euphranor über die Liebe: Ein Buch für die Freunde eines schönen, gebildeten und glücklichen Lebens*, Wien, 1809. Az erről szóló vitát lásd: Pesti Hírlap, 1847. június 10., 387. N[ádaskay]L[ajos], AP.H. újdonságírójának, Honderü, 1847/24, 484.)

játssza tovább a valóságban is.¹¹⁷ Pálffy Eszter arra hívja fel a figyelmet, hogy Sára és Naprádiné párbeszédéből kiderül, Sára egyedül abban biztos, hogy szerelme szépségben felülmúlja a többi férfit, valamint feltételezi műveltségét: „A szerep mögötti férfiról semmit sem tud: a jósággal és a gazdagsággal ellentétben a szépség az a jellemző, amely Franciskó szerepében is megmutatkozott.” Sára és Mikes János ezt követően csak háromszor találkoznak, s csupán néhány mondatot váltanak egymással. Mikes János sokáig semmit sem tud az általa kiváltott érzelmekről.

Milyen sors vár tehát a „phantasia mámorából” születő szerelemre? A rajongásról szóló irodalomban Don Quijote Dulcinea iránt érzett szerelme a rajongó szerelem iskolapéldája, aki Aldonza Lorenzót választja szíve hölgyének, ám ő „mit sem tudott az egész dologról, s rá sem hederített.”¹¹⁸

Wieland rajongás-regényében Don Sylvio az erdei sétája során fellelt arcképebe szeret bele. Részben hasonló problémát mutat be a Werther – Lotte-szerelme, amelyet Laczházi Gyula monográfiája Karl Eibl és Katja Mellmann nyomán entuziasztikus szerelemnek nevez,¹¹⁹ s még inkább Kayser Werther-utánzata, a Kazinczy által fordított Bácsmegey. A rajongásneveléseméleti és orvosi diskurzusa felől szemlélve nagyon is érthető, hogy Kazinczy 1814-es Bácsmegey-kiadása hangsúlyos változtatást hajt majd végre a fordításon, s az epilógusban Bácsmegey nézőpontja mellett immár Mancsi nézőpontjából is láthatóvá válik a történet. Mancsi elbeszélése – mint Szilágyi Márton megjegyzi – „utólagosan olyan mértékben értelmezi át Bácsmegey viselkedését is, hogy az önmagában, saját viszonylatai között még következetesnek tűnő értékrend örültségnek minősül.”¹²⁰ Meglehet, hogy pusztán esztétikai szempontból e változtatás nem volt szerencsés, viszont ezzel a gesztussal olyan olvasói pozíciósikerült megteremtene, amely szerint Bácsmegey szerelmi rajongása patológikusként értelmezhető. E gesztus ekkortájt éppen azért válik szükségessé, mert a Werther fogadtatása nemcsak azt mutatta meg, hogy felbomlik a morális és esztétikai ítélet alapvető egysége,¹²¹ hanem azt is, hogy a szereplő tragikus sorsa nem feltétlenül elrettentő példa az olvasók számára.

Természetesen tovább folytathatók a példák: Kölcseynek a rajongó szerelem történeteként is értelmezhető novellájában (*A' vadászlak*) az a kérdés merülhet fel,

117 GÖNCZY, *Az Özvegy és leánya...*, i. m., 99., BÉNYEI, *A történelem és a...*, i. m., 306–307. Papp Ferenc monográfiája Sára érzelmeinek és olvasmányainak kapcsolatára hívja fel a figyelmet: „Ábrándjain magányos álmodozásai s regényes olvasmányai hagyta nyomot, mégis leginkább felékesíti eszményképét az élénk képzelet.” PAPP, i. m., 275.

118 CERVANTES, *Az elmés és nemes Don Quijote de la Mancha*, I, ford. BENYHE János, SOMLYÓ György, Európa, Bp., 2005, 43.

119 LACZHÁZI Gyula, *Társasság és együttérzés a felvilágosodás magyar irodalmában*, Ráció, Bp., 2014, 155; KARL EIBL, *Die Entstehung der Poesie*, Insel, Frankfurt am Main, 1995, 129; KATJA MELLMANN, Güte – Liebe – Gottheit: Zur Präzisierung des utopischen Gehalts von Goethes „Stella”, *Aufklärung*, 2001/13, 103–147, 113.

120 SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 400; ill. SZILÁGYI Márton, *Az érzékeny levélregény magyar variációja: Kazinczy Ferenc: Bácsmegey össze-szedett levelei*, Széphalom, Kazinczy Társaság Évkönyve, 2009, 25–27.

121 Klaus R. SCHERPE, *Werther und die Wertherwirkung: Zum Syndrom bürgerlicher Gesellschaftsordnung im 18. Jh.*, Zürich, Bad Homburg, 1970, 27; RÁKAI, i. m., 243.

hogyan vajon nem lehetséges-e, hogy gyermekgyilkos a főhős rajongásának tárgya. Másik novellájában, *A' kárpáti kincstárban*, a narrátori szólam segítségével az olvasó pontosan tudja, amit a novella hőse, Erdőhegyi nem: Áringer Nelli iránti érzelmi meglehetősen egyoldalúak. Az iránta érzett szerelem – ahogy Laczházi Gyula fogalmaz – „csak képzelete kontrollálatlan működésének, öncsalásnak tudható be.”¹²² A rajongó szerelem irodalmi ábrázolása és közvetett értékelése szempontjából tehát nemcsak az a lényeges, hogy a szerelmes(ek)re végül milyen sors vár, s ebből miféle következtetés vonható le, hanem az is, hogy a szereplők és az olvasó számára mi válik láthatóvá a kapcsolat érzelmi hátteréből. Ez pedig elsősorban elbeszéléstechnikai kérdés.

Mit tanít, illetve tanít-e egyáltalán valamit a rajongó szerelemről az *Özvegy és leánya*? Sára és Mikes János sorsát szemlélve a regény első pillantásra azon művek sorába illeszthető, amelyek a rajongó szerelem súlyos kudarcával végződnek, így annak kritikájaként is felfoghatók. De vajon Sára Mikes Jánosban a „saját légművét”¹²³ szereti-e csupán, s mindez kizárólag a „phantasia sugalma”?¹²⁴ Nádaskay Ehrenberg fordítása ugyanis olyan lehetőségről is tud, amelyben „valódi szerelemből származik, ha a képzelőerőnek igen nagy befolyást engedünk. A valódi szerelemnek első forrása azon, habár többnyire csak homályosan érzett szükségletben áll, egy rokonsághoz csatlakozni; oly szükségletben, melly mindig a természetben leli alapját, de egész elevevényében gyakran csak a tárgy által ébresztetik fel, mely neki megfelel.”¹²⁵ Sára is emlékezhetünk, hogy Fáy értekezése sem vitatta a rajongás pozitív vonásait, hiszen az andalgás (Schwärmerey) szüli a „Szépért s Jóért való buzgóságot”, a „Sympathia” érzését. Rokonsághoz-e tehát Sára és Mikes János? E kérdés megválaszolásához nyújthat segítséget Pálffy Eszter megállapítása, mely szerint a regény Sára és János érzéseit a kevés interakció ellenére is részletesen ábrázolja. Értelmezésében belső monológjaikból és az elbeszélő leírásaiból bontakozik ki egymás iránt érzett vonzalmuk, amely egész létüket meghatározza. Ám ez számukra mindvégig rejtve marad, csak az olvasó számára válik megközelíthetővé mindkét szereplő belső világa.

E Kemény-regény elbeszéléstechnikai jellegzetességeit elemezve Szegedy-Maszácz Mihály monográfiája egykor arra hívta fel a figyelmet, hogy az elbeszélő értelmezéseinek viszonylagos ritkasága nyilvánvalóan jelzi, hogy az *Özvegy és leánya* meglehetősen önálló olvasóra számít. A belső nézőpont kitüntetett szerepével magyarázható, hogy a regény már kezdeti szakaszában is öntudatok párbeszédéhez hasonló. Különböző magatartásokat mutat be, amelynek értékeléséhez ugyan ad némi fogódzót, de végső soron az olvasóra bízva annak eldöntését, hogyan is vélekedjenek róluk.¹²⁶ Mikes János és Sára szerelmére vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy a szerep-

122 A főhős képzetének kontrollálatlan működéséről: LACZHÁZI, *i. m.*, 168; a képzelőerő szerepéről Kölcsey novelláiban: GYAPAY László, *Történetek a képzelőerő hasznáról és káráról: Az ábrándozás formái Kölcsey novelláiban = A fantázia hippogriffje: A romantikus képzelőerő elbeszélhetősége*, szerk. NAGY Beáta, SURÁNYI Beáta, UJVÁRI Nóra, Bp., Reciti, 2017, 37–38; ZÁKÁNY TÓTH Péter, *A képzelőerő betegségei: Kölcsey: Nemzeti hagyományok, A' kárpáti kincstár, Töredékek a vallásról*, (kézirat).

123 NÁDASKAY, *i. m.*, 81.

124 *Uo.*

125 *Uo.*

126 SZEGEDY-MASZÁCZ, *i. m.*, 178–179.

lők belső monológja, a többi szereplővel folytatott dialógusuk, illetve az elbeszélő leírásában megfogalma zott jellemzésük együttesen teszik lehetővé az olvasó számára, hogy akár Naprádiné kommandáló logikája, akár más szempontok alapján felmérje a kapcsolatban rejlő lehetőségeket. Ennek eredményeként – jó eséllyel – ne csupán a rajongó szerelem elrettentő példáját lássa benne, hanem „rokonylények találkozását”, így elszalasztott lehetőséget is.

A másik kérdés, a mit érdemes feltennünk: miként értelmezhetjük éppen egy regényben a rajongás-diskurzuson keresztül megfogalma zott olvasáskritikát? Judit (és részben Sára) könyvtárát jellemezve az elbeszélő a kor irodalmának ismertetésébe bocsátkozik: „... olvasóim hihetőleg százból sem ismernek egyet. Akkor nagy körök és nagy hatásuk volt. Utóbb némelyike a ponyvairodalomba bejutván, hoszasan tengett a tükör háta mögé szurva vagy a mestergerendán.”¹²⁷ Kemény itt, illetve elméleti írásaiban is megfogalma zza e szövegek minőségével kapcsolatos kritikáját,¹²⁸ ám a problémát nem kizárólag a művek színvonala jelenti. Végső soron egyetértek Dobás Kata megállapításával, mely szerint „a nyomtatott szöveg olvasása *önmagában* sem Keménynél, sem a regény világában nem elvetendő vagy veszélyes cselekedet. Az *Özvegy és leánya* inkább az olvasás mint befogadás értelmében hívja életre azokat a lehetőségeket, amelyek akár tragikus eseményeket is képesek lesznek kiváltani. Az értelmezés elsősorban akkor válik veszélyessé... ha a reflexív viszony megszűnik olvasó és olvasott között.”¹²⁹ Maga az *Özvegy és leánya* a zomban olyan regény, amely jelentősen megnehezíti a rajongás-diskurzus szempontjából problematikus azonosuló, illetve a mintakövető olvasói magatartást. Ennek egyik eszköze a mesei funkciók átfordítása, illetve együttes jelenléte: Judit például egyrészt segítőtárs, másrészt károkozó, démoni figura. A drámai szerepkörök analógiája mentén is érvényesül a határhelyzet. Mint Bényei Péter megjegyzi: Naprádiné alakja komikus és tragikus szerepkörök határán mozog, akár csak Haller Péteré.¹³⁰ Az elbeszélői magatartás változatossága¹³¹ ugyancsak ártértelemzi a lezárásban felidézett varázsmese-szüzsét, a házasságukban kiteljesedő happy endinget. Más megközelítésben maga a történet melodramatikusszerelmi románcként azonosítható, alakformálása a zombankettős: megtalálható benne a románca jellemző egyenesség és éna zombosság, illetve a komikus-szatirikus jelleg.¹³²

Noha e jellegzetességek a Kemény-regények többségéről elmondhatók, az *Özvegy és leányában* hangsúlyozott szerepet kap az irodalmi, bibliai, mitológiai minta-

127 KEMÉNY, *Özvegy és...I*, i. m., 92.

128 Különösen Kemény Zsigmond *Élet és Irodalom*, illetve *Szellemi tér* című írásában. Kemény elméleti állásfoglalásáról és szerkesztői eljárásáról bővebben: HANSÁGI Ágnes, *Kemény Zsigmond, a Pesti Napló, az „olvasási vágy” és egy drámai költemény*, *Studia Litteraria*, 2014/3–4, 25–50, 31–34.

129 DOBÁS Kata, *„Ilyen kár örvendők a reformátusok, de csak az asszonyok”*: *Bibliaolvasatok és olvasásmódok Kemény Zsigmond Özvegy és leánya című regényében*, *Szépirodalmi Figyelő*, 2017/5, 59–70, 69.

130 BÉNYEI, *A történelem és...*, i. m., 279–280.

131 IMRE László, *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996, 278–280.

132 NYILASY Balázs, *A 19. századi modern magyar románc*, Bp., Argumentum, 2011, 303.

követés lehetősége. A szereplők sorsa azt mutatja, hogy a mintakövetés még az azonos szerepkörben mozgó hősök számára is kudarcra ítélt. Mint Eisemann György elemzése hangsúlyozta: Sára és János Franciscotörténetét próbálják továbbjatszaní, ám Mikes János eltéved a felkínálkozó szövegek között. A bádogjelmezes lányszöketés másik széphistória i jellegű epizódja nem megoldást kínál, ha nem katasztrófát idéz elő, vagyis nem folytatódhat a boldogító szüzse.¹³³

Az *Özvegy és leányában* a szereplők által választott, illetve felidézett történetminták és történetelemek nem folytatják és kiegészítik, hanem éppenséggel visszajára fordítják és felülírják egymást: így hoznak létre egy sajátos, megismételhetetlen történetet. A képzelődési rajongás jelenségére reflektáló Kemény-regény ezek segítségével képes megakadályozni azt, hogy maga is az azonosuló, mintakövető olvasói magatartás prédájává váljon. Épp ezért tartom lényegesnek, hogy a verses regények lelkes olvasója, Judit, a lányrablást követően majd kétségbeesetten keresi, s nem találja az analógiát *saját* történetük és *mások* története között: „Bárcsak! emlékezném valamely verses krónikából vagy regényből a miénkhez hasonló helyzetre!”¹³⁴

Összefoglaló

Pálfy Eszternek e folyóiratban olvasható tanulmánya meggyőzően érvel a mellett, hogy a korábban mellékszereplőnek tekintett Naprádiné a szerelemkonceptió felől tekintve Kemény regényének egyik kulcsfigurája. E korreferátum egyetért Naprádiné kitüntetett pozíciójával, ám regénybeli szerepét, az olvasáshoz és a szerelemhez való viszonyát a rajongás (enthusiasmus) (Schwärmerei) XIX. fogalma felől interpretálja. A Platónnál még alapvetően pozitív értelemben előforduló rajongás (enthusiasmus) Luther értelmezése nyomán negatív felhangot kap. Ő főként az 1520-as, 1530-as évek millenarista protestáns mozgalma it nevezte rajongónak. A vallási kontextusból a kifejezés átkerült az orvosi, politikai, morálfilozófiai, esztétikai és pszichológiai diskurzusba, s jelentése döntően negatív volt. Kemény regényei esetében többnyire a politikai és a vallási rajongás aspektusát hangsúlyozza a szakirodalom. Ám a 19. század elején a fogalomnak egy neveléelméleti aspektusa is létezett. Ez alapján a regényben Tarnócziné a vallásos rajongást, Naprádiné pedig a képzelődési rajongást képviseli. Sára tragédiája szempontjából meghatározó e két nevelési attitűd, amelynek eredményeként Sárából szerelmi rajongó válik.

133 EISEMANN György, *Elhallgatás, beszéd, szubjektum Kemény Zsigmond regényeiben*, Iskolakultúra, 2007/1, 41–47, 44.

134 KEMÉNY, *Özvegy és...I*, i. m., 149–150.

Daughter of widows**Religious, imaginal and amorous enthusiasm in Zsigmond Kemény's novel
Özvegy és leánya (Commentary on Eszter Pálffy's paper)**

Eszter Pálffy's paper, published in the current issue, makes a convincing case for the importance of Mrs Naprádi in Kemény's novel, especially with regards to the concept of love. This commentary confirms the unique importance of Mrs Naprádi, however, interprets her role in the novel and her attitude to reading and love from the perspective of the nineteenth-century concept of enthusiasm (*Schwärmerei*). *Enthusiasmus*, a principally positive term in Plato, receives a negative undertone in the wake of Luther's interpretation. From the religious context, the term transfers into the realm of medical, political, moral-philosophical, aesthetic and psychological discourse, and assumes a predominantly negative meaning. In the case of Kemény's novels, criticism usually stresses political and religious enthusiasm. However, in the early nineteenth century, the term was also associated with an aspect of people's education. Based on this, Mrs Tarnóczi represents religious enthusiasm, while Mrs Naprádi represents imaginal enthusiasm. These two educational aspects play a fundamental role in the tragedy of Sára, as they give rise to her amorous enthusiasm.

KRITIKAI LAPOK

Fajt Anita

Izolációtól börtönig: A régi magyarországi tudós társaságokról

(*Learned Societies, Freemasonry, Sciences and Literature in 18th-century Hungary: A Collection of Documents and Sources*, ed. Réka LENGYEL, Gábor TÜSKÉS, Bp., MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2017.)

A Lengyel Réka és Tüskés Gábor szerkesztésében 2017-ben megjelent forrásgyűjtemény latin, német és angol nyelven, angol kommentárokkal adközreszövegeket a 18. századból. Ezek két egységbe rendeződnek; az elsőben különböző tudós társaságok alapítására törekvő kezdeményezésekhez kapcsolódó források találhatók (*Sources for the History of the Academic Movement and Learned Societies*), a másodikban pedig a szabadkőművesség magyarországi történetére vonatkozó szövegek olvashatók (*Sources for the History of Freemasonry*).

Az elmúlt néhány évben számos konferencia és kiadvány helyezte vizsgáldásának középpontjába a 18. századi magyarországi irodalom különböző jelenségeit és tette fel kimondva vagy kimondatlanul a kérdést: a 21. században mennyire érvényesek még a magyar felvilágosodással kapcsolatos korábbi nézeteink? A 2017-es év termékenységevel külön is kiemelkedik. A következőkben ismertető gyűjtemény az MTA Irodalomtudományi Intézetének XVIII. századi Osztálya által 2017. október 11–15. között szervezett *Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa* című nemzetközi konferenciájára időzítve jelent meg;¹ a különböző országokból érkező előadók a tanácskozáson kézhez is kapták a kötetet. A konferencia szervezői, az ITI XVIII. századi Osztályának munkatársai Tüskés Gábor vezetésével a jelen forrásgyűjtemény mellett a Magyar Nemzeti Múzeumban egy kamarakiállítást is összeállítottak (*Fénykeresők: Felvilágosult társaságok, irodalom és tudomány Közép-Európában*), amelyhez kétnyelvű katalógust is készítettek.² Mint friss kutatási eredményeket tartalmazó gyűjteményt, meg kell még említenia a 2015-ös Re-

¹ A konferencia programját és konferencia-kiadványát lásd: <http://iti.btk.mta.hu/images/Felvilagosult-tarsasagok-konferencia-2017-oktober.pdf>, <http://reciti.hu/2017/4262>. (letöltés ideje: 2019. 04. 05.)

² *Fénykeresők: Felvilágosult társaságok, irodalom és tudomány Közép-Európában: Kommentált forrásgyűjtemény a Magyar Nemzeti Múzeum kamarakiállításához 2017. október / Lichtsucher: Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa: Kommentierte Quellensammlung zur Kabinetausstellung des Ungarischen Nationalmuseums, Oktober 2017*, szerk. Csörsz Rumen István, HEGEDÜS Béla, KISS Margit, LENGYEL Réka, TÜSKÉS Gábor, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum / MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete, 2017.

bakucs-konferencia konferenciakötetét is, amelynek feltett célja volt, hogy a korai felvilágosodás európai műhelyeiben megfogalmazott újabb, különösen a vallási gondolkodáskörében megjelent előzményekre vonatkozó felismerésekkel gazdagítsa a magyar kutatásokat.³ De nem csak a felvilágosodás irodalmának kutatói örülhetnek a naprakész szakirodalomnak. A szabadkőművességre vonatkozóan a Péter Róbert és Szentpéteri Márton szerkesztésében megjelent *Helikon* folyóirat 2016/4-es száma (*Szabadkőművesség: Új irányok a 18. századi európai maszonéria kutatásában*) ismerteti a legújabb kutatásokat ebben a témában.⁴ A jelen ismertetőben recenzált gyűjtemény legszorosabban talán Tüskés Gábor korábbi, magyar nyelvű szövegeket közreadó, magukra a forrásokra nagyobb figyelmet irányító törekvéseibe illeszkedik: az általa – a második kötetet már Lengyel Rékával közösen – szerkesztett *Magyarországi gondolkodók, 18. század: Bölcsészettudományok* sorozat két kötete ennek a gyűjteménynek az elődjeként értelmezhető.⁵

Az elmúlt néhány év csak röviden felsorolt kiadványainak is hála – a melyek persze fontos szövegkiadói tradíciókra építkezettek, legyen itt csak a *Magyarországi tudósok levelezése* kiemelve – lassan adott a lehetőség, hogy új képet rajzoljunk a magyar felvilágosodásról. De hogyan látta tja a korszakot az itt recenzált kötet? A gyűjtemény szerkesztői a kötet elején található első latin mottóval némiképp előre is vetítik, hogy milyen narratívában látják a magyarországi tudóstársaságok 18. századi történetét.⁶ Perliczi Dániel ezt a kiábrándultságról tanúskodó epigrammáját 1768. január 25-én küldte Weszprémi Istvánnak. Perliczi ugyanebben a levélben részletesebben is kifejti csalódottságát:

„Ezerszer bánom, hogy valami ennek előtte 40 esztendővel (a' mint az Wittebergai testimoniumhul ki tetzik) engemet, az Academiakon, Professornak kívánták 's tartoztatták, sőt Bruxellában is, pro medico Aulico, acceptáltattam volna, ha a Religio nem obstált volna, a helytet hogy ezen, Tudományokat nem esmerő, becsülni nem tudó, Hazában visza jöttem, inkább ott nem marattam, mivel, csak sovány, városi és vármegyei praxisban (tudatlan chirurgusokkal, majd nem egy rangban) iffiuságomat, idomét, 's erőmet, kellett töltenem. Ugyan azon Religio obstált, hogy bányá városokban is, Mathesisemnek, hasznát venni, se nem tutták, se nem akarták.”⁷

3 *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. BALÁZS Mihály, BARTÓK István, Szeged, SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, 2016.

4 A folyóirat letölthető: https://iti.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/helikon/Helikon_2016_4.pdf (letöltés ideje: 2019. 04. 05.)

5 *Magyarországi gondolkodók 18. század: Bölcsészettudományok*, vál., szerk., utószó Tüskés Gábor, a szerk. munkatársa LENGYEL Réka, I, Bp., Kortárs Kiadó, 2010 (Magyar Remekírók, Új Folyam) és *Magyarországi gondolkodók 18. század: Bölcsészettudományok*, kiad. Tüskés Gábor, LENGYEL Réka, II, Bp., Kortárs Kiadó, 2015 (Magyar Remekírók, Új Folyam).

6 „Paupertas, odium, contemtus, Gratia nulla / Haec sunt doctorum praemia, ab orbe malo.” Szabad fordításban: Szegénység, gyűlölet, megvetés, semmi hála, a rossz világ kezdete óta ezek a tudósok jutalmai. *Weszprémi István levelezése*, kiad. SELESTEI N. László és VIDA Tivadar, [Budapest], Argumentum, 2013 (Magyarországi tudósok levelezése, 4), 11.

7 *Uo.*, 25.

Perliczi tehát a tudós lét szellemi izoláltságáról, meg nem értettségéről panaszkodik tudóstársának, és saját bevallása szerint ezerszer megbánta már, hogy a mikor még lehetősége lett volna rá, nem folytatta külföldön karrierjét. A jelen kötet szövegein keresztül végigkövethető az a folyamat, hogyan próbálnak a 18. század tudósai kitörni ebből az izolációból: míg a forrásgyűjtemény első szövege, Daniel Fischer 1732-es tervezete (*Epistola invitatoria eruditibus Pannoniae dicata*) szinte visszhang nélkül marad, addig a század utolsó harmadában már több program is eljut a legfelső törvényhozó szintekig. Már csak egyetlen lépés hiányzott: a társaság létrejöttének hivatalos jóváhagyása és anyagi támogatása. Sajnos ez a kor politikai körülményei között végül megvalósíthatatlanul nagy lépésnek bizonyult. A *Learned Societies* az 1771–1791 közötti időszakból hat olyan programot is közöl (és ezeket is megelőzik kevésbé hivatalos javaslatok), amelyek részletekbe menően tettek javaslatokat egy tudományos akadémia megalapítására, ám ezek közül végül egy sem valósult meg. Mert hiába tervezték meg a már nevében is Mária Teréziának tetszeni akaró *Academia Augustae* Pozsonyban 1771-ben a legapróbb részletig, a teremben függő festményektől kezdve a társaságpecsétjéig, ha az uralkodó támogatása elmaradt.⁸ Ha nem is ilyen részletességgel, de a többi program is megfelelő alapja lehetett volna egy megalakuló társaságnak, ezek közé tartozik a bécsi udvarhoz közel álló Maximilian Hell programja (*Patriotischer Plan...*, 1774) is, amely magának Mária Teréziának a felkérésére készült, és javaslatot tett a különböző osztályok összeállítására, a tagok számára és az egyes testvérekre. Ám a császárné a kancellária által, 1776-ra kidolgozott több költségterv közül végül egyet sem fogadott el.⁹ Ettől a tervezettől függetlenül a magyarországi tudósok is előálltak saját megoldási javaslatokkal: 1779-ben Besenyei vezetésével magyar küldöttség utazott Mária Teréziához saját tervezettel,¹⁰ 1784-ben Révai Miklós II. Józsefnél volt személyes audiencián szintén egy újabb javaslat.¹¹ Ezeknek a kezdeményezéseknek végül II. Lipót császár halála vetett véget (1792), utódja, I. Ferenc – aki konzervatívabb politikát folytatót, mint elődje – nem támogatta a magyarországi nemesek akadémiai törekvéseit. A társaságok sorsának alakulására nyilván nem volt jó hatással, hogy Mária Terézia halála után, 1780 és 1792 között három császár is váltotta egymást, így változékony politikai klíma jellemezte ezeket az éveket.

Az ímént vázolt folyamatok tükrében érthető tehát, hogy a kötet összeállítói miért nyilatkoznak olykor negatívan a 18. századi magyarországi akadémiai mozgalmakkal kapcsolatban. Ugyanakkor, ha annak a bizonyos pohárnak a teli felére koncentrálunk, akkor ezek a dokumentumok azt is bizonyítják, hogy hazánkban mindig

⁸ *Allerunterthänigst-unvorgreiflichster Vorschlag zu Errichtung einer Academie oder Gelehrter Gesellschaft zu Pressburg in Hungarn (1771), Learned Societies...*, i. m., 48–66.

⁹ Maximilian Hell, *Patriotischer Plan einer Kayserlich-Königlichen zu Wienn zu errichtenden gelehrten Gesellschaft, oder Academie der Wissenschaften (1774), Uo.*, 67–75.

¹⁰ Elek HORÁNYI – Pál ÁNYOS – György BESSENYEI et alii, *Statuta Patriae Hungaricae et Transilvanicae Societatis (1779), Uo.*, 76–79.

¹¹ Miklós RÉVAI, *Planum erigendae eruditae societatis hungariae alterum elaboratus (1790), Uo.*, 120–133.

is akadtak tudósok, akik részt vettek a korabeli európai tudományos életben: külföldi tudós társaságok választották őket tagjaiknak, egyenrangú partnerei voltak Francia, Német, Angol kollégáiknak a kadémia tagjai között, és nem is tudta elérni azt a kritikus tömeget, amely valós változásokat tudott volna elérni. Kazinczy Ferenc is utal a kettősségre, amikor azt írja Kovachich Márton Györgynek 1788 januárjában Kassáról, hogy noha a felvilágosodás terjesztésében meglehetősen le vagyunk maradva, olyan férfiakat tudunk felmutatni, akik bármely nemzet becsületére válnának.¹² Nem kifejezetten a felvilágosodással kapcsolatban, hanem általában a tudós társaságok hiányát magyarázandó nyilatkozik nagyon hasonlóan a nagyszombati Joseph Karl Eder 1789-ben, amikor azt mondja, sosem a tehetséges emberekből volt hiány hazánkban, hanem a támogatásból és a támogatásból.¹³ Ha tudós társaság tehát nem is, vagy csak nagyon rövid időre jött létre (mint például a pozsonyi *Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften*), volt egy szűk, külföldet járt, hasonló értékrenddel rendelkező és célokért harcoló értelmiségi réteg, amelynek tagjai között létezett egy – igaz, főként kézíratos – országos tudományos hálózat. A *Learned Societies* kötet a korábban vázolt, sajnos valóban kudarctörténetként értelmezhető folyamatok mellett ezt is sikeresen bemutatja; például Kazinczy és a szintén folyóirat-szerkesztő Kovachich meghitt hangvételű levelezésén keresztül, amelyből olyan tudományos közeg rajzolódik ki, ahol kölcsönösen támogatják egymás kezdeményezéseit, segítséget nyújtanak a egyes folyóirat számok terjesztésében, a zavarok elhárításában. A levelekből az is láthatóvá válik, konkrétan hogyan működtek, mi tartotta életben ezeket a hálózatokat.

A következőkben a teljesség igénye nélkül – nem ismertetem tehát mind a harminc forrás tartalmát – az általam valamilyen szempontból izgalmasnak vélt szövegeket, illetve szövegcsoportokat emelem ki. Noha a kötet két, tematikusan egységes részre tagolódik, a szerkesztőknek sikerült megoldaniuk, hogy azok változatosak maradjanak. Köszönhető ez egyrészt a műfaji változatoságnak: találhatók itt tudós társaságok megalapítására vonatkozó vázlat, félhivatalos, hivatalos tervezet, olvashatunk levelet, gyűlésen felolvasott gyászbeszédet, de titkosírással írt szabadkőműves-történetet és regényrészletet is. Másrészt a bennük található gondolati sokszínűségnek. Hiszen bár elvileg a kötetet egy (illetve két) közös téma (egy tudós társaság megalapításának eszménye és a szabadkőművesség) szervezi egységgé, szinte mindenki más irányból közelíti a témához, más prioritásai és elképzelései vannak (például egy tudós társaság felépítéséről). Ezek az elképzelések általában az adott tervezet szerzőjének tudományfelfogásáról is tanúskodnak; izgalmas látni, hogy a különböző felfogások a korban milyen széles skálán helyezkednek el. Az eltérő nézőpontok olykor még egyetlen társasággal kapcsolatban is megjelenhetnek; a *Gesellschaft der*

12 „In der allgemeinen Aufklärung etc. sind wir zwar weit zurück: aber wir haben einzelne Männer vorzuweisen, die einer jeden Nation Ehre machen könnten”, *Uo.*, 105.

13 „es fehlte unserem Vaterlande nie an Männern von Fähigkeit, von Wissenschaft: an Aufmunterung an Unterstützung fehlte es”, *Uo.*, 113.

Freunde der Wissenschaften programadó irata például több változatban is fennmaradt, melyekben különbözik a társaság fő célja: míg az egyikben fő küldetésüket a haza tudományosságának előmozdításában látják, addig a másikban specifikusan a német nyelv ápolásának ügyét tűzik zászlajukra.

A forrásgyűjtemény két programtervezetében is megjelenik a gondolat, miszerint a bölcsész-és természettudományok a talapvető különbözőségük miatt külön kellene választani, olyannyira, hogy akár két külön akadémiára lenne szükség. Egy pozsonyi tudóstársaság alapítására tett javaslat (*Allerunterthänigst-unvorgreiflichster Vorschlag...*, 1771) szerint a több akadémia-típus közül az a leghasznosabb, amelyik a tudománnyal (*Wissenschaft*) foglalkozik, nem pedig az irodalommal vagy a bölcsészettudományokkal (*Academie des belles lettres*). Mivel azonban még nem jött létre egyetlen magyarországi akadémia sem, végső soron mégiscsak egy vegyes társaság megalapításának szükségességét jelölik ki elsődleges célként.¹⁴ Maximilian Hell három évvel későbbi tervezetében is élesen elvlasztja a tudományt (*Wissenschaften*) a bölcsészettudományoktól (*schöne Wissenschaft*). Ezek között véleménye szerint az a fő különbség, hogy míg az előbbi felfedező tudományágakat foglal magába, addig az utóbbi – amelyet Hell javaslata szerint helyesebb lenne szép ismereteknek (*schöne Kenntnisse*) vagy egyszerűen művészeteknek (*Künste*) nevezni – a korábbi tudás összegyűjtésével és esetleges (újra)rendezésével foglalkozik. Ezek közé tartozna a teológia is, hiszen mindenki beláthatja, hogy a hit (*Glauben*) és a tudás (*Wissen*) két egymással szembenálló fogalom. Hell tervezetének sajátos eleme, hogy beemeli a tagok egymáshoz fűződő kapcsolatának szempontját, véleménye szerint ugyanis fontos lenne, hogy egy társaság bárátkból álljon vagy legalábbis olyan tagokból, akik szívesen dolgoznak együtt, hiszen igazán csak így jöhet létre teremtő munka.¹⁵ A kortárs tudományelméleti gondolkodás ismeretéről tesz tanúbizonyságot Jacob Joseph Winterl szövege 1784-ből, amely egy Pest-Budán működő német társaság ülésén hangzott el nyitóbeszédként – egy ülésről és egy folyóiratszámáról (*Monatliche Früchte einer gelehrten Gesellschaft in Hungarn*) van csak tudásunk, a tervezet ebben a folyóiratszámában jelent meg.¹⁶ Winterl koncepciózus előadásában a tudományt sorol fel, amelyek a megismerést segítik: a matematikát, a kísérleti fizikát, a megismerés tudományát (*Erfahrungskunst*), az esztétikát (amely a korban viszonylag friss tudományágaknak számított) és a földrajztudományt.¹⁷

14 *Allerunterthänigst-unvorgreiflichster Vorschlag zu Errichtung einer Academie oder Gelehrter Gesellschaft zu Pressburg in Hungarn* (1771), *Learndes Societies...*, Uo., 48–66.

15 Maximilian HELL, *Patriotischer Plan einer Kayserlich-Königlichen zu Wienn zu errichtenden Gelehrten Gesellschaft... i. m.*

16 Jacob Joseph Winterl, *Anrede an die versammelten Mitglieder der Hungarischen gelehrten Gesellschaft am Tage ihrer ersten Versammlung* (1784), Uo., 90–94.

17 Winterl írását beágyazottsága a kortárs német filozófiai gondolkodásba a kötet egyik legizgalmasabb szövegévé teszi; a szerző többek között kitér például a német filozófiában ekkor már népszerű Genie-fogalomra is. Gurka Dezső egy tanulmányában már felhívta a figyelmet Winterl gondolatainak Schellingre gyakorolt hatására: Dezső GURKA, *Connections between Jakob Winterl's scientific works and Schelling's philosophy of nature*, *Periodica Polytechnica Social and Management Sciences*, 14/1, 39–43. <https://doi.org/10.3311/pp.so.2006-1.05>. Magyarul GURKA Dezső, *A schellingi természetfilozófia és a korabeli természettudományok kölcsönhatása*, Bp., Gondolat, 2006, 117–121.

Közismert, hogy a 18. század élen járt a magyar vonatkozású történeti források összegyűjtésében és rendszerezésében. Külön csoportot alkotnak azok a társaság-kezdeményezések, amelyek fő céljukként a különböző kéziratos források felkutatását és megőrzését jelölték meg. Ezek közé tartozott a Batthyány Ignác püspök által megálmodott társaság (*Societas Litteraria Assiduorum*, 1786), amelynek tagjai elsősorban papok lettek volna, és fő célként egyháztörténeti művek írását és fordítását szerették volna megvalósítani, valamint a korábban már említett Kovachich Márton György kezdeményezése (*Institutum Diplomatico-Historicum*, 1791), amely a magyar történelem és közjog emlékeit feltáró társaság lett volna.

A gyűjtemény talán legismertebb darabja Bessenyei György *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék* című szövege, amelyet ezúttal angol fordításban olvashatunk (*A benevolent plan for a Hungarian society*). Minden bizonnyal az is sokat elárul a magyarországi felvilágosodás nyelvi helyzetéről, hogy a kötetben ez az első, eredetileg magyar nyelven írt (1790-ben publikált, de 1781-ben szerzett) szöveg, ami ugyanakkor az első egységkronologikus rendjében a kilencedik helyen áll. Bessenyei tervezete a felvilágosodás idején oly népszerű nyelvközpontú tudományosművezettséghez csatlakozik, miszerint a tudás széles körben az emberekhez csak a nyelvükön keresztül juthat el. Ezzel kapcsolatban már az iskolában mindannyian megtanultuk Bessenyei híres mondatát a *Magyarságból* (1778): „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem”. Izgalmas látni ennek az ikonikus szövegnek a megszületésétől induló előzményeit, azt, hogy Bessenyei mondatának milyen kortárs előzményei voltak, hogy latinul és németül hasonló gondolatok már jóval korábban is megfogalmazódtak. Noha Bessenyei és társai igyekeztek közvetlenül nem fordulni a 1810-es 20-as évek kezdeményezőihez, amelyekből végül a Magyar Tudományos Akadémiai (Magyar Tudós Társaság) is létrejött, merítettek ezekből a gondolatokból, így közvetve mégis célba értek – már nevében is, hisz a Tudós Magyar Társaság elnevezés Bessenyei javaslata volt. Aranka György az *Egy Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság felállításáról való rajzolat a haza felséges rendeihez* (*A draft proposal concerning the establishment of a Society in Transylvania for the Cultivation of the Hungarian Language*, 1791) című szövegével ugyanehhez a nyelvművelés-fókuszú csoporthoz tartozik, és végül a marosvásárhelyi központú társaság lett az egyetlen ezek közül, amelyik valóban létrejött. Bár úgy tervezték, különböző hangsúlyok lesznek a társaság életében (a nyelvművelésutáni társadalomtudományok, majd később a természettudományok), a kör végül főként régi kéziratok felkutatásában és összegyűjtésében realizálódott, tagjai – helyi és környékbeli nemesek – keveset értettek a nyelvműveléshez, grammatikai kérdésekhez. A társaság működését a biztosíthatta, hogy elődeivel szemben tekintélyes, a bécsi udvar bizalmát élvező támogatót sikerült találniuk a gubernátor, Bánffy György személyében.

Izgalmas, ahogy a szöveggyűjtemény második, a szabadkőművességtörténetéhez kapcsolódó írásokat közlő fejezete új dimenziót nyit az előző egység forrásainak, hisz itt sorra találkozunk azokkal a szereplőkkel, akiktől már az előző részben is olvashattunk írásokat. Talán kevésbé ismert, hogy a magyar felvilágosodás fontos személyiségei közül többen (Kazinczy Ferenc, Aranka György, Karl Gottlieb Win-

disch, Joseph Karl Eder) a szabadkőműves mozgalomban is szerepet vállaltak. A kötet szerkesztői teljes történetiségében igyekeznek bemutatni ennek a titkos társaságnak a magyarországi hagyományait. Az első közölt forrás eddig csupán kéziratban hozzáférhető dokumentum volt, és az első önálló magyarországi szabadkőműves páholy megalakulásáról tudósít (*Codex constitutionalis provinciae latomiae libertatis*, 1775). A társaság jellegéből adódóan az itt közölt szövegek általában csak kéziratban maradtak fenn; a *Learned Societies* értékét növeli, hogy ennek a résznek számos szövege itt szerepel először nyomtatásban. Ezek közül kiemelkedik filológiai gyöngyszemként a titkosírásban fennmaradt nagybajomi kézirat megfejtése Vámos Hannától, amely egy Pálóczi Horváth Ádám másolatában fennmaradt szabadkőműves nagymesterek életrajzait közlő szöveg. A szerkesztők a történeti dokumentumokon túl ebbe a második egységbe olyan fikciós szöveget is beemeltek Pálóczi Horváth szabadkőműves regényének fragmentumaival (*Felfedezett titkok*, 1792), amely stílusában ugyan kilóg a többi forrás közül, de a szertartások plasztikus leírását adó ábrázolásával mindenképpen helye van itt, mintegy illusztrálva a korábbi, főként elméleti leírásokat. A kötet szintén különleges műfajú szöveggel, Kazinczy jegyzeteivel zárul, amelyeket a *Journal für Freymaurer* című lap egyes írásaihoz fűzött, miközben lemásolta azokat. Kazinczy jegyzetei sokszor a szabadkőművesség apológiájába fordulnak. Végül ez a védekező hang a kötet záró szövege.

A *Learned Societies* mindkét egységben a szövegek kronologikus rendjét követi, így nem fejezhette be a közlést Martinovics Ignác 1792-es titkosszolgálati jelentésével, pedig szimbolikus lezárás lett volna, hisz bizonyos értelemben Martinovics Ignác tevékenysége vetett véget egy időre mind a tudós társaságok alapítására irányuló, mind a szabadkőművességhez kapcsolódó törekvéseknek. Martinovicsnak, aki a bécsi titkosszolgálat felkérésére jelentéseket írt, itt közölt írásában a bécsi illuminátus páholyba történt felvételéről tudósít, ám végül rossz kettős ügynöknek bizonyult, a következmények pedig mindenkiszámára ismertek. A Martinovics-féle összeesküvést követő retorziók lettek a végső akadályok (vagy esetleg szolgálattak újabb kifogást) a kötetben vázolt, az idő tájt már hetven éve zajló tudományszervezési törekvéseknek, hiszen ezután szinte minden politikai, de irodalmi szervezetet is megszüntettek az országban, és számos szerző, akiktől itt szövegeket olvasunk, ekkor börtönbe került vagy száműzetésbe kényszerült.

Zárásul néhány technikai jellemző. A kötetben a latin és német források eredeti nyelven angol tartalmi összefoglalóval, a magyarul született írások pedig angol fordításban olvashatók (ezeket is megelőzik összefoglalók). Nem egyszerű rezümére kell itt gondolnunk, ha nem olyan szövegekre, amelyek általában felvázolják mind a szűkebb, mind a tágabb történeti kontextust, így az egész kötetet végigolvasva átfogó képet kaphatunk a korról. A forrásgyűjtemény vegyesen ad közre korábban csupán kéziratban fellelhető szövegeket és már kiadottakat, ezek között akad olyan is, amelyik első, 18. századi edíciója óta nem jelent meg modern kiadásban. A kiadvány élvezeti értékét növeli, hogy illusztrációkat is tartalmaz; szerzők portréit, előzéklapokat, címlapokat, látképeket, szabadkőműves páholyok pecsétjeit, melyek mind korabeli metszetek, rajzok és festmények.

A számos pozitívum mellett csupán néhány kevésbé szerencsés megoldás említhető: a szövegkiadók például segíthették volna a befogadást azzal, hogy a német szövegeket egységesen adják ki, modern központozással. Nem elhallgatható, hogy bizonyos szövegek esetében szembetűnő a lektorálás hiánya is, ezeknél zavaró a [!]-jelölés túlzott használata, amely sokszor pusztán a régiszöveg ortográfiájából eredő eltérést jelöl. Ez a formai jellemző persze nem von le a kötet értékéből. Ki kell emelni az angol fordító, Bernard Adams munkáját, aki, mint gyakorlott magyar–angol fordító (korábban olyan írók szövegeit ültette át, mint Móricz Zsigmond, Kosztolányi Dezső, Mikes Kelemen, Szepsi Csombor Márton és Bethlen Miklós), nagy magabiztossággal kezelte ezeket a 18. századi szövegeket, olykor a fordítói lábjegyzetektől sem riadva vissza, ami ritkán alkalmazott eljárás mód, de nyelvi játékok esetében feltétlenül indokolt. Legvégül pedig a kötelező recenzensi kérdés: ki a kötet célközönsége, és a végeredmény megfelel-e ennek a bizonyos olvasóközönségnek? A kérdés persze jelen esetben viszonylag egyszerű, hiszen angol nyelvűségéből adódóan nyilvánvalóan elsősorban nemzetközi közönségnek készült a kötet. A gyűjtemény munkatársai az ehhez kapcsolódó problémákra szemmel láthatóan ügyeltek: a hosszú, sokszor történelmi eseményekre is reflektáló bevezetők, a kötet végén található szerzői bibliográfiák mind mankóul szolgálnak a magyar történelemben kevésbé jártas olvasók számára. A kötet ugyanakkor szemmel láthatóan jóval több akar lenni annál, mint hogy ikonikus magyar szövegek fordítását adja (sőt, a harminc szöveg közül csupán hat forrásnyelve magyar). Ebben rejlik az az értéke, ami a magyar olvasóközönség számára is fontossá teheti. A *Learned Societies* izgalmas, eddig publikálatlan szövegek sorát adja nyelvi sokszínűségükben, mégsem kaotikusan – mivel a szövegek mögött munkáló szellemiség nagyon is egységes –, és így egymás mellé helyez olyan tradíciókat, amelyek jellemzően különböző kutatócsoportok érdeklődésének tárgyai. Úgy hiszem, a kötetnek mindenképpen helye van nemcsak a 18. század iránt érdeklődő külföldi, hanem a magyar kutatók polcán is.

Boldog-Bernád István

A feledésből kiemelve?

(*Eötvös-újraolvasó*, szerk. DEVESCOVI Balázs, Bp., Eötvös Kiadó, 2018.)

Eötvös József nem az a szerző, akinek a műveit gyakran látjuk a tömegközlekedésen olvasók kezében; de legyünk őszinték, az egyetemi kávézók és könyvtárak bennfentes olvasói sem Eötvös-kötetek fölé görnyednek. Nem mintha a 19. század nagy szerzőinek műveit ma napság tömegek vennék kézbe (talán csak Jókai a kivétel), de az iskolai kánon mégiscsak köztudatban tartja őket. Eötvös művei azonban évtizedekkel ezelőtt kikerültek a nemzeti kánonból; ahogy Devescovi Balázs megjegyzi, „legutóbb alighanem a második világháború előtt olvashatta műveit a tanuló ifjúság.”¹ Egyetemikurzusokat leszámítva jó eséllyel sehol nem olvasnak ma napság Eötvös-műveket. Ezért is volt fontos vállalkozás a 2013-as Eötvös-bicentenáriumi évében az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán rendezett konferencia, amelyen több, a korszak iránt érdeklődő hallgató is megjelent – köztük e recenzió írója.

A konferenciát követően némely előadás anyaga különféle periodikákban vált elérhetővé, ám a kötetre mostanáig várnunk kellett. Sajnálatos, hogy Márton László bevezető előadásának nem készült el az írott változata, noha az egyik legmegdöbbentőbb és legizgalmasabb előadás kötődik hozzá. Egészen más perspektíva az övé, mint az irodalomtörténészeké: egy nagy műveltségű kortárs író véleményezte 19. századi kollégája munkásságát szakmai szempontból.

Az *Eötvös-újraolvasó*ban összesen tíz előadás írott anyaga jelent meg, amelyek a témák igen változatos skáláját ölelik fel: nemcsak Eötvös irodalmi munkásságát fedik le (költészetétől drámáin és regényein át egészen a kisprózáig), hanem politikai írásaiba és nézeteibe is betekintést engednek. A tanulmányok az elmúlt években mit sem veszítettek érvényességükből (persze nem is robbanthatalmasa távozta az Eötvös-kutatás, nem érik egymást az újabb és újabb tanulmányok és eredmények a témában). A kötet szerkesztése profi munka, egyszerű felépítésű, nincs tematikus fejezetekre tagolva, mégis messzemenőig logikus, jól követhető elrendezésben olvashatjuk a tanulmányokat. Noha a kötet nem nagy terjedelmű, széleskörű betekintést nyújt az Eötvös-életműbe. Cselekmotrik Ildikó borítóterve izléses munka, jól illik a könyv letisztult eleganciájához.

Eötvös József műveinek talán legelhasználtabb, legkevesebbet olvasott részét a költeményei képezik. Ezekről jórészt még csak az sem hallott, aki a regényeit, netalántán drámáit olvasta. Toldy Ferenc ugyan érdemesnek tartotta belefoglalni őket a magyar nemzeti irodalom történetébe, hiszen a művek némelyikében szerinte már ott volt az a „mélység és hév, mely a későbbi *Karthausi*-át költészetünk egyik legzadagabb művévé teszi”, azonban egyrészt a klasszicisták epigonjai között tartotta

1 DEVESCOVI Balázs, *Eötvös József*, Pozsony, Kalligram, 2007, 7.

számon, másrészt megjegyezte, hogy „sokkal kevesebbet adott, sőt igen keveset báró Eötvös József a lírában.”² Porkoláb Tibor az életmű e már a kezdetekkor háttérbe szorított részével foglalkozik a kötet első tanulmányában. Miután sorra veszi, hogy a Toldyt követő generációk milyen megközelítésekkel nyúltak Eötvös lírájához, a költészet sablonosságát emeli ki: „A szókészletet vizsgálva az Eötvös-költemények többnyire konvencionális n poétikus szavak (illetve szintagmatikus variációk) »tárházaként« funkcionálnak.” (10). Eötvös költészetét általában a későbbi regényei felől értelmezi az irodalomtörténet-írás, egyes versei azonban (amelyek megelőlegezik Petőfi líráját vagy a „konfesszionális patriotizmust” jelenítik meg), kiemelkednek ebből a korpuszból. (17). Eötvös költészete jó eséllyel a későbbiekben sem léphet ki az életmű jelentősebb műveinek árnyékából, ám Porkoláb mégis olyan összefüggésekre világít rá, amelyek irodalomtörténeti vonatkozásai nem hagyhatók figyelmen kívül, és akár még a Petőfi-kutatást is befolyásolhatják (például már Eötvösnél is megjelenik az irányköltészeti küldetésesség).

Az Eötvös-drámák már koránt sincsenek annyira hányattatott helyzetben az Eötvös-életművön belül, mint a költemények. Ez köszönhető annak is, hogy az egykorú irodalmi közvélemény elsősorban „Eötvös drámai pályakezdését észlelte.”³ A kötet két tanulmánya, Nagy Imre és Szilágyi Márton írásai is a drámákkal foglalkoznak. Mindkettőjüknél fontos szerepet kap az *Éljen az egyenlőség* című politikai vígjáték, noha egészen más közelítésmódot alkalmaznak. Nagy Imre elsősorban a drámák nyelviségét elemzi.; szerinte az *Éljen az egyenlőség!*-ben Eötvös már elkülöníti a szereplőiszólamokat. Értelmezésében korábban a szereplőiszólamok egyneműek voltak, noha műveiben a színpadi beszéd a hallhatóság szempontjából differenciált természetű volt. Nagy nem tartja valószínűnek azt az irodalomtörténeti szempontból bevett állítást, mely szerint a *Falu jegyzője* előzményeként lehetne tekinteni a drámára, ugyaniscsupán „a tematika, a portréfestés terén rokonítható a kétszöveg.” (27). Eötvös drámáinak kettős jelentőségét tulajdonít: „Szekunder beszédalakzatok, nyelvi kódok alkalmazásával olyan többnyelvűséget hoz létre ezekben a drámákban a szereplői szólamok között és az egyes szólamokon belül, amelyet feszültséget teremtő dramaturgiai tényezőként működtet.” (29).

Szilágyi Márton az *Éljen az egyenlőség!* kapcsán Nagy Ignác hasonló tematikájú drámáját, a *Tisztújítást* is vizsgálja. Felhívja a figyelmet, hogy Nagy Ignác műve jelent meg először, s emiatt sokan tévesen Eötvös művét is a Nagy Ignác által teremtett iskola egyik darabjának tartják. Noha ekorszakban valóban népszerűvé vált a választási vígjáték műfaja (gondoljunk csak a kismester, Beöthy Zsigmond 1844-es *Követválasztás* című darabjára), Eötvös saját művével valójában megelőzte a divatot. Szilágyi értelmezésében az Eötvös-dráma alapvetően egy régi séma felújítása: a szerelmesek a szülői tiltás ellenére összeházasodnak; ugyanakkor Eötvös „a liberális elveket hangoztató szereplők alkalmazásával [...] a darabot a korszak politikai diskurzusához kapcsolja hozzá.” (33). Ezt erősítették azok a szövegbéli utalások, amelyek tudatosan az 1840-es évek elejének politikai közbeszédét idézték. Szilágyi rá mutat, hogy mind

2 TOLDY FERENC, *A magyar nemzeti irodalom története*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987, 362.

3 DEVESCOVI, i. m., 67.

Eötvös, mind Nagy Ignác „választási vígjátéka” esetén sikeres volta politikai utalások hatáseffektusként való használata, azaz az aktuális közéletre való folyamatos reflektálás, ami azonban egyben hozzá is járult gyors elavulásukhoz. Eötvös darabjának még egy érdekességét emeli ki: a szöveg „liberális társadalmi utópiát is” teremt, még hozzá úgy, „hogy Eötvös nem eszményként mutatta fel a darabbéli liberális közeget sem.” (40).

Trefort Ágoston szerint Eötvös írói pályáját első regénye alapozta meg, ugyanis *A karthausi* „a magyar irodalomban rendkívüli szenzációt tett, s írói reputációját megalapította.”⁴ Nemiscsoda, hogy a regényeket felvezető tanulmány – amely a kötet legnagyobb tematikus blokkjának nyitó darabja – Eötvös ezen regényével foglalkozik. Bódi Katalin a mű szépirodalmi mintáit, az érzékeny levélregényeket vizsgálja, ugyanis, „Eötvös *Karthausi* jának olvasásában és értelmezési hagyományában magától értetődően van jelen az érzékeny levélregény műfajára való rámutatás.” (41). Bódi elsősorban a regény Wertherrel való kapcsolata t vizsgálja, erre azonban nem mennyiségi egyezésekkel, hanem a beszédmódban megjelenő hasonlóságokkal mutat rá. Persze Goethe művén túl a levélregények sokkal szélesebb köre (például Rousseau *Julie* című alkotása) hozható összefüggésbe a regénnyel: „*A karthausira* egészen bizonyosan nem süthető rá egyik vagy másik, a 18-19. század fordulóján népszerű (levél) regény módszeres utánzása sem, az Eötvös regényének sajátos konglomerátum-jellegében mutatkozik meg.” (65). Emellett a korszakban népszerű középkori költő, Petrarca sem maradhat ki az értelmezésből, hiszen „Petrarca Laura iránti szerelme [...] Gusztáv és Júlia kapcsolatában válik mintázattá a férfi számára.” (59). Bódi tanulmányának figyelemre méltó megoldása, hogy a „végtelenségig bővíthető minták csábítását” kikerüli a zárt, hogy nem Eötvösre hárítja „olvasmánia felhasználásának felelősségét”, ezzel az eredetiség számonkérését is elkerülve, hanem a befogadókra utalja az irodalmi kapcsolódási pontok felismerését, ugyanis „az 1830-as évek végén az olvasók nagy valószínűséggel jelentősebb hányada ismerte fel ezeket a gazdag referenciákat.” (67).

Labádi Gergely tanulmánya *A falu jegyzőjét* a paratextusok felől közelíti meg. Rendkívül érdekes pontja a tanulmánynak a német fordításhoz készült különféle jegyzetek három típusának sorra vétele, amelyek közül kiemelkednek azok, amelyekben a jegyzetíró párbeszédbe lép a szöveggel: „Amikor az elbeszélő például azt állítja még a regény elején, hogy ő azért nem irigy Rétyre, mert neki is van egy nővére, a fordító (!) megjegyzi, hogy ő pedig háromszor boldogabb a szerzőnél (!), mert neki három lánytestvére is van” (79). Labádi szerint Majláth német fordításhoz készült lábjegyzetei az elbeszélőt azonosítják Eötvösszemélyével. Eza módszerrel az igazgatmas tanulmány más paratextusokkal foglalkozó kutatásokhoz is jó kiindulási alapot szolgáltathat.

Szajbély Mihály az identitás kérdése felől interpretálja a regényt. Abból indul ki, hogy míg a középkorban az identitás adott a születéskor, addig a modern kor

4 TREFORT Ágoston, *Emlékbeszéd báró Eötvös József felett = Trefort Ágoston és Lónyay Menyhért Eötvös-émlékbeszéde, 1872, s. a. r. GÁNGÓ Gábor, Aetas, 1998/2–3. (https://epa.oszk.hu/00800/00861/00009/98_2-3-09.html) a letöltés ideje: 2019. 03. 29.*

jellemzője a folyamatos változás: különböző helyzetek különféle viselkedésmintákat hívnak elő, amelyek között választhat az egyén. Értelmezésében *A falu jegyzőjében* a negatív szereplők multiplikálódott személyiségek, azaz másként viselkednek a nyilvánosság előtt, mint egyébként, ezzel szemben viszont Tengelyi személyisége nem multiplikálódik, következetesen mindig ugyanúgy viselkedik. Ez a következetesség azonban elavult a korban, amire az elbeszélő is felhívja a figyelmet, hiszen a premodern világban a normákhoz való vak ragaszkodás már nem lehetséges. „Tengelyi sorsának alakulása nagyon erős kritikája a korszaknak, de a kritikához nem kapcsolódik a lehetséges kiút irányának megjelölése.” (89). Szajbély rávilágít, hogy a regény a személyiség multiplikálódásának csak az árnyoldalait mutatja meg, s így a regény által felvetett problémákat megoldatlanul hagyja.

Eötvös nagy történelmi regényét, a *Magyarország 1514-bent* S. Laczkó András a retorika felől értelmezi, ami látszólag kézenfekvőnek tűnik, mégis megvalósításában újszerű és erősen inspiratív. Szerinte Eötvös regényének egyik nagy újítása az addigi magyar történelmi regényekhez képest, hogy nincs egyetlen főhőse. Észrevehető a szereplők szólamainak részleges egyneműsítése, amely – ahogy korábban egy tanulmányában Szilágyi Márton rámutatott – már önmagában „erőteljes retorizáltság” jele, s „azt a célt szolgálja, hogy ezáltal a narrátornak az általa elmondott eseményekhez való rekonstruktív és utólagos viszonyát is problematizálja.”⁵ S. Laczkó rámutat, hogy a retorizáltság több szinten megjelenik a regényben, már eleve a témaválasztásban is, azonban a legerőteljesebben az ábrázolt retorika iszituációkban tűnik fel. Szerinte a szövegben megjelenő szónoklatok igen változatosak, és jórészt a retorika csődjét mutatják be, ugyanis míg az erkölcsileg helyes szónoklatok nem érnek el hatást, az ezzel ellentétes, megtévesztésen alapuló beszédek sikeresek. Úgy véli, a látszatra építő beszédek sikeressége ellentétes az Eötvös előszavában lefektetett elvekkel: „Az Előszóban megfogalmazottak közül egyedül a népszerűség elvárásának látszik megfelelni – ha meglehetősen pejoratív értelemben is – a regényben ábrázolt retorikai gyakorlat.” (97). S. Laczkó az ókori retorika elméletet is figyelembe véve arra jut, hogy „a regényben ábrázolt retorikai gyakorlat e tekintetben az igazság elfedésének pillanati haszonnal kecsegtető, ám hosszú távon mégis veszélyes eszköze.” (98).

A nagyprózák után a kisprózák következnek a kötetben. Devescovi Balázs *Egy tót leány az Alföldön*, míg Z. Kovács Zoltán a *Téli vásár* című novellával foglalkozik behatóan. A költeményekhez és a drámákhoz hasonlóan Eötvös kései kisprózái is háttérbe szorultak; míg *A karthausi* például már az író életében számtalan kiadást megért, addig elbeszélései mindösszesen egyszer jelentek meg. Eötvös József műveinek jó részére alig irányult korábban figyelem, „szépírói életművét a magyar irodalomtörténeti hagyományban első három regénye képviseli” (113). Noha irodalomtörténet-írásunk nem foglalkozott különösen sokat Eötvös kisprózáival, az a kevés vélemény, amely korábban született, egyáltalán nem elmarasztaló. Sőtér szerint az „*Egy tót leány az Alföldön* című novellában például az »erkölcsi« célzatot tisztá, kerek

5 SZILÁGYI Márton, *Megváltás és katasztrófa (Eötvös József: Magyarország 1514-ben)*, It, 2004/4, 433–453, 433.

szerkezettel, terjengősségtől mentes, természetes elbeszélő hanggal párosítja, ami ritka jelenség Eötvösnél. Regényeinek elmélkedő hangnemét a novellákban tömörség váltja fel.”⁶ Devescovi remek észrevétele szerint nem szabad az *Egy tót leány az Alföldön* értelmezését leegyszerűsíteni arra, hogy tanulságot hirdet, mivel „több tanítétel és sokféle árnyalattal színezve található a szövegben.” (111). A *Téli vásár* kapcsán Z. Kovács a műben megjelenő egyéni boldogság példázatait emeli ki, amelyek noha nem függetlenek az anyagi helyzettől, „az egyéni boldogságot a novella nem köti a parasztság polgárosulásához.” (119). Azt is megállapítja, „hogymár a cselekmény háttérében megjelennek a jobbágyfelszabadítás következményei, a polgárosulás jelei, a történet alapján a parasztság mégis inkább eszményként jelenik meg, amely az erkölcsös élet alapján lehetővé teszi az egyéni boldogság elérését.” (120).

A kötet záró tanulmányában Dobszay Tamás Eötvöst a politikatörténet felől közelíti meg. Témája alapján ez a kötet egyik legkülönlegesebb darabja, amely érintőlegesen kapcsolódik az irodalmi témákhoz is, hiszen Eötvös műveiben politikai nézeteit is megjelenítette. A centralista párt tagjaként „a helyi önkormányzat védelmére kel a rendi megye gyámkodásával szemben”, s e nézeteit *A falu jegyzőjében* is megörökítette (124). A záró tanulmány átfogó képet fest a centralista párt önkormányzatiságról alkotott nézeteiről, és ezen belül Eötvös szerepéről.

Az *Eötvös-újraolvasó* kis kötet, de nagy feladatot vállal magára: újra figyelmet irányít egy jórészt elfeledett életműre. Sikerrel jár? Erre csak az elkövetkezendő évek Eötvössel és életművével foglalkozó kutatásai adhatnak választ. Az viszont bizonyos, hogy a kötet tanulmányai friss szemléletűek, inspiratívok és az Eötvös-kutatás számára megkerülhetetlenek. Ha lesz a terület kutatásában fellendülés, abban jó eséllyel szerepe lesz ennek a kötetnek is.

6 SÓTÉR István, *A kritikai realizmus első klasszikusa: Eötvös József = A magyar irodalom története III: A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*, szerk. PÁNDI Pál, Bp., Akadémiai Kiadó, 1965, 607–638, 633.

HASZNOS MULATSÁGOK.

Nem csak mindig játszani ,
Hanem kell is tanulni.

S. Laczkó András

„...mily boldog enyészet!”

Manipuláció és nyelvi teremtés Vörösmarty Mihály *Éj és csillag*
című versében

Éj és csillag

Éj vagyok, te csillag,
Fényes és hideg,
Én setét a' bútól
'S vágy miatt beteg.

Általad homályom
Fájva össze reng,
Míg fölötte arczod'
Istensége leng.

Szép sugáraidtól
El nem alhatom,
Mégis éber kínnal
Hozzád álmodom;

Fel kívánom vinni
A' mit rejt a' hit,
A' föld' gyermekének
Édes titkait,

Mit nem esküdött szó,
Nem sugott ajak,
A' mit bánat és éj
Gondolhattanak.

Fel kívánom vinni
Gyászos arczomat,
Hogy világosabb légy
Árnyékom miatt.

'S mint inkább leendek
Bútól fekete,
Annyival dicsőbben
Kezdj ragyogni te.

El kívánok veszni
Fényben általad:
Érezzem csak egyszer,
Egyszer lángodat.

1841. január 10. előtt

Az *Éj és csillag*, noha nem tartozik Vörösmarty Mihály legismertebb versei közé, mégis többször kapott fontos szerepet azokban az irodalomtörténeti munkákban, amelyek célja – részben vagy egészében – a szerelmi tárgyú líra alakulástörténetének és a biográfia adatainak egymásra vonatkoztatott értelmezése volt. Ennek oka elsősorban a költemény kronológiai helyzetében keresendő, hiszen annak az évnek (1841-nek) az elején – egészen pontosan január 10-én – látott először napvilágot az *Athenaeum* hasábjain, amelynek során Vörösmarty megismerkedett Csajághy Laurával. Magát

az *Éj és csillag*ot ugyan nem szokás a Laura-versek közé sorolni,¹ ám a szerelmi líra alakulástörténete szempontjából többben is egyfajta háttérpozícióba álló szöveggként jellemezték.

Az 1841-es év, illetve az ekkor született szerelmi tárgyú versek (köztük az *Éj és csillag*) ekképpen értékelése már Gyulai Pál *Vörösmarty életrajzában* is megjelent, mégpedig a szöveg két különböző helyén egymástól eltérően. Az irodalomtörténész koncepciója szerint Vörösmarty szerelmi lírája – a zsenéket nem számítva – alapvetően három csoportra osztható: az első igazán erős és nem kevésbé reménytelen szerelem (Etelka) hatása alatt – a biográfus véleménye szerint egészen az 1830-as évek elejéig – születő költeményekre; a Laura-versekre; illetve az e kettő közé ékelődő időszak elsősorban emlékekből vagy futó benyomásból táplálkozó szövegeire.² Míg azonban Gyulai az életrajz IV. fejezetében a Laura-versek csoportját csak 1842-től kezeli,³ addig a XI. fejezetben már az 1841-es költeményeket is ezekhez sorolja.⁴ E kettős besorolás oka az, hogy noha Vörösmarty először csak az 1842-es *A' szomju* esetében jelezte, hogy annak címzettje későbbi felesége, Gyulai az előző év verseinek hangvételét is inkább ezekhez, semmint a megelőző évtized terméséhez érezte közelebbinek: „1833–1841-ig se szívében, se költészetében nem lángol a szerelem valódi szenvedélye. [...] 1841-en kezdve érezzük újra lyráján a valódi szerelem lüktetéseit. [...] E költemények mindenikét egy fiatal leányhoz, Csajághy Laurához írta, kit nem sokára nőül vett. Nem mindenik felibe írta oda kedvese nevét, de mindenikben hozzá szól.”⁵

Az *Éj és csillag* inkább korszakzáró pozícióját sugallja a Vörösmarty kritikai kiadás Tóth Dezső által sajtó alá rendezett 3. kötetének *A' szomjura* vonatkozó jegyzete, amely az 1841-es év szerelmi tárgyú darabjait – annak ellenére, hogy e szövegek hangvételének *A' szomju*val rokon voltát állítja – elsősorban azért nem tartja a Laura-versek közé sorolhatónak, mivel ezt a költő azok esetében az 1842-es szövegtől eltérően nem jelezte a kéziratban: „Feltételezhetjük ugyanis, hogy ha az 1841-ből való *Éj és csillag*, *Virág és pillangó* c., *A szomju*-éval rokon-tónusú költemények ugyancsak Laurához szóltak volna – akkor valószínűleg ennek is jelét adta volna Vörösmarty.”⁶

Bizonyos tekintetben Gyulai felosztását sarkította Horváth Károly 1951-es *Vörösmarty szerelmi lírája* című tanulmánya, a mikor a szerelmi életrajz terjedelmes fehér foltját felszámolva azt állította, hogy a költő ilyen tárgyú verseit 1822-től egészen az 1840-es évek elejéig meghatározó lemondó attitűd, illetve az ennek megfelelő – az idők folyamán ugyan egyre módosuló, gazdagodó – tematika, motívumok és hangnem nem egyéb, mint az Etelka-élmény lírai lecsapódása. Ehhez képest hoznak újat

1 Erről lásd Tóth Dezső *Vörösmarty A' szomju* című verséről írt jegyzetét a költő műveinek kritikai kiadásában. – *Vörösmarty Mihály összes művei 3., Kisebbségi költemények III. (1840-1855)*, szerk. HORVÁTH KÁROLY – TÓTH DEZSŐ, Bp., Akadémiai, 1962, 256–257.

2 Vö. GYULAI PÁL, *Vörösmarty életrajza*, Pest, Ráth Mór, 1866, 55.

3 Uo.

4 Uo., 187.

5 Uo.

6 *Vörösmarty Mihály összes művei 3., i. m.*, 256.

a Laura-szerelm hatására készült epedő, de a korábbi szövegekkel ellentétben „egy percre sem lemondó”,⁷ tömörebb, határozottabb képekkel dolgozó költemények. A hangnembváltást azonban a tanulmány gondolatmenete szerint nem e konkrét szerelmi érzés idézte elő, hiszen az már a Horváth által a szerelmi líra új korszakának nyitódarabjaként értelmezett *Éj és csillag*ban is megfigyelhető.⁸ A Vörösmarty lírai beszédmódjában tetten érhető változás okát az értekezés szerzője az „igazi hivatás”, a közéleti-politikai költői szerep az 1830-as évek végére való megtalálásából eredő, s némi késéssel a szerelmi tárgyú költemények tónusában is érzékelhetővé váló magabiztosságban jelöli meg: „Annak tudata, hogy ő az ország átalakulásának a nagy költő-agitátora, hogy ő az irodalmi vezér s hangja a politikában is számít, saját hivatottságára, és értékeire is öntudatosabbá teszi, s ez meglátszik versei hangján is[...] az emberi átalakulás lassanként szerelmi költészetére is rányomja bélyegét.”⁹

Ugyancsak határhelyzetű, ám egy feltételezett ciklust lezáró műnek véli a szöveget Fried István, aki – érvelésében életrajzi adatokra és a szövegekből nyert motívikus, stilisztikai argumentumokra egyaránt építő – *Vörösmarty „fekete hölgy”-e* című tanulmányában felveti annak lehetőségét, hogy 1836–1840 között a költő szerelmének és szerelmi lírájának egyetlen tárgya a korismert színésznője, Lendvayné Hivatal Anikó volt. Az *Éj és csillag* pedig ilyenformán nem más, mint az 1837-ben ugyancsak az *Athenaeumban* megjelent *A' féltékeny* című szonett megnyitotta versciklus az „elmúlt esztendő szerelmi költészetét”¹⁰ összefoglaló záródarabja.

Bármilyen jelentőséget tulajdonítson is neki az irodalomtörténet-írás a Vörösmarty-életrajz vagy a költői életmű vonatkozásában, az *Éj és csillag* első olvasatra mégis kevés izgalommal szolgáló műnek mutatkozhat az értelmező számára. Már csak azért is, mivel mind a címbeli, a szöveg képi síkját meghatározó metaforapár, mind az általuk megjeleníteni kívánt helyzet és szerepek meglehetősen sablonosnak mondhatók.¹¹ A vers nem igazán látszik többnek a reménytelen szerelm számtalanszor megénekelte témájának az imádottjában maga iránt szármalát ébresztetni kívánó boldogtalan férfi unalomigismert pozíciójából megszólaltatott újabb variációjánál. Az önmagában is könnyen érthető, sőt, kissé közhelyesnek tűnő, a beszélő és megszólítottja számára a későbbiekben felvázolt szituációban betöltött szerepüknek megfelelő metaforákat kiosztó felütés („Éj vagyok, te csillag”) amúgy sem túl átütő hatását tovább gyengíti, hogy a strófa következő sorai még messzebbre mennek a szóképek deszifrálásában, a mennyiben azok jelöltjeinek megnevezése után az összehasonlítás/helyettesítés alapját, a tertium comparationis is közlik, megfosztva ezzel az olvasót a képek megfejtésének izgalmától.

7 HORVÁTH Károly, *Vörösmarty szerelmi lírája*, It, 1951/1, 55.

8 Vö. HORVÁTH Károly 1951, i. m., 54. (Ehhez hasonlóan nyilatkozik a kérdésről monográfiájában később Tóth Dezső is. Lásd TÓTH Dezső, *Vörösmarty Mihály*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974, 418.)

9 HORVÁTH Károly 1951, i. m., 54.

10 Vö. FRIED István, *Vörösmarty „fekete hölgy”-e*, ItK, 1977/3, 377–378.

11 A nem sokkal az *Éj és csillag* után keletkezett, s arra több vonatkozásban is emlékeztető *Virág és pillangó* szintén a címben megjelölt sablonmotívumokból kiindulva hoz létre az előbbihez hasonló célú és részben hasonló eljárásokat alkalmazó szöveget. Erről bővebben lásd SZENTESI Zsolt, *Szerelm és egymásra találás mint létkiteljesedés (Vörösmarty Mihály: Virág és pillangó)*, ItK, 2004/4, 492–504.

A jelentés rögzítése a megszólítottat helyettesítő trópus esetében kevésbé zavaró, hiszen ott a hasonlóság alapja a metafora által meghatározott képi világon belül kerül megnevezésre. A Te azért olyan, mint a csillag, mert „fényes” és „hideg”. E két melléknév pedig éppúgy alkalmas egy csillagászati objektum által keltett érzeteknek, mint képes egy személy fizikai („fényes” szépség) és erkölcsi tulajdonságainak (a beszélővel szembeni „hidegség”, elutasító/gőgös magatartás) leírására, ám a köznapi nyelvhasználatától sem idegen, tehát a fogalmi nyelvhez közelítően egyértelmű kifejezésére. Érdeemes azonban felhívni a figyelmet a két jelző közötti alapvető különbségre: míg a fény(esség) a csillag lényegéhez tartozó, szubsztanciális tulajdonságra utal, addig a hideg(ség) annak valójában nem sajátja, ha nem a szemlélőtől való távolság, vagyis esetleges reláció függvénye. Az első versszakban felrajzolt kozmikus kép a tertium comparationis megnevezésével tehát egyfelől nagyon precízen ábrázolja a kiinduló szituációt, vagyis azt, hogy a fényes/szép Te hidegsége/elutasítása kifejezetten a beszélő perspektívájából érvényes és fájdalmas, másfelől igencsak megtévesztő, ugyanis a két ítélet igaz voltát hangsúlyozva elrejtí az érvényességi körük közti alapvető különbséget; a megszólított, pontosabban az őt helyettesítő metafora, a csillag szubsztanciális tulajdonságaként tünteti fel azt is, ami valójában az Én és Te közötti metonimikus reláció jellemzője.

A vers beszélőjét megjelenítő „éj” metafora magyarázata a Te-csillag kapcsolatténál jóval részletesebb és zavarba ejtőbb. Ez ugyanis nemcsak a hasonlóság alapját jelentő „setét” jelző Énre vonatkozó érvényességének közvetlen (lelki) okát adja meg („Setét a’ bútól”), hanem egyúttal visszavezeti azt annak eredetére, a megszólítottra: „Svágymia tbteteg”. Az Én állapotának leírása logikusan következik a Te metaforájához fűzött értelmezésből; e szerint a bánat/sötétség indoka az előbbi hidegsége, ami a képi síkon annak kozmikus távolságát, a fogalmi síkon pedig távolságtartását fejezi ki. Fontos azonban megjegyezni, hogy a szöveg beszélője ezzel a magát a „csillagtól” való függésében meghatározó önjellemzéssel kilépa metafora képi világából. Abánat ugyan asszociálható az éjre leginkább jellemző tulajdonsággal, a sötétséggel, az Én állapotának leírását a strófa utolsó sorában kiegészítő és pontosító vágy(akozás)ra és betegségre azonban ez már nem igaz.

Az összehasonlítás alapjának megadása persze nem arra szolgál, hogy unalmasabbá tegye a témájában sem igazán újszerű verset. Mint ahogy az a műgy is könnyen megfejtethető képek jelentésének precíz rögzítésében megmutatók következtelenségek számdékola tlan költői hibák. Mindezek a szövegben a továbbiakban követett nyelvi stratégia megalapozására szolgálnak. E stratégia célja – ahogy azt elemzésemben igyekszem majd világossá tenni – a lírai én számára nyilvánvalóan nem kívánatos kiinduló szituációval, a kezdő versszakokban bemutatott reménytelen szerelemmel éppen ellentétes helyzet kialakítása, a szerelem beteljesítése. Ezt a célt a beszélő a szereplőket helyettesítő metaforák jelentésének és a köztük lévő metonimikus kapcsolatok jellemzésének jól kiszámított és pontosan kivitelezett folyamatos módosításán alapuló érveléssel éri el. Ennek a szöveg képi és fogalmi síkja között végbemenő szemantikai manipulációnak a szempontjából pedig alapvető jelentőséggel bír mind a Te-csillag, mind az Én-éj kapcsolat részletező magyarázata. Feltűnő, hogy az előbbi

esetében a Vörösmarty közölte meghatározás értelmében éppen a beszélő bána táncoka, az Éntől való (kozmosz) távolságot kifejező, ám nem a csillag lényegi tulajdonságai közé tartozó hidegség látszik megváltoztathatónak. Ennél is lazább kapcsolat fűzi a beszélőt a maga képi helyettesítőjéhez. Amíg ugyanis a Te-csillag hasonítás legalább egyetlen elemében (fény) szubsztanciális tulajdonságon alapul, s így a szövegben belül teljes egészében nem egykönnyen érvényteleníthető, addig az Ént a maga metaforájához csupán saját kívánatosnak éppen nem mondható aktuális állapotai – bánat, betegség és reménytelen vágyakozás – kötik, így attól lényegének elvesztése, a megsemmisülés veszélye nélkül is könnyen megsza badulhat. Mindez pedig megteremti a versben az első pillantásra kilátástalannak tűnő helyzet átrendezhetőségének, és az azt kifejező stabilnak tűnő képrendszer későbbi felbontásának esélyét.

Ennek azonban a második strófában még semmiféle jele nem mutatkozik. Éppen ellenkezőleg, az Én és Te közötti, az első strófa kozmosz dimenziójú képei, illetve az azok jelentését egyértelműsítő magyarázatok által felvázolt aszimmetrikus viszonyt ez utóbbi szakasz egy bibliai reminiscenciával a szakrális szférába emelve a végsőkig feszíti: „Általad homályom / Fájva össze reng, / Míg fölötted arczod’ / Istensége leng”. Az önmagát sötét, alaktalan tömegként jellemző Én fölött lebegő isteni arc a *Genesis* a még pusztaság és kietlen Földet bemutató sorait idézi: „A föld pusztaság volt és üres, sötétség borította a mélységeket, és Isten lelke lebegett a vizek fölött.” (Mózes I. 1,2) Ezzel az allúzióval a már az első strófában is egyenlőtlenként bemutatott kapcsolat elnyeri végső, tovább már nem fokozható, azt a teremtő és teremtmény közötti metonimikus viszonyként leíró képi kifejezését. Az először csillagként ábrázolt, most Isten szerepébe kerülő megszólított apoteózisában lényegében áthidalhatatlanná növeli a távolságot az Én és Te között úgy hierarchikus, mint – megerősítve az első strófa „hideg” jelzője által sugallt térbeli elkülönültséget – fizikai tekintetben. A vers beszélőjének helyzete most már végképp reménytelennek látszik, a status quo megváltoztatására a legcsekélyebb esély sem mutatkozik.

Az *Éj és csillag* következő, három strófa terjedelmű, interpunkciójával a szöveg ritmusát is módosító versmondatában ennek ellenére mégis megkezdődik az exozicció statikus képeiben ábrázolt viszony átrendeződése, mégpedig az eddig kizárólag (el)szenvedőként megjelenített Én aktivizálódásának köszönhetően. A harmadik strófa az alvás hiányának okát a Te fényében/szépségében megjelölő első két sora („Szép sugáraidtól / El nem alhatom”) ugyan még korábbi passzivitásában mutatja a vers beszélőjét, a következő két sor („Mégis éber kínnal / Hozzad álmodom”) azonban már az ellenhatásról, a helyzet megváltoztatására való tudatos törekvésekről szól. Ebben ugyanis az Én eddig megismert, a megszólított miatt elszenvedett bánattal, betegséggel, vágyálással a rólánélkül jellemzett passzív állapotából váratlanul kilépve egy kívánságot fogalmaz meg. Az álom/kívánság tartalma, amelyet a harmadik strófától pontos vesszővel elválasztott¹² következő két versszak fejt ki, pedig nem

12 Az interpunkciónak a szöveg értelmezésében való jelentőségére utal, hogy Vörösmarty az 1841-es szöveg végrehajtott változtatásai főként ezt illetik. Ezek közül két írásjel módosítása – a negyedik versszak végén álló mondatvégi pont vesszőre cserélése, illetve a következő strófát záró vessző helyére kerülő pont – pedig éppen a fent említett hosszú, a szöveg értelmét és ritmusát

egyéb, mint az Én-Te viszony két leírása közül az utóbb bevezetett bibliai reminiscencia érvénytelenítése. A kiasztikus szerkesztés jelentősége az argumentáció szempontjából nyilvánvaló: a beszélőnek elsőként mindenfajta közeledést lehetetlenné, s minden ezirányú érvelést eleve értelmetlenné tevő végső (szakrális) metonímiát kell semmissé tennie.

A hangvételésben a kezdő strófák szájalomkeltő/alázatoskodó tónusára emlékeztető, ám határozott kívánságot megfogalmazó két versszak lényege éppen ez, vagyis a Te apoteózisának visszavonása. A vers szóban forgó negyedik és ötödik versszakát Zentai Mária *Az íbisz legfeketebb tolla* című tanulmányában a Vörösmarty nyelvfilozófia i szkepszisét demonstráló szövegek között idézi, mint olyan példát, amely a nyelv valós érzelmi tartalmak kifejezésére való alkalmatlanságát állítja. Zentai interpretációja szerint ezekben a strófákban a „szerelem nyelv, közvetítő nélküli közvetlenségre tör”.¹³ Az értelmezés természetesen helytálló lehet a közölni kívánt tartalom vélhetőleg erotikus jellegének vonatkozásában, ám komolyan véve a második versszak bibliai reminiscenciáját, illetve annak implikációit, ennél több is állítható: az ott a teremtés kezdetén álló istenként ábrázolt Te ugyanis e két strófa szerint nem rendelkezik az egyik legfontosabb, a Bibliában többször is említett isteni attribútummal. Az istenségről, amelynek abszolút volta a korábbiak alapján megkérdőjelezhetetlennek tűnt, most kiderül, hogy korántsem omnipotens; nem ismeri a „föld gyermekének édes titkait”, mégpedig azért nem, mivel azok nem kerültek kimondásra: „Mit nem esküdött szó, / Nem sugott ajak / A' mit bánat és éj / Gondolhattanak.” Egy csak szóból értő isten a második versszak felidézte hagyomány szerint pedig egyszerűen nem isten. Hiszen ő a Biblia szerint „a szívek és vesék vizsgálója” (Zsoltárrok 7, 10), aki elől teremtménye (a föld gyermeke) nem rejthet el semmit. A szövegnek ezen a pontján az expozícióban még aszimmetrikus Én-Te viszony a kiegyenlítő-dés irányába mozdul, előrevetítve a teljes átrendeződés esélyét. Erre utal, hogy a Te isteni szerepét érvénytelenítő leplezett „képrombolással” egyidejűleg mintha a vers beszélőjét a saját metaforájához fűző, amúgy sem túl szoros kapcsolat is tovább lazulna. Ez nem csupán annak növekvő aktivitásában, illetve az eddig inkább a hiány kifejezésére használt éj-metafora fokozatos értéktelítődéséből fakadó feszültségben érhető tetten,¹⁴ hanem abban is, hogy a szöveg elején még az Én/éj helyettesítés feltételeként („setéta bútól”) szereplő „bánat” most mintha a metaforától elválasztható, független entitásként jelenne meg („A' mit bánat és éj / Gondolhattanak”). Mindez pedig a szöveg elején még stabilnak tűnő képrendszer egyes elemeinek egymáshoz, illetve az általuk megérezkített jelenségekhez való viszonyát nagyon is esetlegesnek és képlékenynek mutatja, involválva a teljes felbomlás lehetőségét is.

egyaránt megváltoztató versmondatkialakítását célozta. Ezek a módosítások mára versmásodik közlésén végrehajtotta a költő. (Vö. VÖRÖSMARTY Mihály, *Minden Munkái II. kötet*. Pest, Kilián György, 1845, 219–220.)

13 ZENTAI Mária, *Az íbisz legfeketebb tolla – A nyelv hitelvesztésének nyomai Vörösmarty költészetében = Vörösmarty és a romantika*, szerk. TAKÁTS József, Bp. – Pécs, Művészetek Háza – OSZMI, 2001, 73–88, 81.

14 Vö. SZÖRÉNYI László, *Vörösmarty lírája = Sz. L. „Álmaim is voltak, voltak...” – Tanulmányok a XIX. századi magyar irodalomról*. Bp., Akadémiai Kiadó, 2004, 25–34, 30.

Az ezt követő két versszak a kiinduló metaforapár „csúcsra járatása” és kimerítése is egyben. A szöveg tagolása ettől kezdve újra visszatér az expozíció egy versszak terjedelmű mondataihoz, ám ezek most már nem állóképeket foglalnak magukba, jóval inkább egy folyamatos fázisait ábrázoló sorozat részeinek tekinthetők.¹⁵ Noha a hatodik versszak felütése („Fel kívánom vinni”), szó szerint azonos a negyedik stróféval, jelentésük egyáltalán nem identikus. Míg a korábbi szakaszban a kívánt közeledés indoka a közlés vágya, ami még akkor is testetlen, plátói jellegű, ha tartalma nyilvánvalóan erotikus, addig itt már valóban a fizikai távolság megszüntetéséről, a testi közeledés lehetőségéről van szó („Fel kívánom vinni / Gyászos arczomat”). Az eddig testetlen és alaktalan, most arcot kapó Én, miután a Te deszakralizálásával megszüntette a kettejük közti áthidalhatatlan hierarchikus távolságot, a fizikai közeledést egy, a kiinduló képekhez (éj-csillag) ismét visszatérő fizikai/optikai alapú érvel – a kontraszthással – indokolja: „Fel kívánom vinni / Gyászos arczomat / Hogy világosabb légy / Árnyékom miatt.” Az önzetlennek tetsző, látszólag csak a megszólított javát szolgáló ajánlat a zomban csapdát rejt, hiszen jóváhagyása egyúttal a kiinduló szituációval homlokegyenest ellentétes viszony elfogadását is maga után vonja; ha a csillag létének – vagy legalábbis fénye (jól) láthatóvá válásának – az éjszaka a feltétele, akkor innentől fogva már a megszólított függ a vers beszélőjétől.

Az ezzel szoros grammatikai/logikai kapcsolatban lévő következő strófa a fizikai közeledés, illetve az így előálló optikai kontraszthás következményeit extrapolálja oly módon, hogy a metaforák kifejezte lényegi tulajdonságok (sötétség, fény), illetve az ezek által helyettesített fogalmak (bánat, dicsőség/szépség) párhuzamos és vég nélküli növekedését, vagyis a képi ellentétek és az ezeknek megfeleltetett állapotok végtelen távolodását vetíti előre: „S mind inkább leendek / Bútól fekete, / Annyival dicsőbben / Kezdd ragyogni te.” A csapda ismét a fogalmi és képi sík közötti térben van elrejtve, hiszen míg az előre jelzett mozgás – vagyis az, hogy az Én növekvő bánata mind nagyobbá teszi, végtelenül nagyra növeli a Te dicsőségét – az előbbin elméletileg lehetséges, az utóbbin paradoxon eredményez, hiszen végső értelmesszerint az abszolút sötétséget jelöli meg a legnagyobb fény(esség) okaként. Ez pedig csak a kiinduló metaforák és eredeti metonimikus kapcsolatuk teljes feladásával szüntethető meg.

Pontosan ez következik be az utolsó versszakban. Az egyszeri szerelmi egyesülésért a megsemmisülést is vállaló kétségbeesett szerelmeshez olyan jól illő szemérmes perifrázis („El kívánok veszni / Fényben általad: / Érezem csak egyszer, / Egyszer lángodat.”) ugyanis egyáltalán nem az, a minek első pillantásra látszik. Amit körülír, az valójában nem a szerelmi halál vállalása, hanem a szöveg képi és fogalmi síkja közötti térben folytatott manipuláció végeredménye. Ez az előbbi esetben nem más, mint a kiinduló metaforák lecserélése: a fényben elvesző éjszaka önnön ellentétével, a nappal azonos, a fény mellett most már meleget is árasztó – vagyis lényegét (fény/szépség/dicsőség) el nem veszítő, csupán az Énhez való viszonyában változó

¹⁵ Erre utal az is, hogy a hatodik és hetedik versszakot annak ellenére választja el mondatvégi írásjel egymástól, hogy a köztük lévő, az utóbbi strófát kezdő kapcsolatos kötőszóval is kifejezett szoros grammatikai/logikai viszony ezt nem igazán teszi indokolttá.

– csillag pedig nem más, mint a Nap, amelyhez a szöveg beszélője ügyes argumentációval közel került. A figuratív nyelven tett ajánlat kifejezetten ravasz, hiszen nem az Én, pusztán képi helyettesítője megsemmisülését kínálja fel „ellenszolgáltásként”, ami, tekintve, hogy ez utóbbi csupán a beszélő nem kívánt állapotainak érvényes metaforája, nemcsak hogy nem önfeláldozó, de áldozatnak sem igazán nevezhető. A kívánság tárgyára vonatkozó „egyszer” kitétel is – szemben azzal, ahogy első pillantásra talán gondolnánk – inkább „örökre” vagy „mindig” jelentésben érthető. A verszárlata ugyanis az Én-Te viszonyértelmezési modelljeként a második strófában felkínált teremtéstörténeti elbeszélés folytatásaként is olvasható. Abban pedig az éjszaka (a mindaddig öröknek látszó sötétség) elveszte a fényben nem egyszeri, hanem az első napfelkeltétől fogva folyamatosan ismétlődő esemény. A tanulmány címében megidézett *A hűség diadalma* című költemény hőseivel szemben az *Éj és csillag* beszélőjének csak színelég bekövetkező szerelmi halála tehát olyan, valóban „boldog enyészet”, amely leginkább a Vörösmarty szerelmi lírájában korábban gyakran felbukkannó „Liebestod-motívum” paródiájának látszik.

Az *Éj és csillag* beszélője argumentációját a figuratív nyelv megtévesztő karakterére építi. A fogalmi jelentés és az azt helyettesítő trópusok közti, a megszólított elől mindvégig rejtve tartott szemantikai hézag biztosította mozgásteret kihasználva éri el a számára kedvezőtlen kezdő szituáció teljes átalakítását. Noha a kiinduló álláspontjával feltételezhetően ellentétes végeredmény – különösen az azt meglehetősen emelkedetten ábrázoló képi síkon – akár a Te számára is kedvezőnek tűnhet, elérésének módja mégis kifejezetten dehonesztáló rá nézve. A szöveg vége felől szemlélve ugyanis úgy tűnik, a második strófa istensége nemcsak a szívekben nem képes olvasni, de – erre utal legalábbis a megtévesztés akadálytalan érvényesülése – a szóból sem ért, sőt maga nem is rendelkezik nyelvvel. Az éppen az első beszédaktus – a nappal és éjszaka szétválasztása: „Isten szólt: »Legyen világosság«, és lett világosság.” (Mózes I. 1,3) – előtt megtorpanó, a második strófa a még hideg és sötét világot ábrázoló állóképbe merevedő teremtést nem a Te nyelvi aktusa, hanem az Én folyamatosan új kombinációkat létrehozó, rejtett lehetőségeket kiaknázó nyelvi manipulációja mozditja tovább a befejezés felé. A vers nyelv uralta világában a beszélő abszolút fölénye (és omnipotens volta) vita thata tlan, annak szövege pedig valójában nem megszólítottját, a szerelem tárgyát dicsőíti, hanem önmaga apoteózisát rejti.

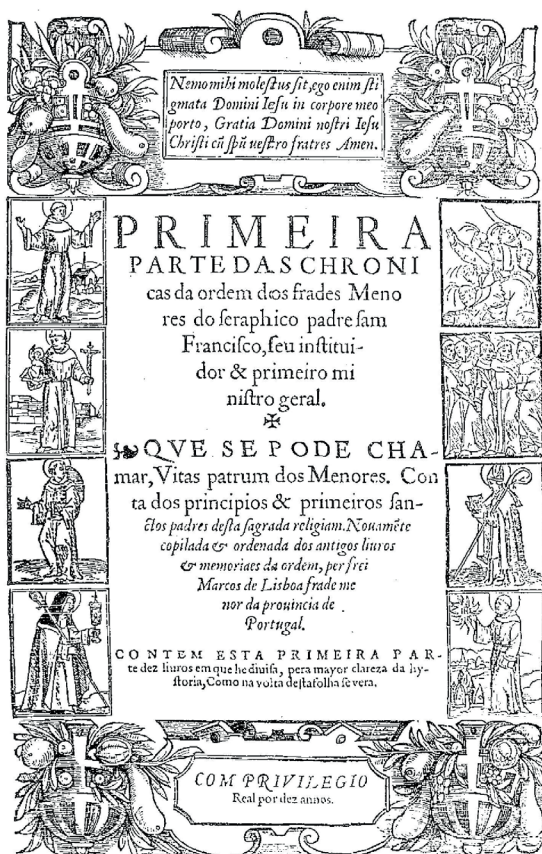
FILLÉRTÁR

Szűcs Kata Ágnes

Szent Erzsébet 16. századi portugál nyelvű életrajza

– forrásközlés –

Crónica da Ordem dos Frades Menores első kiadásának címlapja (Lisboa, 1557.)

A következőkben egy, a magyar szakirodalom által eddig mellőzött 16. századi, portugál nyelvű Árpád-házi Szent Erzsébet-legenda fordítását közlöm, amelynek hiánypótló jellegét többek között az adja, hogy részben betekintést enged a magyar szent kora újkori kultuszába az Ibér-félszigeten és új elemekkel gyarapítja legendáriumát. A portugál nyelvű életrajz először 1557-ben jelent meg nyomtatásban a Marcos de Lisboa által összeállított *Crónicas da Ordem dos Frades Menores* első részében. A Portói Egyetem Bölcsészettudományi Karának gondozásában 2001-ben megjelent a három részből álló sorozat előszóval ellátott facsimile kiadása, méghozzá az 1614–1615-ös Luís dos Anjos ferences által szerkesztett, második kiadás alapján. Az alább közölt fordításhoz az első rész facsimile kiadását használtam.¹

¹ MARCOS de Lisboa, *Crónicas da Ordem dos Frades Menores, Primeira Parte*, Porto, Universidade do Porto, 2001. I, I–III, (Fonteset Monumenta) 233v–238r.

Marcos de Lisboa (1511–1591)² a portugál szakirodalom számára közismert kora újkori szerző,³ aki Lisszabonban született és 13 évesen lett az obszerváns ferences rend tagja, majd a Szent Bonaventura Kollégiumban végezte tanulmányait Coimbrában. 1572-ben elkísérte az akkor 18 éves I. Sebestyén királyt⁴ első afrikai útjára. 1581-ben választották meg Portó püspökének; ezt a pozíciót haláláig betöltötte.

Ő volt az első, aki a ferences rendről teljességre törekvő, átfogó történeti munkát írt, és nyomtatásban is megjelentette.⁵ Az úttörő munka több hasonló kezdeményezést vont maga után.⁶ A címben szereplő *krónika* szó azonban bizonyos mértékben félrevezető lehet, hiszen inkább beszélhetünk időrendben elhelyezett életrajzok és legendák gyűjteményéről, mintsem mai értelemben vett történeti krónikáról.⁷

2 Marcos da Silva (a szülei után) vagy Marcos de Betânia (talán a ferences rendben felvett néven is ismert.

3 A *Crônicason* kívül ismertebb munkái, fordításai:

Liuro insigne das flores e perfeicoes das vidas dos gloriosos Sanctos do Velho e Nouo Testamento te quasi nossos tempos [per Marcos Marulo Spalatense de Dalmacia; nouamente traduzido em lingoagem per F. Marcos de Lisboa], Lisboa, Francisco Correia, 1579. [‘A dalmáciai Marcus Marulus Spalatensis által szerzett jeles könyv az Ó- és Újszövetség neves szentjeinek életéről, melyet Marcos de Lisboa újból fordított portugálra.’ Vö: Marcus MARULUS Spalatensis, *De institutione bene vivendi per exempla sanctorum*, Bernandinus de Vitalibus, 1506.]

Exercicios e muy deuota meditação da vida e paixam de nosso Senhor Iesu Christo. Composta per o allumiado varam frey Ioam Taulero da ordê dos Pregadores; tresladada de latim em lingoagê pelo padre frey Marcos de Lisboa, frade menor da prouincia de S. Antonio de Portugal, Lisboa, João Blavio, 1562. [‘Gyakorlatok és nagyon ájtatos elmélkedések a mi urunk, Jézus Krisztus életén és szenvedésén. Eredeti szerzője a megvilágosodott domonkos rendi szerzetes, Johannes Tauler, a fordítást latinból Marcos de Lisboa, a portugália Szent Antal Provincia ferences szerzetese végezte el.’ VÖ: Johannes TAULER, *A szegény Krisztus követéséről* szóló prédikációja.]

Tractado do Seraphico Doctor S. Boauentura chamado Da perfeiçã da vida... Tractado do mesmo sancto chamado Aruore da vida... Tractado do mesmo sancto e forma breue pera insino dos nouiços na religiam. Hum breue A.B.C. spiritual do mesmo Sancto / convertidos em lingoagem per Frey Marcos de Lisboa frade menor da Prouincia de Portugal, Lisboa, Ioannes Blauio, 1562. [‘Az üdvözült doktor, Szent Bonaventura értekezése, melyet *Az élet tökéletességéről* címen szerzett. Ugyanezen szentnek *Az élet fája...* című műve és egy másik, mely egy rövid formában, a novíciusok tanítására szerzett „spirituális ABC.” E műveket portugálra Marcos de Lisboa ültette át.’ Vö: Szt. Bonaventura, *A tökéletesség kis tükre*; ford. Tarcsafalvy Anaklét, 1941. elektronikus elérés <http://www.ppek.hu/k22.htm>; BONAVENTURA, *Az Élet Fája = Ferences himnuszok*, szerk. SZEDŐ Dénes, Budapest, 1944, 20–23; BONAVENTURA, *A hit rövid foglalata: Breuiloquium*; ford. DÉR Katalin; Kairoz, Budapest, 2008, 212.]

Illetve szerzőségébe tartozik egy már posztumusz kiadott nyelvkönyv is, mely elsőként foglalkozik a Fülöp-szigeteki bicol nyelvvel: *Vocabulario de la lengua bicol* [Texto impreso]: primera y segunda parte, Impreso [...] en el Convento de Nuestra Señora de Loreto en el Pueblo de Sampiloc 1754.

4 Él: 1554–1578. Uralkodott 1557–1578.

5 José Adriano de Freitas CARVALHO, *Ao leitor = MARCOS de Lisboa, Crônica da Ordem dos Frades Menores, Primeira Parte*, Porto, Faculdade de Letras da Universidade do Porto, 2001, 5–10.

6 Pietro RIDOLFI, *Historia Seraphicae Religionis*, Venetiis: apud Franciscum de Francisci, 1586; Francesco GONZAGA, *De Origine Seraphica Religionis Franciscanae*, Romae: es Tipographia Domini-ci Base, 1587; Lucas WADDING, *Annales Minorum*, Lugundi, Claudi Laudri 1625–1635.

7 A *Crônicas* három rész(let)ben jelent meg. Az első részt 1557-ben Lisszabonban, a másodikat 1562-ben ugyanott, a harmadikat pedig 1570-ben Salamnacában adták ki először.

A mű a 19. századig száznál is több kiadást ért meg; számos európai nyelvre, többek között olaszra, angolra, spanyolra, németre és lengyelre is lefordították. Nagyszerű panorámáját adja a portugál ferences irodalomnak, európai népszerűségét pedig, a gyűjteményes jellegén felül, a ferences spiritualista irányzathoz tartozó, illetve lelkeségi műveket író szerzők szerepeltetésének egyaránt köszönhető. ⁸ A krónika jelentőségét mutatja, hogy Szent Antal és más ferences szentek ezzel a szöveggel kerültek be a portugál köztudatba, és lettek az ország vallásos irodalmának általánosan ismert szereplői. ⁹ A portugál ferences szerzetes munkájának jelentőségét tovább növeli, hogy az általa összegyűjtött anyagban olyan forrásokat is feldolgozott, amelyek kézírata mára elveszett, figyelemre méltó továbbá, hogy művét nyomtatásban, anyanyelven tette széles körben elérhetővé.

A *Krónika* megírására Andreas Alvarez, a rend miniszter generálisa ¹⁰ kérte fel a portugál ferencset, akiezutá neorópai peregrinációra indult; Marcos bejárta Franciaország, Spanyolország és Itália konventjeinek könyvtárait, ¹¹ hogy a krónika alapját képező dokumentumokat összegyűjtse. Főleg Itáliában időzött sokat, ahol Szent Ferenc nyomdokait követve végigjárta Firenze, Róma, Assisi városait és feltételezhető, hogy Padovában és Milánóban is járt anyaggyűjtés céljából. ¹²

Forrásait alapvetően három nagy csoportra osztja a szakirodalom; ¹³ de az olvasóhoz címzett *Prologusban* a szerző is közöl mintegy tájékoztató jelleggel egy listát az általa felhasznált könyvekről, amelyeknek az egyes fejezetek elején az adott művekre visszaülő rövidítését adja. Ennek ellenére a források azonosítása és a rövidítések feloldása is sokszor problematikus. ¹⁴

8 Ilyen szerzők többek között Szent Bonaventura (1221–1274), Jacopone da Todi (1230–1306), Folignói Szent Angéla (1248–1309), Bolognai Szent Katalin (1413–1463). Továbbá megtalálhatók benne Szent Klára (1193–1253) és Szent Ferenc (1118–1226) munkái is, ez utóbbitól a *Cantico della creature* és az általa írt két regula olvasható. José Adriano de Freitas CARVALHO, *Para a história de um texto e de uma fonte das Crônicas de Fr. Marcos de Lisboa: o Floreto – ou os «Floretos»? – de S. Francisco = Frei Marcos de Lisboa: cronista franciscano e bispo do Porto*, Porto, Humbertiplo, 2002, 9–57.

9 Thiago MAERKI, *O “pensamento analógico” nas Crônicas da Ordem dos Frades Menores, de Marcos de Lisboa*, Cuadernos Medievales, 18(2015)/1, 83–101.

10 1547–1553 között.

11 Stephen DONOVAN, *Mark of Lisbon*, = *Catholic Encyclopedia* (1913), szerk. HERBERMANN Charles George, New York, The Encyclopedia Press, 1913, IX, I–XVII, 682–383. (<https://archive.org/details/V09CatholicEncyclopediaKOfC/page/n735>) [utolsó letöltés: 2019. április 25.]; Vö. Lucas WADDING, *Marcus Ulyssipponensis, = Scriptores Ordinis Minorum. Quibus accessit Syllabus illorum, qui ex eodem Ordine pro fide Christi fortiter occubuerunt. Priores atramento, posteriores sanguine christianam religionem asseruerunt. Recensuit fr. Lucas Waddingus, ex typographia Francisci Alberti Tani*, 1650. 248–249. http://archive.org/details/bub_gb_IJwF73xD4AC (2019. 02. 04.)

12 Mivel Itáliában Paolo Pisotti a tyá már korábban rendelkezett a felöl, hogy a provinciák összegyűjtsék a rend történetére vonatkozó dokumentumot Marcos de Lisboának nem volt nehéz dolga, hiszen sok forrást megkapott ily módon. DONOVAN, *Mark of Lisbon...*, i. m., 682.

13 Az első BARTOLOMEO de Pisa *De Conformitate Vitae B. P. Francisci ad Vitam Domini Nostri Jesu Christi*, a második MARIANUS Florentinus *Fasciculus Chronicarum Ordinis Minorum*, harmadik pedig “az egyéb általa gyűjtött dokumentumok” nagy, és pontosabban meg nem meghatározott halmaza. DONOVAN, *Uo*; WADDING, *Marcus Ulyssipponensis...*, i. m., 248.

14 Roberto RUSCONI, *Frei Marcos de Lisboa e le „Crônicas da Ordem de São Francisco”: un raccoglitore delle memorie storiche e agiografiche del francescanesimo medievale = Frei Marcos de Lisboa:*

Az előszóban összefoglalja az első kötet rövid tartalmát is, amelyet a könnyebb kezelhetőség kedvéért kilenc könyvre, s azokat további fejezetekre osztott fel – mindezeket pedig gondosan szerkesztett tartalomjegyzék rendszerezi. Szent Ferenc élete, művei és csodái teszik ki a kötet első három könyvét. A negyedikben a ferences mozgalom első vértanúinak, a Marokkóba küldött tanítványok történetét írja le. Az ötödikben a Pádai Szent Antalként ismert, lisszaboni születésű szent életét és csodáit ismerteti. A hatodik könyvben újabb ferences ‘tanítványokról’ közöl írásokat. A hetedik könyv Assisi Boldog Egyed, a nyolcadik Szent Klára legendáját és az általa írt klarissza rendszabályt tartalmazza. A kilencedik könyvben található a „*A Terceira ordem chamada dos penitentes*,” azaz a Ferences harmadrend intézményesülésének, és néhány ide sorolt szentnek a története. A tizedik, utolsó könyvben olyan ‘morzsákat’ gyűjtött össze, amelyek témájuk szerint az eddigi könyvek egyikébe sem fértek bele, de időrendben a ferences rend kezdeti időszakához tartoznak.

Marcos de Lisboa Szent Erzsébet-életrajza a kilencedik könyv X–XIX. fejezetében található. A tíz fejezet egy-egy időszakot ölel fel a szent életéből a gyermekkorától a szentté avatásáig. A legendárium pontos forrásai még a zonosításra várnak, a szövegkorpusz nagy része azonban rekonstruálható a középkor óta ismert népszerű forrásokból, amelyek a szent életét dolgozták fel.¹⁵ Sőt, a legtöbb olyan csodás elem megtalálható a portugál ferences által összeállított életrajzban is, amelyek a szentté avatás körül keletkezett – a szakirodalom által történetiként elismert – forrásokhoz később hozzáadott betoldások és módosulások eredményeképp könyvelhetők el. Ilyen például, hogy álmában megjelenik halott anyja, és a segítségét kéri (XVIII. fejezet); hogy halat fog egy betegnek a meddő folyóból (XVII. fejezet); hogy még életében meggyógyít egy süketnéma és lebénuult fiút (XVII. fejezet). Ugyanakkor Marcos de Lisboa a meghatározó ferences kontextus ellenére sem szerepelteti az életrajzban az egyébként a ferences rendhez szorosabban kötődő és a szent csodái közül talán az egyik leghíresebbet: a rózsacsodát.¹⁶ Tartalmaz azonban két olyan mirákulumot, amelyekre most csak röviden hívnám fel a figyelmet. Az egyik az Erzsébet ferences kapcsolatait részletező fejezetben található (XIII. *Az áhítat, amellyel Szent Erzsébet a ferencesek iránt viseltetett*), amelyben a rendhez fűződő szoros kapcsolata mellett Er-

cronista franciscano e bispo do Porto, Porto, Humbertipo, 2002, (Revista de Faculdade de Letras; Série Línguas e Literaturas Anexo XII.), 275–296,

15 Vö. *A négy szolgáltató vallomása*, ford. CSALOG Judit, VINNAINÉ LAKATOS Éva = *Magyarország virága, 13. századi források Árpád-házi Szent Erzsébet életéről*, szerk. J. HORVÁTH Tamás, SZABÓ Irén, Budapest, Szent István Társulat, 2001, 145–180; JACOBUS de Voragine, *Szent Erzsébet*, ford. MADAS Edit = *Uo.*, 259–282; DIETRICH von Apolda, *Szent Erzsébet élete*, ford. BELLUS Ibolya = *Legendák és csodák (13–16. század) Szentek a magyar középkorból*, Budapest, Osiris, 2001, II, I–II, (Millenniumi magyar történelem – források), 7–90.

16 Amotívum ugyanis addigra – legalábbis az Ibériai-félsziget szentek élete-irodalomkontextusában vizsgálva – átkerült egymásik, helyiszent legendáriumába, az 1516-ban boldoggá avatott Portugália-i Szent Erzsébetébe (1270–1336). A szintén ferences kötődésű portugál szent életrajza a *Crónicas* második részében található, amelyben elsőik között olvashatjuk legendájában a rózsacsoda rövid leírását nyomtatásban.

zsébet Isten előtti kitüntetett szerepe nyer bizonyítást; a másik pedig a XVII. fejezetben olvasható (*Szent Erzsébet ispotályban történt csodái*), amelyben szent imájának ereje egy szokatlan példázaton keresztül igazolódik be.¹⁷

Köszönettel tartozom Kónya Gáspárnak, aki a fordítást az eredetivel összevetette.

¹⁷ A motívumok eredete a *Chronica XXIV Generalium* (1374), illetve annak egy 15. századi portugál nyelvű fordítása, de a források mélyebb vizsgálata egy következő dolgozat tárgyát képezi majd.

Boldog Szent Erzsébet¹ özvegy élete, [aki] Magyarország királyának lánya, Szent Ferenc atya harmadrendjének tagja

X. Fejezet: Szent Erzsébet ártatlanságáról és erkölcséről életének első időszakában

Boldog Szent Erzsébet András² magyar király lánya volt, apja házában nevelkedett jó körülmények között, de megvilágosodott Isten kegyelme által, és szemeit megnyitva a valódi tudásra, elkezdte megvetni az ifjúság hiúságát és vágyait, illetve azokat az örök Uralkodó követésének szolgálatába állította.

Nem lévén több ötévesnél, [mégis] oly érettséggel, nyugalommal és állhatatossággal imádkozott a templomban, hogy a dajka, aki vigyázott rá, csak erővel tudta elszakítani onnan.

Sokszor kereste az alkalmat arra, hogy a kápolnában időzhessen, így hagyták, hogy ott maradjon, ahol a földön csupasz térdekkal térdepelt és imádkozott, arra buzdítva minden szolgálóját, hogy imádkozzanak és ajtatosan hajoljanak meg a képek előtt.

A játékokat és szórakozást, amire szolgálai hatására időt vesztegetett, mindig félbeszakította, hogy alamizsnát osszon a szegényeknek vagy imádkozzon, és kötelezte azokat, akik vesztettek [a játékban], hogy meghatározott számú *Miatyánkot* vagy *Üdvözlégyet* elimádkozzanak.

Ahogy növekedett a Szent, úgy nőtt benne az áhítat, a tisztaság és a buzgóság mindenfajta erényességre. Már élete elején Szűz Máriát választotta védőszentjének és szószólójának Isten előtt, és a boldogságos Szent János apostolt, hogy ártatlanságára és életére vigyázzon. Ez utóbbi iránt oly odaadással volt, hogy semmilyen dolgot, melyet Szent János apostol szeretetért kértek tőle, vissza nem utasított.

A boldogságos Szent szüntelenül és oly mértékben figyelt magára, hogy minden dolgát ajtosságra fordította: a zörömöket, melyekben néha részesült, a legjobbrésznél kényszerűen megszakította, méghozzá oly szentséges szavakkal, hogy azokkal társait is ajtosságra ösztönözte, és nem hordott olyan öltözetet, amelyelett volna roppant tisztességes. Az ingyenc falatokból, melyeket az asztalon elé raktak, nagyon keveset evett, és a maradékot elküldte, hogy osszák szét a szegények között, akik a palota kapujában várták az alamizsnát.

Az istentiszteletet, melyet a templomban tartottak, oly nagy áhítattal hallgatta, hogy amikor a szent evangéliumot felolvasták, vagy amikor az Úr testét imádták, kesztyűjét, gyűrűjét és a többi ékszert a fejéről és csuklójáról mind levette és a földre rakta azokat az Úr iránti tisztelet jeléül.

1 Árpád-házi Szent Erzsébet (1207–1231).

2 Árpád-házi II. András (1177 k.–1235) ur.: 1205–1235.

A szokásos imádságait és más szent gyakorlatait soha nem halasztotta másnapra, még akkor sem, ha az éjszaka nagy részét virrasztással töltötte, hogy átja tosan befejezhesse azokat.

XI. Fejezet: Szent Erzsébet nagy állhatatosságáról házassága után

Ezekben a szent, Isten ihlette gyakorlataiban nevelkedett a szent [asszony], aki az isteni gondviselés által elrendelten mindenről lemondott, [egyedül] arra vágyott, hogy Krisztuson kívül más férje ne legyen. De az Úr másként rendelkezett, amikor atyja parancsára – akinek [Erzsébet] nagy engedelmességgel tartozott – házasságkötésre kényszerült a német tartományok legfontosabb hercegi családjának [leszármazottjával], Tübingia örgrófjával és hercegével.

Az isteni gondviselés szándéka az volt, hogy a házasság a szükségszerűség okán köttessen meg, hogy [Erzsébet] legyen az, aki elviszi az Isten iránti szeretetet a [tartományban élő] barbár néphez, hogy megtanítsa nekik a tisztaság erényének nagy érdemeit és az irgalmasság cselekedeteit, és maga is gyakorolja azokat felebarátaival szemben.

Az első évek során boldog Erzsébetnek nagyon sok nehézsége támadt férjével, nem azért, mert [a férj] nem hajlott az erényességre, hanem a rossz tanácsok miatt, melyeket annak tanácsadói és szolgálói adtak, akik [Erzsébet] erényeit és kegyességét mind becstelenségnek látták, ezért pedig megvetették és üldözték őt. De imái elértek az Úrhoz, és férje nemcsak, hogy nem akadályozta őt az erények gyakorlásában, hanem titkos vigasztalója volt bána tában és vigasztalanságában, ugyanis az Isten iránti tisztelettel eltevé titokban minden engedélyt és hatalmat megadott [Erzsébetnek], hogy Istent szolgálja, és sok szóval bátorította őt a lelki üdvösség [elnyerésére].

Így hát, amikor Erzsébet férjhez ment, nem változott meg sem elhatározása, sem pedig szent gyakorlatai [nem hagyta el], hanem a bűnbánat nagy szigorúságával gyötörte testét fenyítő eszközökkel, virrasztással és önmegtartóztatással.

[Estéknél] sokszor felkelt a hitvesi ágyból, hogy egész éjjel imádkozva virraszt-hasson, hogy titokban az égi Atyához imádkozhasson, és amikor [szemét] elnehezítette az álom, a földre terített szőnyegekre feküdt le aludni. És amikor örgróf férje nem volt otthon, egész éjjel imádkozva virrasztott égi hitveséhez fohászkodva, titokban ciliciumot viselt, és szobájában gyakran megostorozta magát szolgáló hölgyeivel, a Megváltóhoz hasonlóan, aki értünk megkorbácsolatott. Az önmegtartóztatásban olyan szigorú és feddhetetlen volt, hogy az asztalnál a sokféle és bőséges, ínycenc fogások között sokszor csak kenyeret evett, a húst megérintette kezével, másoknak adta, szétosztotta azt, hogy úgy tűnjön, ő is evett, ezzel megörvendeztetve a vele egy asztalnál ülőket, és nem tűnve túlságosan önmegtartóztatónak. Máskor nem bírta elviselni az ínycenc és drága falatok látványát, és az udvar étkeit elküldette néhány istenfélő szolgálója házába. Mindezt férje, az Örgróflátta és türelemmel viselte, mondván, hogy ő maga is nagyon szívesen cselekedne ugyanígy, ha nem lenne szükséges megőriznie az állam és a ház [rendjét].

XII. Fejezet Szent Erzsébet könnyeiről és alázatosságáról

Oly buzgalommal élte bele magát az imába, hogy közben mindig bőszes könnyeket hullatott; könnyei úgy hullottak, mint a tiszta forrás. Erőlködéstől mentesen sírt, úgy, hogy arca közben nem torzult el; egyszerre érezte lelkében a fájdalmat és a lelki örömet. Azt mondta a Szent, hogy erőltetve, eltorzult arccal sírni [annyi, mint] csúf ábrázattal elijeszteni az Istent.

Történt egyszer, hogy szokása szerint kezeit imára fűzve, szemét és szívét az égre függesztve olyan elragadta tottságba került a lelke, hogy amikor egy parázsdarab ráesett a szoknyájára, meg sem érezte, hogy ruhája meggyulladt, a míg a szolgálója rá nem talált és – látván, hogy a szent szinte elég a tűzben – el nem oltotta a lángokat. A szolgálólány nagy kiáltozásától magához tért a Szent is, és saját kezével még ott összefoltozta maradék ruháját, melyet összeégetett a tűz.

Nem szerette, ha a szolgálok és a szegény emberek őt *Asszonyom*nak szólították, ha nem egyenlőként maga mellé ültette őket és velük együtt evett, bízott és dolgozott. Olyan nagyra tartotta az alázatosságot, hogy Isten szeretetéért semmilyen alantas munkát nem vetett meg, és bár a legnagyobb világi méltóság vette körül, mégis egész lelkével a szegénység állapotára vágyott, mert életében Krisztus szegénységét akarta követni, hogy a világ jólétéből és dicsőségéből magának semmit meg ne tartson. És ezzel a buzgalommal és vággyal eltelve, amikor maga volt a szolgálóival, gyakran öltözött szegény ruhákba, és egy ócska kendővel bekötve fejét így szólt: „Így járnék mindig, ha szegény lehetnék.” Litániák és körmenetek alkalmával mezítláb, lenvászon rongyokba öltözve a szegény nők között imádkozott mint alázatos szegény.

Szülés után, amikor először ment misére, nem az állapotának megfelelő gazdag öltözékben, hanem a *Miasszonyunk* példáját követve szegényes ruhában jelent meg, és gyermekét saját karján vitte az oltárhoz egy bárányal meg egy gyertyával együtt. Azokat kegyesen felajánlotta, majd hazatérve, azt a ruháját is, amelyben a misén volt, egy szegény asszonynak adta. Hogy tökéletesen kövesse az alázatosság szabályait, a lélek dolgaiban teljes engedelmisséget fogadott Konrád mesternek; aki bár szegény szerzetes volt, hitét és tudását tekintve mégis nagy [hírű], így [Erzsébet] szigorúan megtartotta az előírásait és tanácsait minden dologban, bármilyen szigorúak is voltak azok, [oly módon], mintha Jézus Krisztus maga mondta volna neki. Ezen engedelmissége és saját lelki ismeretének aggályai miatt sem akart olyan dologhoz nyúlni, amelyet a Grófság tisztviselői vettek vagy tőlük származott, attól félván, hogy azok igazságtalanul elvett javak voltak, vagy szegények vére tapadt hozzájuk.

Megözvegyülése után egy alkalommal Szent Erzsébetet nagy igazságtalanság érte, és lelkében elcsüggedve imádkozni kezdett. Nagy buzgalommal sírt, kérve az Urat, hogy minden elszenvedett sérelemért áldást és vigasztalást adjon azoknak, akiktől a sértést elszenvedte. És az imádkozás hevében meghallotta az Úr hangját, aki így szólt: „soha nem imádkoztál ilyen örvendetesen és kellemesen hozzám, mint ez alkalommal, az [imád] most eljutott a szívemhez. Ezért megbocsátom neked az összes bűnödöt, amit mindezidáig elkövettél, attól a naptól kezdve, hogy képes voltál vétkezni eddig az óráig, és az én kegyelmemet adom neked.” És mivel Erzsébet [azon]

elmélkedett, hogy milyen életet éljen attól a naptól kezdve a végsőig, a szívek titkainak ismerője [ekképp] válaszolt neki. „Bízz Istenben, cselekedj jól és vedd le magadról a bűnt.”

XIII. Fejezet: Az áhítat, amellyel Szent Erzsébet a ferencesek iránt viseltetett

Boldog Erzsébet egyedülálló anyja és leánya volt a [Ferences] Kisebb Testvéreknek, minthogy teljesen áthatotta a szegénység szelleme, és megvetette a világi [javakat], ahogyan ezt ők tanították.

Történt egyszer, hogy amikor néhány napig nem látta a ferences testvéreket, elszápadt és szomorú lett; és amikor férje, az Őrgróf az ő szomorúságának okát kérdezte, azt felelte neki: „Mert már nagyon rég nem láttam Isten szolgálóit, se nem hallottam tőlük az Isten ígését, ezért vagyok hát kívül és belül ilyen szomorú.” Erre az Őrgróf rögtön elküldetett két ferences barátot, hogy a Szent [asszony] óhaja szerint beszélgethessen velük Istenről. Ahogy meglátta őket a Szent, olyan boldog lett, mintha bennük Krisztust látta volna meg; és közülük az egyik, az ő lelki vezetője, egyebek között nagy buzgalommal beszélt Istenről és [Erzsébet] lelkének egészségéről.

„Azok a dolgok illetően, a tyám, amelyekről a lelkem szenved, van egy, amely azt igazán szomorúvá teszi: tudni, hogy a bűneim miatt megérdemeltem, kevésbé legyek szeretve Isten által. Jóllehet folyton azon dolgozom, hogy minden erőmmel őt szeressem, ezért nagyon félek, hogy méltatlannak ítélt szeretetére, és kivet magából.” A szerzetes nagyszerű szavakkal bizonygatta neki, hogy összehasonlíthatatlanul nagyobb a mi Urunk Jézus Krisztus szeretete [Erzsébet] iránt, mint ahogy [Erzsébet] szereti, vagy egyáltalán képes lenne szeretni az Urat. „Ha ez így lenne, (válaszolta a Szent), akkor [az Úr] nem engedné, hogy egy pillanatra is távol legyek tőle, sem betegséggel, sem más munkával, [hiszen] annyira vágyom szeretni őt.” Ezután ez a lelki vezető válaszában kijelentette és több érveléssel bizonyította, hogy az isteni szeretet, mellyel Isten szeret minket, mennyivel túlszárnyalja a mi [szeretetünk] hátrárait, mert az ő szeretete végtelen, örök, erős, tiszta és teljes, a miénk pedig kicsi, időleges, gyenge, tisztátalan és tökéletlen. [Ekkor] a Szent egyik kezével rámutatott egy fára, amely annak a folyónak a túlsó partján volt, amely mellett ők is álltak, és így szólt: „Hamarabb elhinném, hogy az a fa átköltözik a folyónak erre a partjára, mint azt, hogy az Úr annyira szeret engem, mint [amennyire] én őt, hiszen Ő édes szeretetnek hiányával hátrahagy engem.” Csodálatos dolog történt ekkor, amint a Szent befejezte szavait, a fa gyökerestül kirántódott és magát a folyó túloldalára ültette. Összecsapta erre kezeit Jézus Krisztus szolgálóleánya, egyből érezte lelkében, milyen végtelenül túlszárnyal minket az Úr az ő végtelen szeretetével, majd a földre borult, és megvallotta az Úrnak, hogy legyőzött a szeretete által, amiért örök hálát adott neki.

XIV. Fejezet: Szent Erzsébet irgalmas és jótékony cselekedetekben való foglalatosságáról

Mivel a Szent nagy buzgalommal szerette Jézus Krisztust, lelkének e forrásából, mint az élő vizek,³ szakadatlan folytak a jótékony cselekedetek Jézus Krisztus szegényei[nek megsegítésére], mely [cselekedetek]ről [Jézus] azt mondta, hogy azokat vele cselekszik.

A saját szükségleteit illetően a Szent nagyon tartózkodó és szigorú volt, de a szegényekkel annyira bőkezű és nagyvonalú, hogy ha rajta múlt, nem tűrte, hogy a szegények bármiben is hiányt szenvedjenek, mely erényeiért népe körében a szegények anyjának nevezték; és mintha tényleg gyermekei lettek volna, ellátta őket szükségükben.

És szeretetjegyében sokszor lett a szegények anyja a keresztségben, mert megkeresztelve őket, a keresztnyaság címén még több joga volt saját gyermekeiként nevelni őket és gondoskodni róluk.

Egy alkalommal egy szegény asszonynak olyan szép ruhát adott, hogy [a], a mint meglátta magát abban a gazdag ruhában, nagy örömeben elgyengülten a földre rogyott, és a Szent imádkozott a szegény asszonyért, aki [ezután] gyógyultan kelt fel.

S a Szent szolgálóival együtt sokszor font és varrt, hogy munkájával elnyerje az erényesség jutalmát, és hogy saját teste fáradsalmával szerezzen alamizsnára valót a szegényeknek, példát adván ezzel övéinek az igazi alázatról és foglalatosságról.

Amikor férje, az Őrgróf Itáliában volt, az Őrgrófság területén pedig nagy éhínség dúlt, a Szent odahívatta a szegényeket a földekről, és minden vagyonát szétosztotta közöttük szükségleteik szerint. Más alkalommal, amikor nem volt pénze, eladta az ékszereit, és mindenét egyből a szegényeknek adta, néha úgy, hogy magától és szolgálótól vonta meg a szükséges dolgokat, hogy a szegényeket ruhával és étellel elláthassa.

A szegények és betegek számára egy házat építtetett a magas palota alatt, ahova minden nap lejár, nem törődve a felkapaszkodás és leereszkedés nehézségeivel, hogy meglátogassa, ápolja, és kegyes, szent szavakkal türelemre intse [az ott lévőket]. Ott sok súlyos és visszaszító betegséget gyógyított, türelemmel viselte a bűzt, mely a sebekből áradt, és azokat a saját fátylából tépett darabokkal tisztította ki. Saját kezével ápolta [a betegeket], és gyógyszert vitt nekik, amit a szolgálói nem tudtak megtenni a nagy bűz és undor miatt.

XV. Fejezet: Munkák, melyeket Erzsébet a férje halála után végzett

A mi Urunk kegyelméből az Őrgróf megtért a Szent imáinak hatására, mert bár nagy gond nehezedett rá országának vezetésével, mégsem hiányzott belőle a vágy és az akarat Isten szolgálatára a maga idejében. És mivel személyesen nem vehetett részt folyamatosan a lelki munkákban, feleségének megengedte, hogy mindent megtegyen, ami Isten dicsőségét illeti és az ő lelki üdvüket szolgálja. Szent Erzsébet na-

³ Vö. Zakariás 14:8.

gyon szerette volna, ha férje a hit védelmére fordítaná fegyvereinek és országának erejét, ezért szent buzdítással rávette, hogy látogassa meg a Szentföldet, és segítsen a keresztények meghódításában.

Elindult hát otthonából embereivel együtt a Szentföld meghódítására, de amíg a hajóra szállásra várakoztak az itáliai Brindisiben,⁴ belehalt betegségébe az igaz és áhítatos Herceg Ögróf, és visszaadta lelkét Istennek teljes hittel és szeretettel, hogy megkapja jó cselekedetei dicsőséges gyümölcsét.

Ugyanúgy fogadta a Szent az özvegyiség állapotát, és még inkább buzgólkodott, hiszen most már minden igyekezetével égi jegyesét szolgálhatta. És mint a legszabadabb és legmagasabb állapotban lévő lélek a világon, a mi Urunk nagyobb feladatokat kezdett adni [Erzsébetnek], ugyanis amikor az Ögróf haláláról tudomást szereztek, férjének rokonai és vazallusai mint a vagyontékozlóját és pazarlóját kidobták a palotából.

Olytanácstalan és üldözött volt, hogy nem tudta, hol tölthetné a következő éjjelt, ha nem egy szegény házban, a disznók között. De egész éjjel hálát adott a mi Urunknak, és már pirkadatkor elment a Kisebb Testvérek monostorába, kérte őket, hogy énekeljék a *Te Deum Laudamus*,⁵ és adjanak hálát a mi Urunk Jézus Krisztusnak, mert megadta neki a szegénység állapotát, amit mindig is óhajtott. És elküldte Szent Erzsébet a kicsiny gyermekeit, hogy különböző helyeken felneveljék őket, mert ott nem volt elég hely, hogy maga mellett megtarthassa őket.

Ekkoriban sok sértés és támadás érte őt saját vazallusaitól, amelyeket mindig vidám türelemmel fogadott úgy, mintha csak Isten kezétől származtak volna.

Kis idő múltán, hogy a Szent munkához látott, nagybátyja, az érsek, látva, hogy unokahúga még mindig férj nélkül él hatalmas szegénységben és üldöztetések között, elhatározta, hogy becsülettel kiházasítja. Krisztus jegyese azonban kész volt inkább meghalni, mint megházasodni; imáit meghallgatta az Úr, s így ebből a csatából győztesként kerülhetett ki.

Tiszteletre méltó módon a nagybátyja egyik palotájában volt, amikor Brindisiből megérkeztek az Ögróf csontrajai, amelyeket az érsek tiszteletteljes ünnepi körmenettel, [Erzsébet] pedig nagyáhítattal és könnyekkel fogadott, és az Úrhoz imádkozva így szólt: „Hálát adok neked uram, Jézus Krisztus, hogy férjemnek, a te barátodnak csontrajait visszaadva vigaszt nyújtottál számomra. Tudod, Uram, hogy mennyire szerettem őt, mert ő szeretett Téged, és a te szeretetedért örömteli dolog volt megfosztva lenni az [Ögróf] jelenlététől, amikor ő a Szent Föld megsegítésére indult a Te szolgálatodban. És [bár] nagy vigaszt jelentene számomra vele élni, hogyha szegény kéregetőkként járhatnánk a világot, de te tudod, Uram, hogy egy hajszállal sem változtattam akaratodon, nem hoznám vissza az élők közé őt, még ha képes volnék rá, akkor sem. Őt és magamat is a te kegyelmedbe ajánlom.”

Magyarország királya, a dicsőséges Szent édesapja, amint értesült lányá üldöztetéseiről és a szegénységben töltött életéről, királyságából érte küldetett egy hercegi

4 Olaszország déli részén, Puglia régiójában található város. A forrásszövegben Brindex szerepel.

5 Téged, Isten dicséretünk.

grófot, aki amint megtalálta [Erzsébetet] a szegények között gyapjút fonní, egészen magán kívül került az ámula ttól, és felkiáltott, majd egyre azon igyekezett, hogy elvige őt apjához, a királyhoz. De a dicsőséges királylány inkább volt a mennyek fényes hercegnője, mint a földi dolgoké, és előbb választotta Dávid prófétával a szegények közötti megvetett életet az Isten házában és az ő szolgálatában, semmint a tiszteletben, örömök és dédelgetések közötti életet a földi hercegek udvarában.

XVI. Fejezet: Hogyan lett Szent Erzsébet apáca és építtetett tekintélyes kórházat a szegények számára

Boldog Erzsébet fogadalmat tett, hogy férje halála után örök tisztaságban, engedelmességben és szegénységben fog élni, amit nagy buzgalommal teljesített. Felvette Szent Ferenc a tyá bűnbánó harmadrendjének ruházatát, és tunikába, durva gyapjúköpenybe és foltozott zsákszövetekbe öltözött a szegénység szeretetéért.

Engedelmességet fogadott a gyóntatójának, Konrád barátnak is, amit tökéletesen betartott, és [eltűrt] minden rá rótt terhes és kellemetlen dolgot, [úgy mint] a fegyelmet és a sanyargatást, a miben a szent barát részesítette lelkének megjobbítása érdekében. Végül, hogy képes legyen szívét teljes mértékben Istennek ajánlani, és hogy ebben ne gátolja semmilyen ideiglenes hajlandóság, imájában kérte az Urat, hogy töltsse el szívét megvetéssel minden világi dolog iránt, tépje ki gyökerestül szívéből a gyermekei szeretetét, és vértesse fel őt ebben az életben minden gyalázzattal és megvetéssel szemben. És felállva az imádság után, így szólt szent életű társaihoz és szolgálóihoz: „Az Úr az ő kegyelméből meghallgatott engem, és megjutalmazott; ezentúl minden világi dolgot annyiba veszek, mint a ganéjt, még gyermekeimért sem aggódom jobban, mint a többi felebarátomért, mert már semmi mást nem szeretek [ezen a világon], csak az Istent.”

És miután felvette a habitust, nagy lelkesedéssel adta át magát az irgalmasság cselekedeteinek.

Amikora Szentkétezer márkát kapotthozományából, azt részbenszétosztotta a szegények között, a maradékból pedig építtetett egy ispotályt, hogy benne menedékre és gyógyulásra találjanak a szegény betegek. Ebben a szegényeket úgy szolgálta, mint a legalacsonyabb származású szolgáltót, és oly alázatosan és felebarátiszeretettel ápolta őket, hogy ő maga mosdatta és fektette ágyba a betegeket, és örömmel mondta társainak, akik segítettek neki: „Nagy kegyelmet kapunk ma az Úrtól, mert őt moszuk és őt takarjuk be.”

Olyan alázatosan és kegyesen szolgált, hogy egy félszemű, rühös fiúcskát egy éjszaka hatszor is a saját kezében vitt ki, hogy szükségét elvégezhesse, és nagy örömmel mosta ki a rongyokat, melyeket a fiú bemocskolt.

Egy iszonyatos, leprás asszonyt sokszor megmosdott, ágyba fektetett, gyógyszeret adott neki, kitisztította és bekötözte a sebeit, levágta a körmeit és leborult előtte, hogy megoldja saruit.

A betegeket mindig gyónni és áldozni vitte, a mikor pedig egy öregasszony nem akart gyónni, megbüntette és rávette, hogy gyónjon.

Saját keze által szőtt halotti leplet terített a szegények testére, elkísérte őket [vég-ső útjukon], és nagy áhítattal volt jelen a temetéskor elhangzó istentiszteleten is.

A sok csoda, amelyet a mi Urunk a dicsőséges Szentért e szolgálatai közben tett, bizonyosság arra, hogy irgalmas cselekedeteivel jócskán elnyerte [az Úr] tetszését.

XVII. Fejezet: Szent Erzsébet ispotályban történt csodái

A Szent ispotályában a z volt a szabály, hogy addig nem fogadott senkit, a meddig meg nem gyónta bűneit és meg nem tisztította a lelkiismeretét, mert aki bűnös, nem érdemli meg, hogy Isten kenyeréből egyen.

Történt egyszer, hogy egy vak ember kérte, fogadják be, de nem akart gyónni; amikor pedig nem fogadták be, az Istent káromolva elfordult. Ekkor megdorgálta, lelkére beszélt a boldog Szent és egy áhítatos ferences barát, aki az esetről jelen volt, méghozzá olyan szavakkal, hogy a vak megtért az Úrhoz. Miután áhítatosan meggyón, már befogadták a kórházba. A ferences barát azt mondta Szent Erzsébetnek, hogy ha már adott enni, akkor adja vissza a látását is ennek a szegény, vak embernek. És a Szent tele kegyes jótékonyssággal így válaszolt: „Nagy munka ez, atyám, melyet csak a mi Urunk képes véghezvinni, hiszen csak ő adhatja vissza a vakok szeme világát, de mivel a dicsőség fényével oly könyörületesen megvilágította ezt a vak embert, nem tagadja majd meg tőle a szeme világát sem; te kérd Őt imáidban az egyik szeme világáért, én pedig a másikért fogok ekképpen fáradozni.” És imádkozván a barát, a vak ember visszakapta látását az egyik szemére, a melyik nagyon kicsi maradt; a Szent imájának hatására visszakapta másik szeme világát is, [de ez a szeme] igen nagy lett. [A szegény ember] így is tökéletesen látott, de a szemek közötti különbségben az Úr megmutatta az érdemek közötti különbséget is.

[A Szent asszony] egy nap titokban, két apáca szolgálója kíséretében elment az ispotályba, hogy meglátogassa a betegeket, és az ajtóban egy bénát talált a földön fekvő, aki már régóta néma is volt. Meghátolta e beteg látványát, és halk, jótékony hangon megkérdezte, mi je fáj. De a beteg megrázta a fejét, és mivel néma volt, nem válaszolt semmit. Erre Krisztus boldog szolgálóleánya a Szentlélekkel eltelve ezt mondta: „Urunk, Jézus Krisztus által megparancsolom neked, hogy mondd meg, mi fáj.” És abban a pillanatban a béna felkelt és ezt mondta: „Nagyon sok ideje már, hogy egészen mostanáig néma és béna voltam.” És a szent, meglepődve a hirtelen bekövetkezett csodától, gyorsan felállt és visszament oda, ahonnan jött, hogy rá ne ismerjenek.

Egy másik alkalommal a dicsőséges Szent áhítatos szívvel a betegszobákban sé-tált, meglátogatta és megvigasztalta a betegeket. Amikor meglátott valakit, aki már annyira legyengült, hogy nem volt ereje enni sem, megkérdezte tőle nagy állhatatosan, óhajt-e valamit enni, a beteg suttogva azt felelte neki, hogy halakat a folyóból. A Szent rögtön kiment, és így szólt az ispotály szolgálóihoz: „Hozzatok nekem néhány kis halat, amit ennek a nagyon gyenge beteg embernek adhatnék, mivel szerfelett kívánja azokat.” Mindnyájan esküvel megerősítve azt felelték, ez lehetetlen kérés, mivel az évnék abban a szakában egyetlen halat sem találni a folyóban. De a Szent, a szegények szívbéli nyja, Isten jóságában bízva és annak szellemétől vezérelve fogott

egy edényt, amit ott talált, és futva indult az ispotály melletti forráshoz, bedobta oda az [üres] edényt, majd vízzel és halakkal tele emelte ki onnan. Boldogságában gyorsan megsütötte a halakat, amelyeket a mi Urunk adott neki, és odaadta őket a betegnek, aki annyira kívánta azokat. Miután megette őket, a beteg férfi egészséges és erős lett, és hálát adott a mi Urunknak, Istenünknek.

XVIII. Fejezet: Szent Erzsébet szemlélődéseiről

A dicsőséges Szent gyakran nagyszerű kinyilatkoztatásokban és jelenésekben részesült jegyese, Jézus Krisztus által és az ő forró szeretetén keresztül, amelynek sebesült betege volt.

Egy napon, Nagyböjt idején, amikor a templomban a szemét olyan nyira az oltárra függesztette, hogy úgy tűnt, mintha Isten személyes jelenlétét csodálná, hosszú ideig tartó égi kinyilatkoztatásnak volt tanúja. Haza térve olyan gyengének érezte magát, hogy lehajtotta fejét egyik szolgálótársá ölébe, az egyik ablakon át felemelte tekintetét az égbe, és arcát olyan boldogság töltötte el, hogy csodálatos nevetésre fakadt. A jelenés okozta nagy boldogság után hirtelen könnyekben tört ki. Majd szemét újra kinyitva a ziménti boldogságot érezte, azután újra lehunyva a korábbi könnyeket hullatta, és így telt el egy teljes óra. Végül, mivel korábban egy szót sem szólt, megszólalt: „Uram, ha te velem akarsz lenni, én veled akarok lenni, és soha többé nem akarom, hogy elváljunk egymástól.” Ezután a társnői kérlelték, hogy Istentiszteletére és az ő lelkük épülésére mondja el nekik, mi történt, [Erzsébet], engedve a kéréseknek, így szólt: „Láttam a nyitott eget és az én uramat, Jézus Krisztust, aki szívélyesen felém hajolt és megmutatta nekem boldogságos arcát, és azt látva hatalmas öröm töltött el. Amikor nem láttam, hatalmas szomorúság lett úrrá rajtam, és sírni kezdtem. Az Úr irántam érzett könnyörületességéből újra felém fordította tisztaságtól fénylő arcát, és így szólott hozzám: „»Velem akarsz lenni?« Erre feleltem neki azt, amit hallottatok.” Kérlelték a társnői, hogy mesélje el nekik azt a jelenést is, amit az oltárnál látott. A Szent azt felelte nekik, „nem tudom elmondani nektek, amit ott láttam, csak annyit mondhatok, Isten csodálatos dolgait láttam, és szívem megtelt az ő boldog jelenésével.”

Különböző módokon, de szinte folyamatosan látomásokban részesült a boldog Szent, ennek ellenére ritkán fedte fel ezeket társnői előtt, csakis akkor, ha ismerte az Úr szándékát, aki szereti a lelkekben lakozó titkot.

A mi Urunk azáltal is ki akarta nyilvánítani dicsőséges Szent Erzsébet forró felebarátiszeretét, hogy imáit azonnal meghallgatta, így azoknak nyomban látványos következményei lettek, melyek közül most két esetet elmesélünk.

Egy éjszaka, mikor Krisztus szolgálóleánya aludt, álmában megjelent neki az anyja, és a földön térdelve kérlelte ekképpen: „Ó, lányom, emlékezz a fájdalomra, mellyel megszülettem, és a zután imádkozz értem Istenhez, hogy bocsánatot nyerhessek bűneimért, ugyanis nagy szenvedésekben van részem, melyeket kiérdemeltem az életemben elkövetett mulasztásaimmal.” Ezek a fájdalmas szavak ébresztették a Szentet, aki, nagy irgalommal édesanyja iránt, a földre térdelve rögtön imádkozni

kezdt; könnyek között kérte az Urat kegyelemért. Amikor a hosszú, szenvedélyes ima után elaludt, álmában megint látta édesanyját, aki immár vidám volt. Azt mondta neki, imáinak köszönhetően a purga tóriumában eltöltött idő számára véget ért, és az égi királyságba jutott.

Egyszer a Szent kegyességtől megindultan imádkozott egy öntelt, erkölcstelen ifjúért, aki megkérte, hogy imádkozzon vele együtt. Egyszer csak az ifjú hangosan kiabálni kezdett: „Asszonyom, hagyja abba az imádkozást, asszonyom, ne imádkozzon többet!” De a Szent ezt hallva még nagyobb buzgalommal kezdett imádkozni. Az ifjú tovább kiabált: „Asszonyom, ne imádkozzon többet, mert teljesen elégek.” Erre akkora melegség gyűlt az ifjúban, hogy izzadni, füstölögni és [akaratán kívül] mozogni kezdte teste, karjait tébolyodottan emelte fel. Néhányan, akik ekkor rá találtak, azt látták, az összes ruháját átitta az izzadság, és nem tudták megérinteni a nagy tüztől és forróságtól, amely belőle áradt. Ekkor még hangosabban kiáltotta, hogy teljesen elég és meghal. Ahogy a Szent befejezte imáját, az ifjú nem érezte többé a tüzet, de magához térve és az isteni kegyelemtől eltelve belépett a Kisebb Testvérek rendjébe.

Így mutatta meg a mi Urunk ebben, és még sok más esetben is Szentje buzgó imádságának eredményességét.

XIX. Fejezet: Szent Erzsébet dicsőséges haláláról és szentté avatásáról

Elérkezett az idő, hogy a Szent bevégezze földi zarándoklatát, s hogy az Úr kedvesét égi királyságába elvigye. A Szent lázas beteg lett. Betegségében megjelent neki álmában a mi Urunk Jézus Krisztus, és nagy meghittségben így szólt: „Jöjj, én választottam, én nagyon szeretett feleségem, és foglalj el örök égi lakhelyedet, amelyet számodra készítettem.” És rögtön másnap ezeket a boldog híreket továbbadta társnőinek, nagy áhítattal magához vette a szentségeket, és minden szükséges dolgot előkészített a temetéséhez. A következő este a fal felé fordult, és azok, akik körülötte voltak, édes énekhangot hallottak. Az egyik társnője megkérdezte tőle, hogy miféle hang volt az, mire a Szent ezt válaszolta: „Egy madárka jött ide közém és a fal közé, és olyan édesen dalolt, hogy engem is éneklésre indított.” Nem sokkal később nagy kiáltozások közepette így szólt a gonosz szellemhez: „távozz, távozz, távozz!” És az ördög, aki azért jött, hogy megnézzze, van-e a Szent asszonyban valami [gonosz], rögtön elmenekült. A dicsőséges Szent arca mindig vidám volt, és lelkében imádsággal így szólt társnőihez: „Közeleg az éjfélnél, ebben az órában született meg Jézus Krisztus, és a jászolban megpihent. Elérkezett az óra, amikor az Úr magához hívja a lelkeket az égi menyegzőre.” És elköszönve mindenkitől, Jézus Krisztus, az ő hitvese kezébe adta lelkét.

Jóllehet az ő szent teste négy napon át temetetlenül állt, mégis olyan gyönyörűséggel ragyogott és olyan finom illat áradt belőle, amely inkább a dicsőséges életet jellemezte, semmint a halált. Midőn meghalt, a templom tetején összegyűltek a madarak, a milyeneket azelőtt senki sem látott, és olyan lágy dallamot énekeltek, hogy mindenki, aki látta őket és hallotta a hangjukat, ámulatba esett. Így értették meg, milyen szívesen fogadják az égben a dicsőséges Szent lelkét.

Nagy volt a szegények jajgatása a szent eltávoztása és halála miatt, aki úgy szeretett és ápoltta őket, mintha mindannyiuk anyja lett volna. Összegyűlt a nép szenvedélyes áhítattal a Szent temetésén, ahol mindenki boldognak és szentnek hívta [a halottat], és az emberek, ahogy tudtak, nagy kincset érő ereklyeként vittek el egy-egy darabot a hajából vagy a ruhájából.

Az ő szentjének dicsőségét sok káprázatos csodával mutatta meg a mi Urunk, amelyeket az ő érdemeiért tett: visszaadta a vakok látását, a betegek, nyomorultak és leprások egészségét, felszabadította az ördög által megszállottakat, visszaadta egy születésétől fogva vak ember látását, rögtön a temetése után hét embert támasztott fel, és utána még többeket, összesen tizenhatot.

És ezen csodák eljutottak IX. Gergely pápához, aki már a Szent életében különlegesen áhítatos pártfogója volt. A Szent életének és csodáinak kötelező kivizsgálása és a kihallgatások után az összes bíboros és egyházi főpap egyetértésével beírták őt a szentek katalógusába, amivel elrendeltetett, hogy ünnepét az egész világon mindenhol ünnepeljék.

Szent Erzsébet ezt az életet az Úr 1231. évében, november 19-én özvegyként hagyta itt. Néhány évvel transzlációja után a Szent testét abban az ólomládában találták meg, amelyben eltemették, a hús pedig átalakult folyékony olajjává, amely olyan finom illatú volt, mintha nem e világról származott volna. Az olaj még sokáig párolgott a Szent csontjaiból, és még sok beteget meggyógyított.

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KAR MAGYAR NYELV-
ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI
INTÉZET KLASSZIKUS
IRODALOMTÖRTÉNETI ÉS
ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOM-
TUDOMÁNYI TANSZÉK